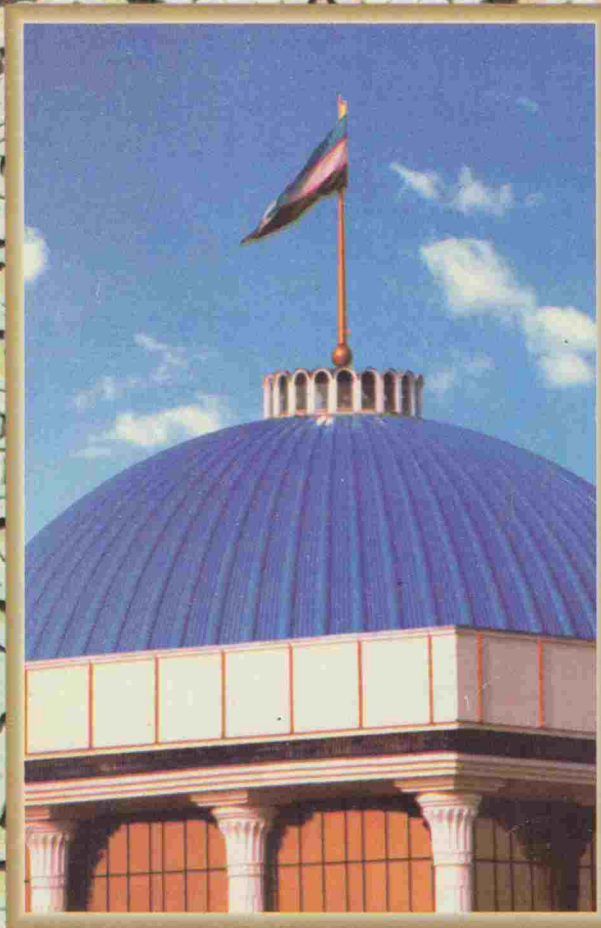

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов 60 ёшда

Шархнинг она халқ шакдирида билонихоя масъулияшли бир даврида сиёсат майдонига ёқиб, миллат карвонининг бошида шурмоқ ҳам шарафли, ҳам гоёш мураккаб қисматдир.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ана шундай долғали шакдир насиб этган валломат шахс.

Бугун биз Ватан истиқлолидан тортиб мамлакатимиз ҳаётидаги барга улғувор бунёдкорлик ишларининг бошида бевосита шу инсон турганини миннатдорлик ила шеран англаймиз.

Биз бугун халқимиз орасидан етишиб ёқиб, унинг помини, Ватанимиз қудратиини дунёга шароитида жонбозлик қилиш баробари ўзи ҳам улкан сиёсатчи, доно йўлбоши сифатида дунёга таъинланган Президентимиз билан ҳақли равишда фахрлансак арзийди.

Сизу биз ўғун яна бир ифтихорли жиҳати шундаки, азиё журналхон, қўлинигиздаги мажаллаининг ҳам илк шашаббускори ва илҳомчиси Президентимиздир.

Биз бугун қўи минг соғли муштарийларимиз, маънавият жабаҳасининг барга ахллари помидан Ватан истиқлоли ва истиқболига умрини тиккан фидойи инсон, маънавиятчимизининг бош хомийси Президент Ислом Каримовни қўшлуғ олтиш ёши билан самимий мувоабқвод этишдан мамнуимиз.

Шилагимиз, шонр лутф этганидек, ниҳол ўшқазган одам албатта унинг мевасини ҳам қўрсин! Ватанига буюк келажак башорат қилиб, шунинг рўёбга ёқариш орзусида фидокорона шер ўшқайган инсон иниятига етсин — унинг камолдан бахраманд бўлсин!

ДУНЁНИНГ ИМОМЛА

Бу йил таваллудининг 1225 йиллиги нишонланадиган буюк ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг ҳадисшунослик борасидаги хизматлари мусулмон оламида азалдан юксак қадрланиб келган. Ул зот таърифида битилган сўзларнинг ўзи бир ерга жамланса, яхлит бир китоб бўлгусидир. Чунончи, ул зотни ислом алломалари “Имом-уд-дунё” (дунёнинг имоми), “Ҳадис илмида амир-ул-мўминийн”, “Имом-ал-муҳаддисийн” (муҳаддисларнинг имоми) дея шарафлаганлар. Буюк муҳаддиснинг таваллуд тўйи муносабати билан ана шундай таърифлардан айримларини ёдга олмоқни лозим топдик.

ДУЖЁЛАРЧА ЭҶЖИРОМ

Оллоҳ таоло ул зотнинг барча хоҳишини мустажоб қилиб яратган эди.

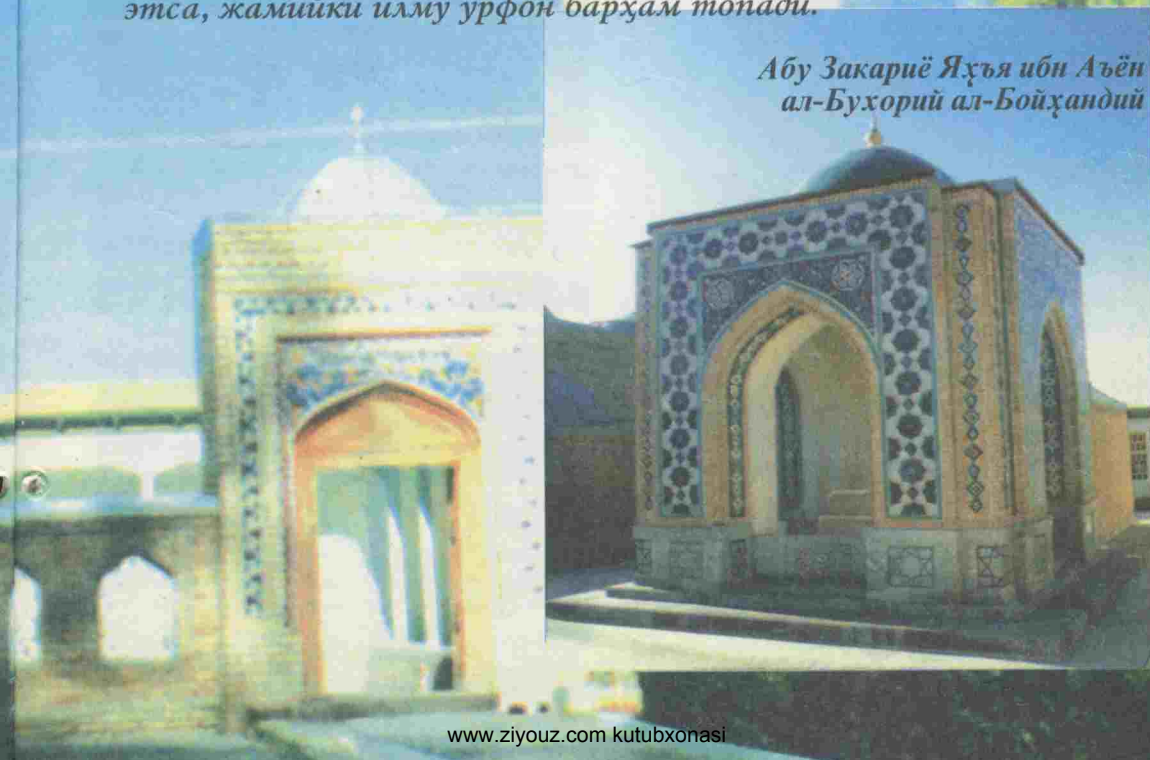
Абу Исо ат-Термизий

Басра машойихлари хусусида Имом ал-Бухорийнинг фикридан бизнинг фикримиз кўпинча фарқ қилар эди. У пайтларда у киши ҳали ўстирингина бир бола бўлиб, ҳадисларни сира ёзиб олмас эдилар. Ўн олти кун шу зайлда кечгач, ул зот бизга: "Эшитган ҳадисларингизнинг барчасини ёзиб олдингиз, қани, кўрсатингизчи, қанча ҳадис ёзиб олибсиз", дедилар. Ҳисоблаб кўрсак, ўн беш мингдан зиёд ҳадисни ёзиб олган эканмиз. Ал-Бухорий уларнинг ҳаммасини ёддан айтиб берди, ҳатто ул зотнинг айтганларига қараб, ёзган ҳадислармиздаги кўплаб хатоларни тuzатиб ҳам олдик.

Холид ибн Исмоил

Агарки ўз умримдан олиб Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг умрига қўйиши имкони бўлганда эди, мен заррача ўйлаб ўтирмай шундай қилар эдим. Чунки, мен вафот этсам, бир киши ҳаётдан кўз юмади, лекин Муҳаммад Ибн Исмоил ал-Бухорий вафот этса, жамийки илму урфон барҳам топади.

Абу Закариё Яҳъя ибн Аъён
ал-Бухорий ал-Бойҳандий

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙҮЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайриддин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тулсиберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Мурғазо ҚАРШИБОЙ
(бош муҳаррир уринбосари)
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Манъилимиз: 700029, Тошкент шаҳри, Отатўр кўчаси, 24-уй.

56-86-79
56-55-89

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни босмахонаси. 700029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1998 йил 28 январь куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100¹/₁₆. 8 босма тобоқ. 1982-буюртма. Нашр адади 9000 нусха.

Журнални Ольга ЖОЛДАСОВА безаган

Ушбу сонда Рихситилла Нуриноев ва Фарход Қурбонбоев олган суратлардан фойдаланилди.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Миллий мерос — ўзлигимиз тимсоли. Шарқшунос Убайдулла УВАТОВ билан суҳбат..... 6

Аҳмаджон ЭШОНҚУЛОВ, Абдувосит ЙҮЛДОШЕВ. Бир жонзот, икки мавжудот фалсафаси..... 12

ЕТТИ ИҚЛИМ МУЖДАСИ

Орзулар мамлакати. Франциянинг Ўзбекистондаги Фавқулудда ва Мухтор элчиси жаноб Жан-Клод РИШАР билан суҳбат..... 16

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Ҳасан БҮРИЕВ. Имкониятлар мактаби..... 26

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Азамат ЗИЁ. Давлати бор эл — қудрати бор эл..... 36

Ҳамро ЭРМАТОВ. Тафаккур — бошловчи куч..... 46

ТАРИХ — БУЮК МУРАББИЙ

Баҳодир ХОРАЗМИЙ. Келажак кўприги ўтмишдан ўтади..... 50

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Нажмиддин КОМИЛ. Комиллик тариқати..... 56

ЖУРНАЛ САҲИФАЛАРИДА

JURNAL SAHIFALARIDA

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Тошпўлат УСМОНОВ, Гофиржон ШОДИЕВ.
Берунийнинг ақл машъали.....68

БИЛЛУР ҚАТРАЛАР

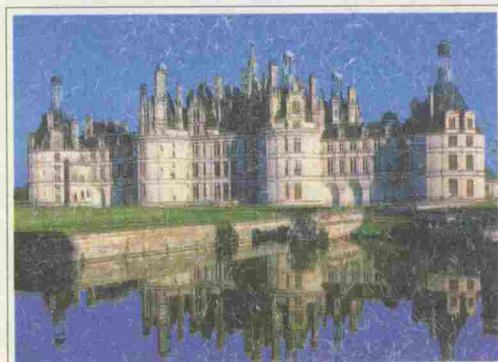
Азим СУЮН. Муҳаббатга сизинаман.....72

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Дилмурод ҚУРОНОВ. Бадиият сирлари...78

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Маҳмуд ҚОСИМОВ. Илоҳий саналар.....84

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

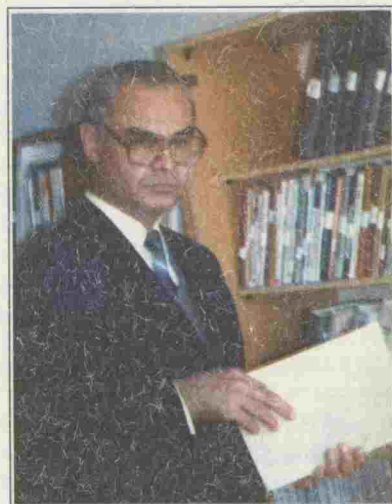
Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ. Йога
таълимоти ва тасаввуф.....88

СИРЛИ САРҲАДЛАР

Эркин ИБРОҲИМОВ. Рухлар дунёсига саё-
ҳат.....92

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Абдулла АЪЗАМ. Дугоҳи Хусайний.....96

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Илҳом ҒАНИ. Инсон деб чекилган
фарёд.....116

Гулноза САИДАЗИМОВА. Ўттиз йиллик
ҳамкорлик натижалари.....117

Алишер МЎМИНОВ. Муштарак қадрият-
лар.....119

Шоҳида БОБОЖОНОВА. Яхшиликдан
келгай яхшилик.....120

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Тасаввуф луғати.....122

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмун.....127

МИЛЛИЙ МЕРОС –

Шарқшунос
Убайдулла УВАТОВ билан
суҳбат

— Убайдулла ака, юртимиз истиқлолга эришганидан сўнг маданий меросимизга муносабат батамом ўзгарди. Илгари ҳадиксираб тилга олинадиган зотларнинг муборақ номлари, асарлари яна халқнинг бебаҳо маънавий мулкига айланди. Менинг назаримда, биз маданий меросимизга аввал-бошда жуда зўр қизиқиш, жуда зўр эҳтиёж билан қарадик ва бу ҳол ушбу масалага муносабатда бир оз стихияга (бетартибликка) ҳам сабаб бўлди. Яъни ким қўлига нима илинса, чоп этишга, ошкор қилишга шошилди. Мана, энди эҳтирослар бир оз босилди, ўтмиш қадриятларига бўлган ташналигимиз анча қонди. Бошқача айтганда, оммавий саҳналар томошаси ўтди, эндиги навбат — бош қаҳрамонларники! Афсуски, “бош қаҳрамонлар”имиз — умрини маданий меросимиз тадқиқига бағишлаган олимларимиз жуда кам. Вазифа эса ғоят улкан! Шундай вазиятда, Сизнингча, тадқиқотчи қандай тамойил асосида иш юритиши зарур? Яъни қандай иш тутса, у маданий меросни давр талаби даражасида ўрганган бўлади, уни халқи, Ватани тараққиётига хизмат эттира олади?

— Дарҳақиқат, мамлакатимиз истиқлолидан сўнг миллий маданий меросимизга муносабат тубдан ўзгарди. Чунки миллий давлатчилигимизни қайтадан тиклаш, халқимизнинг кўнглида ўз тақдирига эгалик ҳиссини тарбиялаш зарурати табиий равишда тарихий илдизларимизга фарзандлик туйғуси билан мурожаат этишни тақозо қилди. Биз ўзи киммиз, ота-боболаримиз ким эди, уларнинг дунёга, қадим тамаддунга муносабати қандай бўлган ва бизнинг дунёга муносабатимиз қандай бўлмоғи зарур, деган каби масалалар, шубҳасизки, бизни инсоний тамаддуннинг ўзимизга энг яқин ва ишончли нуқтасидан жавоб топишга ундар эди. Тамаддуннинг бизга энг яқин ва ишончли нуқтаси бу — ўз тарихимиз, маданий меросимиздир. Биз бу хазинахонадан ниманики ўргансак — дилимизга яқин ютуғимиз, ниманики рад этсак — ўтмишда бошдан кечирган хатомиз бўлиб чиқади.

— Нима, хатоларимизни ўрганишдан ор қиламизми?

— Йўқ, мен бу маънода айтаётганим йўқ. Биринчи галда миллатимизнинг тарихий тараққиётидаги бугунги буюк интилишларимизга мос келадиган жиҳатларни фарқлаб олишимиз лозимлигини назарда тутяпман. Хатоларимиз ва уларнинг натижаси — 150 йил мобайнида тутқун бўлиб қолганимиз — нимадан иборат экани шундоқ ҳам маълум.

ЎЗЛИГИМИЗ ТИМСОЛИ

Тарихнинг, маданий мероснинг келажакка хизмат қиладиган жиҳатлари қадриятларимиз моҳиятига сингиб, янги қадриятларга айланиб бораверади. Шу боис бугунги кунда миллий қадриятларимизни эъозлаш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ватанимиз истиқлолидан кейин маданий меросни ўрганиш эҳтиёжининг зўрайиши халқнинг миллий ўзлигини билишга қизиқиши ортгани ифодаси эди. Албатта, бу борада, Сиз айтгандек, бир оз стихия ҳам кўзга ташланди. Бунга табиий ҳол деб қарамоқ керак. Кўп вақт мобайнида қантариб қўйилган тулпорнинг жиловини сал бўшатсангиз ўзини дуч келган тарафга ургани каби, халқнинг руҳи ҳам 150 йиллик маҳдудликдан зада бўлган, шу маҳдудлик муҳитидан ташқаридаги ҳар бир нарса унга янгиллик бўлиб туюлган эди. Истиқлол халқнинг янгилikka бўлган эҳтиёжини қондириш имкониятларини юзага чиқарди. Миллий қадриятларимизни тиклаш, маданий меросимизни атрофлича ва пухта ўрганиш — ана шу имкониятлар силсиласида муҳим ўрин тутади.

Энди ҳамма соҳанинг ҳам ҳаваскори ва ҳақиқий профессионаллари — ишбилармонлари бўлади. Шу маънода Сиз таъкидлаган стихия маданий меросга муносабатнинг илк даврида ҳаваскорлик даражасидаги қизиқишларнинг зўрайиб кетишидан далолат бўлса керак. Бундан кўп ҳам ташвишга тушмаслик керак, менинг назаримда. Чунки ҳаваскорлар ўз зиммасидаги ишни қилади, профессионаллар — ўз зиммасидаги ишни.

Мана, энди маданий меросга ҳаваскорлик билан муносабатда бўлиш даври ўтди, ҳали айтганингиздек, майдонда асосан “бош қахрамонлар” — илм фидойилари қолди. Улар тарихшунос, шарқшунос, матншунос, адабиётшунос — хуллас, турли соҳа мутахассислари бўлса-да, бир масала — маданий меросимизга муносабат борасида ҳамфикр, ҳамжиҳатдирлар. Шу боис уларнинг барчасини бир сўз билан “меросшунос” деб атай қолайлик. Дарҳақиқат, умрини шу соҳага бағишлаган олимларимиз жуда кам. Бунинг устига, ул зотлар собиқ тузум даврида бамайлихотир тадқиқот юритиш имкониятига эга бўлмаганлар. Шундай бўлса-да, халқимизнинг миллий идрок кўзини очишда ўша олимларимизнинг хизматлари беқиёсдир. Фикримча, маданий мерос соҳасидаги тадқиқотчи аввало ана шу устозлар йўлини тутса кўзлаган мақсадига эришади. Ҳамид Сулаймон, Убайдулла Каримов, Бўрибой Аҳмедов, Асомиддин Ўринбоев, Азиз Қаюмов, Алибек Рустамов каби маданий мерос фидойиларининг илм йўли бугунги кун тадқиқотчилари учун ибрат бўларлидир.

— Менимча, маданий мерос тадқиқот-чиси том маънодаги ижодкор, қолаверса, улкан шахс бўлмоғи зарур. Акс ҳолда у тарихни тараққиётга эмас, балки конъюктуравий талабларга хизмат эттирадиган ожиз кимсага айланиб қолади. Меросшунос ҳам тарихий, ҳам замонавий тафаккур тарзига эга бўлмоғи лозим. Афсуски, советлар даврида меросшуносликнинг миллий аънаналари ривожланмади, биз фақат рус шарқшуносларининг этагини тутиб юрдик. Энди маълум бўлмоқдаки, аслида ҳақиқий меросшунос, манбашунослар бизнинг муборак заминдан етишиб чиққан экан. Чунончи, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий сингари буюк аждодларимиз тенгсиз исломий мерос — Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларини асл ҳолида тиклашга беҳад улкан ҳисса қўшдилар. Умуман, ҳадисшунослик — меросшуносликнинг буюк намунаси. Бу илм қандай зарурат туфайли вужудга келган ва буюк муҳаддислар нега айнан бизнинг ўлкадан — Туронзаминдан етишиб чиққан? Сизнинг бу хусусдаги фикрларингиз қандай?

— Умуман, меросшуносликнинг замирида инсонни улуғлаш, у билан боғлиқ неки бор, ҳикматга дахлдор деб билиш ғояси ётади.

— Овруполиклар шу боис кўчадан бир тақа топсалар ҳам музейга олиб бориб қўяр эканлар-да?

— Худди шундай. Меросшунослик инсоният ўзлигини тарихдан, ота-бобо-

лар босиб ўтган йўллардан излаш эҳтиёжидан туғилган илм соҳасидир.

— Балки, келажакни ўтмишдан излаш эҳтиёжи маҳсули десак тўғрироқ бўлар?

— Эҳтимол шундайдир. Аммо ҳадисшунослик шунчаки бир меросшунослик эмас. Маълумки, Расулulloҳ вафотларидан сўнг ул зот билан ҳамфикр, ҳамнафас бўлиб юрган саҳобалар ҳам биринкетин дунёдан кўз юма бошлаганлар. Пайғамбаримизнинг муборак маънавий қиёфаси, тутган амал ва йўл-йўриқлари, инсоний сифатлари, теварак-атрофга муносабатлари кўпроқ ўша зотларга аён эди. Энди, бу дунёда ҳеч кимни боғлаб қўймаган-да! Саҳобаларнинг сафи сийраклашиб боргани сайин уларнинг қалб ва шууридаги илм — Расулulloҳнинг ҳаёти, тақдири билан боғлиқ хотираларни асраб қолиш ташвиши кучаяверган. Аввал-бошда ҳадислар ёдаки тарзда авлоддан-авлодга ўта бошлаган. Кейинчалик уларни ёзиб, хатга тушириш аънана тусини олган.

Айрим саҳобалар тилидан келтириладиган далолатларга кўра, Расулulloҳнинг ўзлари ҳадисларни ёзиб боришни ман этганлар. Чунончи, ул зот: “Мендан Қуръондан бошқа ҳеч нарсани ёзиб олманглар, агарки бирор киши ўзга бир нарсани ёзиб олганини билсаларинг, саъй қилинглarki, ўчириб ташлансин. Мендан фақат ҳадис ривоят этсаларинг, бас. Бунинг ҳеч бир зиёни йўқ”, дея уқтирганлар. Кейинча — Муҳаммад алайҳиссаломнинг ўзлари Абдуллоҳ ибн Амру ибн ал-Оосга изн берганларидан

Ал-Бухорий жамлаган саҳиҳ ҳадислар

Анас ибн Молик ривоят қиладилар: “Расулulloҳ саломллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: “Оллоҳ таоло қиёмат куни жаҳаннамнинг инсонларни (маъшарга) тўплаган, қилар: “Бизни бу тақонимиздан халос қилиб, ўзга яхшироқ жой тайин этмоғи учун раббимиздан шафқат тилайлик!” дегайдир. Сўнг Одам алайҳиссаломнинг қошига бориб: “Оллоҳ таоло сизни ўз или билан яратиб, ўз рўҳидан жон амр қилгандир, раббимиздан бизга шафқат тилаб

сўнг ҳадислар зарур ҳолларда ёзма қайд этила бошлаган. Пайғамбаримиз вафот этганларидан кейин анча-мунча тортишув ва мунозаралар авж олиб, ниҳоят, турли мавзуга доир ҳадисларни китоб ҳолида кўчиртириш аъёнаси бошлаб юборилган. Дастлаб саҳобалардан Жобир ибн Абдуллоҳ ҳаж зиёратининг йўл-йўриқлари (маносик ал-ҳаж) ҳақидаги ҳадислардан мўъжаз бир китоб тартиб берган. Самара ибн Жундаб эса Расулulloҳ ҳадислари асосида ўз ўғилларига васиятнома ёзиб қолдирган.

Аслида ҳадис илмининг ибтидоси Муҳаммад алайҳиссаломнинг нубувватлик давридан шаклланишга кирган. Ул зоти шариф ҳали барҳаёт эканларида сўзларию амаллари аввал-бошда фақат эшитилиб, мушоҳада қилина бошлаган. Расулulloҳдан ҳадис тинглаган ёки ул зотнинг мислсиз савъ-ҳаракатларини кўрган саҳобалар ҳам ҳар хил вазиятда бўлганлар — айримлари кўпроқ, айримлари камроқ билганлар. Шу боис нақл ва ривоятга эҳтиёж ортиб бораверган. Саҳобалар ҳадисни бевосита Расулulloҳдан эшитганлари, шунингдек, қувваи ҳофизалари бениҳоя зўр бўлганидан илк даврда ривоят қилинган ҳадисларга шубҳа билан қараш ёки улардан бирор бир сохталик топиш ҳоллари мутлақо учрамаган.

Пайғамбаримизнинг вафотидан сўнг саҳобалар кўпдан-кўп исломий ўлкаларга тарқалиб кетганлар. Шу боис ҳадисларни билишга эҳтиёж янада кучайган. Боз устига, ижтимоий муносабатлар

исломий асосда шакллана бошлагач, Қуръони каримдаги бир талай шаръий ҳукмлар, қонун-қоидаларни муборак ҳадислар ёрдамида шарҳлаш ва шу тариқа исломий фаолият учун дастуриламал яратиш зарурати ҳам мусулмон жамоалари кўпайгани сари ортиб борар эди. Яна бир жиҳати — ҳадис ровийларининг кўплигидан ҳадисларнинг аслини аниқлаш, санадини текшириб билиш, тафовутларга барҳам бериб, энг ишончлисини саралаб олиш каби талай масалаларнинг юзага келгани эди. Буларнинг барчаси махсус илм — ҳадисшуносликни тақозо этар эди.

Ҳадис илми йўлига кириш, аввало, Оллоҳ таоло иродаси ила Расулulloҳ инсонлар орасида кенг тарғиб этган муборак гоёларни амалга оширишда иштирок этиш, буюк эзгуликка дахлдор бўлишни англатар эди. Уламолар, ҳақиқий мусулмон қирқ ҳадисни ёд билмоғи зарур, ёки, қирқ ҳадисни ёд олиб, уларга амал қилиб юрган мўмин киши — жаннатидир, деган ҳукмларни баён этганлар. Расулulloҳнинг сеvimли умматларидан бўлиб, ул зотнинг шафоатларига сазовор бўлиш ниятида қирқ ҳадис мазмунини шеърга солган шоирларни эсланг! Модомики, ҳадисларни ёдлаш ва ёки шеърга солишдан шу қадар кўп савоб ҳосил бўлар экан, тасаввур этингки, уларни минг бир оғиздан эшитиб, аслини — аслга, сохтасини — сохтага саралаб, китоб ҳолида таълиф этган зотларнинг ҳиссасига нақадар буюк савоблар ёзилади! Худди ана шу

берингиз!" деб айтишгайдир. Одам алайҳиссалом уларга: "Мен сизлар ёйлагангалик ҳуқуқга эга эрмасмен", деб қилмон гуноҳларини эслаб гапиргайлар-да: "Ҳуқунинг ҳузурига борингиз, ул киши Оллоҳ таоло юборган илк пайғамбар бўладилар!" дегайлар. Улар Ҳуқунинг қошига боргайлар. Ул киши ҳам: "Мен сизлар ёйлагангалик ҳуқуқга эга эрмасмен", деб қилмон гуноҳлари ҳақида эслагайлар-да: "Иброҳимнинг қошига борингиз, Оллоҳ таоло ул кишини "халилим" (дўстим) деб атаган", дегайлар. Улар Иброҳимнинг ҳузурига борганларида, ул киши ҳам: "Мен сизлар ёйлагангалик ҳуқуқга эга

туйғу — буюк ишга, эзгуликка кўпроқ дахлдор бўлиш, чин умматликка етишиш иштиёқ юксак ақлу заковат соҳибларини ҳадис тўплашга, бу илмни ҳаётининг мазмунига айлантиришга даъват этар эди.

Менимча, бизнинг муборак заминимиздан етишиб чиққан буюк муҳаддисларнинг илмий жасорати ҳам аввало ул зотларнинг инсонлар сарвари бўлмиш Муҳаммад алайҳиссаломга бўлган зўр муҳаббати маҳсулидир. Эҳтимол шунинг учундир, бу заминдан ислом ғояларини дунёга таратган беҳад буюк зотлар етишиб чиққан, Бухоро, Термиз, Насаф, Самарқанд, Хева, Тошкент, Марғилон, Кўкон сингари шаҳарларимиз исломий маърифат марказларига айланган. Тасаввур этинг, болалигида кўзи бир оз ожиз бўлган Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг кўзи волидасининг илтижолари шарофати ўлароқ равшанлангани, онасининг тушига Иброҳим алайҳиссалом кириб, ўглининг буюк келажагидан далолат бергани ва бу башоратлар тўлиқ тасдиқлангани илоҳий бир ҳикматдан далолат эмасми? Буларнинг барчасини дунёвий илм истилоҳлари билан шарҳлаб бўладими?

Тўғри айтдингиз, мерос тадқиқотчи ҳақиқий ижодкор бўлмоғи зарур. Аммо, менимча, биргина ижодкорликнинг ўзи ҳам камлик қилади. Ҳақиқий тадқиқотчи мероснинг ичида яшамоғи,

унинг руҳи билан нафас олмоғи керак.

— Сиз бир талай Шарқ мамлакатларида илмий сафарларда бўлгансиз. Хорижнинг меросшуносликка оид аъаналари Сизда қандай таассурот қолдирган? Биз — аждодлари бутун дунёга илм бобида ибрат бўлиб келган юрт фарзандлари бугун улардан нималарни ўргансак арзийди?

— Менимча, кейинги икки аср мобайнида дунёдаги бирор халқ бизчалик кўп жабр-ситам кўрмаган, ўзлигидан беғоналаштирилмаган бўлса керак. 150 йил давом этган ёвуз сиёсат натижасида биз нафақат миллий меросимизни эъзозлашни, балки китобхонлик маданиятини ҳам эсдан чиқараёздик. Китоб оддий буюмдан ҳам баттар қадрсизланди. Билсангиз, қадимда энг муборак совға китоб ҳисобланган. Афсуски, китобни эъзозлаш, кутубхоначилик, умуман, қоғозга битилган сўзни қадрлаш борасидаги аъаналаримиз анча унутилди. Шарқ мамлакатларининг кўпида бундай аъаналар нафақат сақлаб қолинган, балки замонавий илм-фан натижалари билан бойитилган ҳам. Бизда кутубхонага бориб, зарур китобни қўлга олгунингизча қанча вақтингиз кетади! Китобни қўлга олганингиздан сўнг унинг варақлари бутун турган бўлса-ку яхши, йўқса, яна асаббузарлик бошланади. Хорижда бунақа гаплар йўқ. Ҳар бир китоб ёки қўлёзманинг “таржи-

эрмасмен”, деб қилгон ғуноҳлари ҳақида эслагайлар-да: “Мусонинг қошига борингиз, чи киши бирлаи Оллоҳ таоло сўзлашгандир!” дегайлар. Улар Мусонинг ҳузурига боргайлар. Чи киши ҳан: “Мен сизлар қўлагангалик ҳузурга эга эрмасмен”, деб қилгон ғуноҳлари ҳақида эслагайлар, сўнг: “Исонинг қошига борингиз!” дегайлар. Шунда улар Исонинг ҳузурига боргайлар. Чи киши ҳан: “Мен сизлар қўлагангалик ҳузурга эга эрмасмен”, деб қилгон ғуноҳлари ҳақида эслагайлар-да: “Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг қошига борингиз, гуркии Оллоҳ таоло чи зотининг собиқ ҳанда келгиси ғуноҳларини мағфирати қилгандир!” дегайлар. Шундан сўнг улар менинг ҳузуримга келгайдурлар. Мен раббиндан изн сўрагайдурмен, раббинни кўргат, чнга сажда қилгайдурмен. Раббин мени ўзи хоҳлаганга саж-

маи ҳоли” компьютер хотирасига жойлаб қўйилган. Кераклиси бир зумда мухайё этилади. Қўлёзмалар махсус хоналарда меъёрдаги ҳарорат ва ёруғликда сақланади. Бемаҳал сув босиши, ёнгин тушиши хаёлга ҳам келмайди.

— Биз Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий сингари буюк ватандошларимизнинг ҳаёти ва ижодий мероси, инсоний хусусиятлари ҳақида жуда кам биламиз. Сабаби — ул зотларнинг фаолиятига доир манбаларнинг аксарияти араб тилида ва табиийки, уларнинг кўпи бизга номаълум. Тасаввуримиздаги улуғ муҳаддисларимиз билан боғлиқ кемтикликларни тўлдириш учун нималар қилмоқ лозим деб ўйлайсиз? Эҳтимол, Самарқандда, Имом ал-Бухорий ором топган жойда (эҳтимол, Тошкентда бўлар) Ал-Бухорий номли ҳадисшунослик марказини ташкил этиб, буюк муҳаддисларимизнинг барча қўлёзмаларини тўплаш ва уларни тадқиқ этишни йўлга қўйиш лозимдир?

— Шундай бир марказ тузилса-ку яхши иш бўлар эди. Аммо Сиз тилга олган юмушларни марказ тузилишини кутиб ўтирмай, бошқа илмий, маърифий ташкилотлар неғизда амалга оширсак ҳам бўлади. Аслида, тан олиш керак, ўзимизда бир оз лоқайдлик, танбаллик бор. Бу — шўравий тарбия оқибати бўлса керак. Бирор хайрли ишни бошлайлик десангиз, ҳамма жўровоз, ҳамма

хайрихоҳ бўлиб туради, айримлар ҳатто зўр-зўр ваъдалар ҳам бериб юборади. Бироқ амалий ишга фурсат етиб, “қани, бошладик бўлмаса” дегандек, юмушнинг бошини тутганингизда атрофингизда ҳеч зотни кўрмайсиз. Улар энди бошқа бир “савобли иш” ортидан “югуриб юрган” бўлади... Бир мисол. Ҳиндистонда араб тилида Имом ал-Бухорий ҳақида ажойиб бир китоб нашр этилган. Унинг муаллифи биз Ал-Бухорий авлодлари бўлганимизнинг ҳурматини қилиб, ўша китобни ўзбек тилида чоп этишга руҳсат берди. Бошида айрим оғзи катталар “Сиз таржима қилаверинг, нашр харажатлари — мана биздан!” дея ваъдалар берган эди. Ана энди уларни топиб кўринг-чи! Бу йил ҳукуматимиз қарорига кўра, Имом ал-Бухорийнинг ҳижрий ҳисобдаги 1225 йиллик таваллуд тўйи нишонланади. Қани эди, шу сана олдидан ўша китобни нашр қилолсак...

Ҳақ гап, ҳали Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Аз-Замаҳшарий каби буюк аждодларимиз ҳақида жуда кам биламиз. Ул зотларнинг мукаммал қиёфаларини шакллантириш учун зарур қўлёзма ва манбаларнинг барчасини бир жойга тўплаш, мутахасссларни жалб этиш зарур. Бунинг учун эса, боягидек “бошлаймиз”, “қотирамиз” деган ваъдабозларча иш услубидан кечиб, бўладиган ишни кўриш керак.

Муртазо ҚАРШИБОЙ сужбатлашди.

дада қолдиргайдур. Сўнг менга: “Бошингни кўтариш, сўраши, сўраганини берилайдур, сўзлаши, сўзинга қулоқ солишгайдур, шафоат тилаши, шафоат қилишгайдур!” дейишгайдур. Шунда мен бошингни кўтариб, раббингни ўзи менга ўргатган ҳалқларни айтиб оқишлагайдурмен. Шундан кейин шафоат тилашгайдурмен. Оллоҳ таоло менга нўайян қавтларга шафоат қилишгайдур. Сўнг уларни дўзахдан гизариб, жаннатга дохил қилдиргайтмен. Кейин Оллоҳ таолонинг даргоҳига қайтиб бориб, тоқим Зуррон ҳукми ила ҳибса олинганлардан (Оллоҳ таолонинг ўзигина шафоат қила оладиганлардан) бошқа бирорта ҳал одам дўзахда қолмагунга узок сажда қилиб тургайдурмен”.

Аҳмаджон ЭШОНҚУЛОВ,
Абдувосит ЙЎЛДОШЕВ

Маънавият — мураккаб руҳий жараён. У инсоннинг фикр-мулоҳазасида, ҳис-туйғусида, хатти-ҳаракатида турли-туман шаклда намоён бўлади. Ана шундай шакллардан бири бўлмиш инсонийлик маънавиятнинг таркибида муҳим ўрин тутуди.

Бир қарашда “инсонийлик” барчага маълум тушунча бўлиб, у ҳақда теран илмий мулоҳаза юритишнинг ҳожати йўқдек туюлади. Аммо сиртдан шундай туюлади, холос, аслида у муракааб фалсафий-эстетик тушунчадир. Инсонийлик — олижаноб фазилат. Бу фазилатни изоҳлашдан аввал унинг асосини ташкил этувчи “инсон” тушунчасининг моҳиятини шарҳлаб кўрайлик.

Маълумки, тириклик дунёси иккига бўлинади: ҳайвонот олами ва инсоният олами. Биз ана шу икки оламини бир-бирига қиёслаш воситасида уларнинг ҳар иккаласига хос хусусиятларни аглаймиз, бу икки оламини бирлаштириб турган умумий жиҳатларни ҳам билиб оламиз. Одатда инсоннинг ҳайвондан фарқ қилувчи жиҳатлари тилга олинса, унинг нутқ ва тафаккур эгаси экани, меҳнат қила олиши, табиат бойликларини ўзлаштириб, янги бойликлар яратиши таъкидланади. Аммо инсоннинг чинакам инсонийлигини сифатлаш учун шу таърифларнинг ўзигина етарлимикан?

Хуллас, биз инсонга хос фазилатларни шарҳлаганда аксарият уни ҳайвондан фарқловчи жиҳатларга зўр эътибор қаратамиз. Шу боис неки салбий сифатлар бўлса ҳайвонга нисбат берганимиз ҳолда неки ижобий сифат бўлса инсонга хос деб ҳисоблаймиз. Шу тариқа уларни катта тўсиқ билан ажратиб, ўзаро қарама-қарши мавжудотга айлан-тириб қўямиз.

Тасаввур этинг, инсонни ҳайвонга қарши қўйиш туфайли, охир-оқибатда инсонни табиатга қарши қилиб қўймадикми, инсон билан табиатни ёвлаштириб, ўзимизни табиатдан узоқлаштириб юбормадикми? Бу, ахир, онани боладан ажратиб, уларнинг ўртасига низо солишдек гап-ку!

Тўғри, инсоннинг фазилатларини англаб етиш учун уни ҳайвонга солиштириш мумкин, аммо бунинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳати бор. Салбий жиҳати шундаки, биз инсоннинг ижтимоий хусусиятларига кўп эътибор берганимиз ҳолда унинг табиий хусусиятларини эсдан чиқара бошлаймиз. Бу ҳол охир-оқибатда чинакам инсонийликни нотўғри тушунишга, уни бирёқлама талқин этишга ва пировардида маънавиятнинг моҳиятини нотўғри, чала-ярим аглашга сабаб бўлади. Шу ўринда донишмандлардан бирининг гапи хотирга ке-

лади: “Инсон ҳайвон ҳам эмас, фаришта ҳам эмас, аммо у нақадар фаришта бўлгиси келаверса, шу қадар ҳайвонга айланиб боради”. Демак, инсонга тўғри таъриф бериш, чинакам инсонийликнинг мезонларини аниқлаш жуда муҳим масала экан.

Инсоннинг ҳайвонот ва наботот ола-мидан узоқлашиб, табиатдан бегонала-шиши, бора-бора табиатнинг кушанда-сига айланиши унинг инсонийлик йўли-дан озганидан далолат беради.

Марксизм, “Инсоният ижтимоий му-носабатлар мажмуидан иборат”, деб таъриф беради. Албатта, марксизм ин-сондаги табиий жиҳатларни ҳам тан олади, аммо инсоннинг асосий моҳия-ти — унинг ижтимоий мавжудот экани-дир, ижтимоий жиҳатлар — бош мезон-дир, дея таълим беради. Бир қарашда бунда жиддий хатолик йўқдек туюлади. Дарҳақиқат, инсоннинг инсонийлиги унинг ақл-заковатида, ижтимоий бой-ликлар ярата олиш иқтидориди, муайян мақсад сари интилишида намоён бўла-ди. Лекин гап шундаки, биз марксизм-нинг бу қоидасини ижодий ўрганиб, ҳаётга тўғри тадбиқ қилиш ўрнига, уни кўр-кўрона тушундик, мағзини чақмас-дан эътиқод қилиб юравердик.

Аслида, инсондаги табиий хусусият-лар сал ичкарироқда, бир қадар яши-рин ҳолда бўлади. Ижтимоий жиҳатлар эса кўзга яққол ташланиб туради. Шу боис ҳам одамлар ижтимоий жиҳатлар-га кўпроқ эътибор бериб, табиий жи-ҳатларни эсдан чиқариб қўядилар. Буни бирорта бинонинг кўриниши ми-солида ҳам далиллаш мумкин. Дейлик, сиз бир бинога кирдингиз. Дастлаб хо-наларнинг тор ёки кенглиги, баланд ёки пастлиги, ёруғ ёки қоронғилиги, девор-ларидаги безакларнинг қандайлиги эътиборингизни тортади. Шундан сўнг бир хулосага келасиз. Ваҳоланки, бино-нинг пойдевори нақадар пухта экани, деворлари ва шифти қай даражада пи-шиқ қилингани ҳамда бошқа омиллар унинг тақдирида муҳим ўрин тутди, ле-кин сиз улар ҳақида кейинроқ ўйлай

бошлайсиз.

Худди шунингдек, инсон ҳам таби-атнинг бир бўлаги экани, табиатда ке-чувчи барча жараёнлар инсон ҳаётига ҳам алоқадорлиги, одамзот табиий қону-ниятларни эътироф этиб, уларга амал қилиб яшасагина камол топажаги каби ҳақиқатларни эсдан чиқарамиз-у, асо-сий эътиборни инсоннинг жамиятда туган мавқеи, амали, бойлиги, кийини-ши, юриш-туришига қаратамиз. Ҳолбу-ки, Президентимиз Ислон Каримов таъ-кидлаганидек, “Табиатга яқинлик, жона-жон ўлканинг бениҳоя гўзаллигидан баҳ-раманд бўлиш маънавиятга озик бера-ди, уни кучайтиради”.

Ҳўш, инсонийликнинг ўзи нима?

Биз манбаларда бу хусусда тахминан қуйидаги фикрларга дуч келамиз: ин-сонийлик — олижаноблик, бағрикенглик, меҳнатсеварлик, маданиятлилик — қўйингки, жамийки юксак фазилатлар-нинг мажмуидир. Халқ тафаккури ҳам шуни тасдиқлайди. Биз ҳам шу фикр-ларни маъқуллаймиз.

Бироқ бу масаланинг бошқа бир жи-ҳати бор: нега инсонийлик ҳаммада ҳам юксак даражада намоён бўлавермайди? Маънавиятнинг моҳиятини таҳлил этга-нимизда, маънавий қашшоқликнинг асо-сий сабаби инсонийлик туйғусининг камайиб бораётгани бўлиб кўринади. Шундай экан, инсонийлик — инсонга хосликни сақлаб қолиш учун нима қил-моқ зарур?

Биринчи галда инсон ҳақидаги таъ-лимотни назарий жиҳатдан қайтадан кўриб чиқиб, “инсон — ижтимоий муно-сабатлар мажмуидан иборат” деган ақидадан воз кечиб, инсоннинг моҳия-тини аниқлашда табиий жиҳатлар би-лан ижтимоий жиҳатларнинг шаклланиш манбаларини, воситаларини ойдинлаш-тириб олиш керак. Аминмизки, инсон-нинг моҳияти — табиий жиҳатлар усти-ворлигида асосланадиган табиий ва иж-тимоий жиҳатларнинг бирлигидан ибор-ат. Инсоннинг асл моҳиятини тушунти-ришда ижтимоий жиҳатларни устивор-деб ҳисобловчилар аксарият ҳолларда

табиий жиҳатларнинг ботини ва мундарижасини бирёқлама, юзаки шарҳлайдилар.

Инсоннинг табиий жиҳатларини шарҳлаганда уни бир биологик вужуд сифатида тушунтириш етарли эмас. Тўғри, инсон биологик мавжудот сифатида бутун тириклик оламига хос жараёнлар ичида яшайди, аммо худди ана шу жараёнларнинг ўзи одамзотда ҳайвонга нисбатан бошқачароқ кечади. Юрак, ўпка, жигар, ошқозон — барча тана аъзолари бир қарашда ҳайвонларникига ўхшаб кетса-да, аммо улар ишлаши, фаолият кўрсатиши жиҳатдан одамларда бирмунча бошқачароқ бўлади. Итга хом гўшт берсангиз, жон-жаҳди билан ёпишади ва унинг ошқозони буни бемалол ҳазм қилиб юбораверади. Аммо одамга хом гўшт бериб кўринг-чи, касал бўлиб қолади. Буни фақат кўникма натижаси дейиш камлик қилади. Йўқ, инсон биологик мавжудот сифатида ҳам ҳайвондан фарқ қилади.

Агар биз бу ҳодисани фақат онглилик билан изоҳлайдиган бўлсак, унда онглилик ижтимоий ҳодисагина эмас, шу билан бирга, биологик ҳодиса ҳам экани аниқ бўлади. Онглиликни фақат мия фаолияти билан боғлаб қўйиш ҳам тўғри эмас. Аслида мия фаолияти фақат миянинг ўзигагина тегишли бўлмасдан, бутун танага тааллуқлидир. Инсоннинг аъзои баданидаги ҳар бир сесканиш, ҳар бир ўзгариш мия фаолияти билан боғлиқ бўлгани каби, онглилик ҳам табиий-ижтимоий ҳодиса сифатида бутун тана фаолиятига тегишлидир. Демак, онгни фақат нутқ, тафаккур, меҳнат фаолияти билан чегаралаб қўйиш тўғри эмас. Онг одамнинг бутун борлигига сингиб кетган биологик мавжудот — ҳайвондаги биологик мавжудот — инсонни яратган ҳодиса бўлиб, кейинчалик биологик мавжудот — инсонни биологик мавжудот — ҳайвонга қарши қайраган, инсон билан табиат ўртасида зиддиятлар келтириб чиқарган ҳодиса ҳамдир. Фалсафий жиҳатдан қарайдиган бўлсак, инсон — бир жонзот, аммо

унда икки хил мавжудот — инсонлик ва ҳайвонлик хислатлари қоришиб кетган. Бинобарин, инсонийлик бир жонзот, икки мавжудот ҳақидаги фалсафадир. Демак, онг инсоният тақдирида ҳам ижобий, ҳам салбий ўрин тутати. Барча шодликларнинг ҳам, барча ташвишларнинг ҳам асосий сабабчиси — онгдир.

Онгнинг пайдо бўлиши ва шаклланишининг ижобий жиҳати шунда бўлдики, биологик мавжудот — инсон табиати янада гуллаб-яшнатиш, беҳисоб янгиликлар ихтиро қилиш воситасида ижтимоий турмуш соҳасида анча илгарилаб кетди. Аммо салбий жиҳати шунда бўлдики, биологик мавжудот — инсон биологик мавжудот — ҳайвонга ўзини тобора қарши қўя бошлади, бу ҳол пировардида бутун табиатга қарши ёвузликка айланиб кетди, у ўзини бутун олам ҳукмдори деб хис қила бошлади. Бора-бора инсон ўзи ҳам биологик мавжудот эканини, шу табиат, коинотнинг мўъжаз, жажжи бир зарраси эканини, қанча мақтанмасин, қанчалик ўзбошимчаликлар қилмасин, барибир табиат қонуниятларини бузолмаслигини, аксинча, пешонасига ана шу қонуниятларга бўйсуниб яшашдан ўзга тақдир битилмаганини батамом унутиб қўйди ва чиндан ҳам “соф ижтимоий мавжудот”га, “ижтимоий муносабатлар мажмуи”га айланиб қолди. Биз бу ўринда бирор бир янги гап айтаётганимиз йўқ, фалсафий этикодимишни баён қиляпмиз, холос.

Шундай қилиб, табиий мавжудот бўлган инсон ва бора-бора ижтимоий мавжудотга айланган инсон ўртасидаги кўп йиллик зиддият жараёни чинакам инсонийлик белгиларининг йўқолиб бориш жараёнига айланди. Агар табиий мавжудот сифатидаги инсоннинг табиий-ижтимоий мақомдаги инсонга айланиши ақлирасолик билан кечганида эди, онгнинг шаклланиши, мия фаолиятининг кенгайиши, меҳнат кўникмаларининг камол топиши ва бошқа жараёнлар ҳам кенг тарзда ривожланиб борса ҳамда инсон табиатдан ажралиб қолмаса эди, бугун инсоний фазилатлар бир қадар юксалган, маънавият бирмунча

ривожланган, яхшилиқ, олижаноблик, одамгарчилик, иймон, эътиқод каби қадриятларнинг нархи арзонлашиб кетмаган бўлар эди. Табиат билан жамият ўртасидаги зиддият камайган, инсоннинг ҳаёти оқилона йўлга қўйилган бўларди.

Демак, иккита омил — инсонда эҳтиёжларнинг тобора зўрайиб бориши ва бу эҳтиёжларни қондирувчи неъматларнинг ундан ташқарида экани инсон миясининг тараққиётини белгилади; инсон эҳтиёжларини қондириш ниятида ўзидан ташқарида бўлган неъматларни ўзлаштириш йўл-йўриқларини излаб топа бошлади ва шу жараёнда табиий мавжудот бўлган инсон табиий-ижтимоий мавжудотга айлана борди. Натижада ундаги барча табиий кучларнинг моҳияти ўзгариб кетди.

Аммо табиий жараён пайти келиб издан чиқа бошлади, инсон эҳтиёжларини табиий имкониятлари доирасида чеклаб олиш ўрнига, уларнинг тобора кучайиб боришига зўр берди ва оқибатда уларни қондириш учун инсоний бўлмаган воситаларни ишга сола бошлади. Инсон ва табиат ўртасида шу тариқа зиддият пайдо бўлди. Бу жараёни таҳлил қилиб, инсониятга хатоларини кўрсатиш ва уларни бартараф этиш йўллари излаб топиш ўрнига Карл Маркс бу ҳолни ёқлайди, уни қонунлаштиришга интилади. “Ибтидоий одам эҳтиёжларини қондириш учун, — деб ёзади Карл Маркс, — ўз ҳаётини сақлаб қолиш ва такрор ишлаб чиқариш учун табиатга қарши курашмоғи лозим бўлганидек, тараққиёт кишиси ҳам худди шундай фаолият кўрсатмоғи керак, барча ижтимоий шаклларда ва ишлаб чиқаришнинг мумкин бўлган ҳар қандай усуллари шароитида курашмоғи зарур”.

Энгельс Марксга нисбатан табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлигини анча дуруст тасаввур қилган эди. Унинг “Табиат диалектикаси” асари шундан далолат беради. Карл Маркс табиатга қарши курашга даъват этган бўлса, Энгельс, аксинча, бундай кураш фарзанд-

нинг онасига қўл кўтариши билан ба-робар эканини уқтиради. У, табиат устидан ҳукмронлик қиялпмиз, деб мақтанаверманглар, табиатга нисбатан қилинган ҳар қандай қўполлик учун у биздан ўч олади, дея огоҳлантирган эди.

Инсоннинг эҳтиёжлари чекланган ибтидо даврида у бахтиёр эди. Оз нарсага қаноат этар, бориға шукр қилар, туну кун табиат бағрида яшар, виждон азобида ўртанмас эди. Аммо онг, тушунчанинг ўсиши, мия фаолиятининг фаоллашуви янги-янги эҳтиёжларни туғдирди. Бора-бора эҳтиёжлар кўлами табиий имкониятлар кўламидан ошиб кетди. Албатта, табиатнинг бойликлари беҳисоб. Аммо бу бойликларни оқилона ўзлаштириш бобида инсоннинг имкониятлари чекланган. Эҳтиёжлар имкониятлар доирасидан ошиб кетганидан сўнг нафс ҳисси одамзотни бало-офатларга дучор қила бошлади. Демак, аста-секин пайдо бўлган ва тобора ривожланиб борган онг, тафаккур, ҳиссиёт инсониятга бир жиҳатдан яхшилиқ келтирган бўлса, иккинчи жиҳатдан ёмонлик келтирди.

Зикр этилган ёки имкониятимиз чегаралангани боис тилга ололмаганимиз воқеалар замирида, бизнингча, маънавий қашшоқликнинг тарихий асослари яширин. Бундан чиқадиган ҳулоса шуки, инсонийлик туйғуларини инсонга гўдаклигидан сингдириб бориш керак.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, бозор иқтисодиёти — инсофсизлик, виждонсизлик муҳити дегани эмас, ривожланган мамлакатларда унинг қонунлари инсоф, диёнат, виждон каби тушунчалар доирасида амал қилиб келгани учун ҳам у ерларда фаровонлик, ривожланиш, тенглик-биродарлик бор. Бозор иқтисодиёти фақат олибсотарликдан иборат эмас, балки ҳалол меҳнат қилиб, ақлидрокни чархлаб, тадбиркорлик кўрсатиб, моддий неъматлар ишлаб чиқариш, яхши даромад қилиб, яхши яшаш деганидир. Умуман, ҳамма нарса табиий қонунлар асосида кечса дуруст. Шундагина табиатда ҳам, жамиятда ҳам бузилиш ва эврилишлар бўлмайди.

Франциянинг
Ўзбекистондаги
Фавқулодда ва
Мухтор элчиси
жаноб
Жан-Клод РИШАР билан
суҳбат

ОРЗУЛАР

МАМЛАКАТИ

— *Муҳтарам элчи жаноблари! Маълумки, ўзбек ва француз халқлари ўртасидаги ҳамкорлик кўп асрлик тарихга эга. Қадимий Мовароуннаҳр франциялик сайёҳ ва савдогарларни азалдан ўзига жалб этиб келган, француз шарқшунос олимлари эса бизнинг буюк алломаларимиз — Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Улуғбек, Ал-Хоразмий, Алишер Навоий асарларидан ўтган асрлардаёқ бохабар бўлганлар. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мамлакатларимиз ўртасидаги ўзаро манфаатли ҳамкорлик қайтадан йўлга қўйилди. Илм-фан, маданий-маънавий соҳалардаги алоқаларимизнинг бугунги аҳволи ва келажакдаги тараққиётини Сиз қандай баҳолаган бўлар эдингиз?*

— Дарҳақиқат, илмий ва маданий соҳалардаги алоқаларимизнинг тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бу ажиб ўлканинг юксак маданияти, унинг Самарқанд, Бухоро, Хева каби кўҳна шаҳарларининг довуғи Францияда XII-XIV асрлардаёқ маълуму машҳур бўлган. Франция қироли ва Турон султони Соҳибқирон Амир Темурнинг бир-бирига йўллаган мактублари ҳам шундан далолат беради. X асрда Ўрта Осиё ҳудудида яшаб ўтган буюк қомусий олим ва файласуфларнинг жаҳон илм-фани, тамаддунига қўшган ҳиссаси беқиёсдир. Чунончи, XV асрнинг ўрталаригача, яъни янги илмий кашфиётлар давригача Оврупо дорилфунунларида тиббиёт Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асари асосида ўқитилгани, Улуғбекнинг астрономияга оид асарлари буюк кашфиётларга, хусусан, Кеплер қонунларига замин яратгани, Ал-Хоразмий эса бутун дунё математикаларига ал-жабрни танитгани шулар жумласидандир.

Табиийки, Ўзбекистонда ҳам бизнинг мамлакатимиз тарихи ва мада-

ниятига, хусусан, бадиий адабиёт ҳамда кино асарларига зўр қизиқиш борлигини илғаб олиш қийин эмас. Мен, айниқса, Виктор Гюго, Оноре де Бальзак, Эмиль Золя, Александр Дюма каби ёзувчиларимиз асарлари, уларда ифода этилган озодлик ва биродарлик ғоялари ўзбекистонлик китобхонларнинг ҳис-туйғу ва интилишларига мос эканини таъкидламоқчиман.

Албатта, элчихонамизнинг асосий мақсади — мамлакатимиз маданиятини ва бошқа соҳаларда эришган ютуқларини тарғиб этишдир. Аммо, шу билангина кифояланиб қолмасдан, ўзбек халқи яратган маданий меросни ўрганиш, қадимий осору атиқалар, кўҳна меъморий ёдгорликларни муҳофаза қилишга кўмаклашиш борасида ҳам фаолият юритишни мақсад қилиб олганмиз. Илк тадқиқотларимиз натижалари чакки эмас. Масалан, франциялик олимлар машҳур Афросиёб қадимшунослик қазилмалари асосида Самарқанднинг бунёд этилганига 2700 йил тўлгани ва у Рим билан тенгдош эканини аниқладилар. Икки мамлакат олимлари ҳамкорлигида юритилган Термиз археологик қазилмалари натижасида Искандар Зулқарнайн ва Амир Темур даврига оид ноёб топилмалар қайд этилганки, улар мамлакатингиз тарихи ва маданияти ҳақидаги тасаввурларни бойитишда муҳим ўрин тутажагига шубҳа йўқ. Мана, қарийб икки йилдирки, Тошкентда Ўрта Осиёни ўрганиш француз институти фаолият юритиб келмоқда. У тарих, археология, фалсафа ва бошқа талайгина соҳаларда фундаментал ва амалий тадқиқотларни амалга оширишни мўлжалламоқда. Мен франциялик олимлар билан ўзбекистонлик етук илмий ходимлар бу даргоҳда самарали ҳамкорлик қиладилар, деган умиддаман.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ва Франция Президенти Жак Ширак

Элчихонамиз амалга ошираётган ва амалга оширишни мўлжаллаб турган тадбирлар шу қадар кўпки, уларни санаб ўтишнинг ўзи анча фурсатни олган бўлур эди. Муҳими шундаки, мамлакатларимиз ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий ҳамкорлик тобора мустаҳкамланиб боргани сари маданий ҳамда илмий алоқаларимиз ҳам яхшиланиб бормоқда. Шу ўринда ўтган йили Париждаги ЮНЕСКО қароргоҳида Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган тантаналар мамлакатимиз аҳлида зўр қизиқиш уйғотганини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман. Ушбу тантаналарда Президент Жак Ширакнинг иштирок этгани ва Президент Ислом Каримовга Амир Темурнинг 1402 йилда Франция қиролига йўллаган мактубининг нусхасини топширгани ўзбек халқининг маданияти ва миллий меросига зўр ҳурмат ва эҳтиром рамзи бўлди, деб

ўйлайман. Бу тадбирларнинг юксак даражада ўтишида элчихонанинг ҳам ҳиссаси борлигини эсласам, бошим осмонга етади. 1998 йилда талай фильмларнинг намоиши, концерт ва кўргазмалар ташкил этишни, бир қанча илмий лойиҳаларни амалга оширишни мўлжаллаганмиз ва бу режаларни рўёбга чиқариш учун мен бор кучимни сарфлашга шайман.

— Биз 70 йилдан зиёд давом этган тоталитар тузум тазйиқидан қутулиб, энди халқимизнинг бой тарихий, маданий-маънавий меросини, кадриятларини ўрганмоқдамиз. Чунки айнан ана шу омиллар миллатни миллат қилувчи куч, ўтмишни бугунги кун ва келажак билан боғловчи кўприк ҳисобланади. Зеро, японлар, америкаликлар ва францияликлар ёки олмонлар тарихий меросини шу қадар асраб-авайламаганида эди, эҳтимолки, бу қадар юксак ижтимоий-иқтисодий та-

раққиётга ҳам эришмаган бўлардилар. Ўтмишга, маданий-маънавий қадриятларга Сизнинг мамлакатингизда муносабат қандай?

— Биласизми, бизда давлатимиз тарихига жуда зўр қизиқиш ва ҳаттоки қандайдир ўта эҳтиросли муносабатни кузатиш мумкин. Франция бўйлаб саёҳат қилаётган кишилар унинг қайси бир бурчагига бормасинлар, буюк тарих ва маданиятдан далолат берувчи кўплаб меъморий ёдгорликлар, кўҳна қаср ва кентларни зиёрат қилишлари турган гап.

Албатта, тарихий ўтмишга муносабат бизда ҳам бир текисда бўлмаган. Масалан, илгарилари Наполеоннинг ҳарбий шон-шухрати, амалга оширган ислохотлари, курдирган меъморий обида ва ёдгорликлари мудом эътироф этиб келинган бўлса, энди унинг фаолиятига хос салбий жиҳатлар (иктисодий инқироз, эркинликларнинг чекланиши, ғалаба дея кўплаб французларнинг курбон этилгани) кўпроқ тилга олинадиган бўлди. Нимасини айтасиз, миллатни унинг ўтмиши, урфодат ва қадриятларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Лекин кучли миллатгина ўтмишига, ҳатто унчалик ёқимли бўлмаган даврларга ҳам холислик ва адолат юзасидан ёндаша олади. Айтмоқчиманки, тарихий воқеа ва ҳодисаларга сиёсий вазият таъсири ёки бирон бир шахснинг таъйиқи билан ёндашиш яхши оқибатлар келтириши гумон. Франция тарихидан бунга кўплаб мисоллар топилади.

— *Ҳақиқатан ҳам, Франциянинг тарихи, унинг бетакрор меъморий ёдгорликлари, фусункор шаҳарлари ва сўлим табиати дунёдаги миллионлаб кишиларни ўзига жалб этади. Агарда ватандошларимиз ўртасида оммавий сўров ўтказилиб, “Сиз қайси мамлакатга саёҳат қилишни хоҳлардингиз?” деб сўраб кўрилса борми, кўпчилик*

Франгистонни танлаши табиий. Ҳар қалай, ўлкангизга ҳар йили кўплаб сайёҳлар бежиз ташриф буюрмаса керак?

— Албатта, лекин мен аввало мамлакатимиз келаётган сайёҳларнинг кўплиги жиҳатидан дунёда Америка Қўшма Штатларидан кейин иккинчи ўринни эгаллашини таъкидламоқчиман. Ҳар йили 60 миллиондан зиёдроқ сайёҳ Францияни зиёрат қилади. Эътибор берган бўлсангиз, бу миқдор Франция аҳолиси сонидан ҳам кўпроқдир. Бунинг бир талай сабаблари бор. Аммо асосийси – бизда ажойиб анъаналарга эга бўлган ҳамда яхши шаклланган сайёҳлик саноати фаолият кўрсатаётганидир. У энг аввал юксак савияли ва ранг-баранг хизматни кўзда тутди. Сиз сайёҳлик манзилларида йил бўйи хоҳлаган спорт тури билан шуғулланишингиз, Альп ёки Пиреней тоғларида чанғида сайр қилишингиз, мамлакат жанубидаги илиқ денгизда чўмилишингиз мумкин. Маданият ва санъат ишқибозлари музей ва меъморий ёдгорликларимизнинг ҳаммасини томоша қилиб чиқаман деса, бутун умри ҳам етмайди. Францияда 1200 та музей (биргина Версаль саройи, Лувр ва д’Орсе музейларининг ўзига ҳар йили 12 миллион киши ташриф буюради), 1500 та улуғвор монумент (Эйфель минораси, Триумфал дарвоза шулар жумласидандир) бўлиб, улар, мана, неча йилларки, дунё аҳлини ҳайратга солиб келади.

Париж сайёҳларни бетакрор жамоли, сирли жозибаси билан мафтун этади. Кимки пойтахтга ташриф буюрса, недир орзуси ушалганини ҳис этгандай бўлади. Музей ва кўргазмаларимизни томоша қилиб, бизнинг ўтмишимиз билан ошино тутинади. Бу ерда у ақл бовар қилмайдиган зўр кашфиётлар, техникавий

ихтиролар, мўъжизавий робот ва компьютерлар билан танишади. Париж — инсоният тамаддунига улкан ҳисса қўшган Жан Жак Руссо, Вольтер, Жан Поль Сартр каби файласуфлар, Оноре де Бальзак, Эмиль Золя, Ги де Мопассан, Александр Дюма сингари ёзувчилар; Фридерик Жолио Кюри, Жак Ив Кустога ўхшаш алломалар яшаб, ижод этган шаҳардир. Париж — кўҳна қасрлару замонавий осмонўпар бинолар, тарих ва тараққиёт, юксак маданият ва маърифат шаҳридир. Париж — халқ қўзғолонлари ва инқилоблар шаҳри ҳамдир. Шу заминда — Парижнинг хиёбону кўчаларида, Бастилия остоналарида озодлик, биродарлик, эркинлик, инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи ҳақидаги ғоялар илк бор омманинг сиёсий фаолиятига туртки бўлган. Мен Парижнинг сеҳру жозибаси ҳам шунда бўлса керак, деб ўйлайман.

Албатта, мамлакатимизда зиёрат қилишга арзигулик яна кўп жойлар бор. Залворли Альп ва Пиреней тоғлари, Турена ва Анжу текисликлари, қасрлар билан қуршалган Луара водийси, Бретань ва Бургундиянинг кўркам манзаралари, Ўрта Ер денгизи ва Атлантика соҳиллари ҳам йил — ўн икки ой сайёҳлар билан гавжум.

— *Франциянинг мусаффо табиати, саранжом-сарийшта шаҳар-қишлоқларини кўриб кишининг ҳаваси келади. Одамзотнинг билиб-билмай юритган иқтисодий фаолияти, атроф-муҳитга лоқайдлик ва беписандлиги оқибатида дунёнинг талай минтақаларида экологик танглик ҳолати вужудга келгани бугун кўпчиликда жиддий ташвиш туғдирмоқда. Хусусан, бизда Оролбўйи минтақасида рўй берган ана шундай ноҳуш аҳвол барчанинг юрак дардига айланган. Лекин мен негадир Францияда содир бўлган бирон бир жиддий экологик фалокатни*

эшитмаганман. Сизларда бундай кўнгилсизлик чиндан ҳам мутлақо юз бермаганми ёки мамлакатингизда экологик барқарорликка тўлиқ эришилганми?

— Тўғри айтасиз, экологик мувозанатнинг бузилиши бевосита инсон салбий фаолиятининг оқибатлари билан боғлиқ. Атроф-муҳитга фақат истеъмолчи сифатида қарашимиз, табиатни ва экологик тизимни (экотизимни) ўзгартиришимиз, вайрон этишимиз, дала ва қишлоқларни шаҳарлаштиришимиз (урбанизация жараёнини кучайтиришимиз) натижасида экологик мувозанатнинг бузилиши ва ҳатто экологик фалокат рўй бериши муқаррардир. Шу боис бу каби муаммолар мудом бизнинг ҳукуматимиз диққат-эътиборида туради. Қолаверса, бизда бу муаммолар билан махсус шуғулланадиган давлат муассасаси — Атроф-муҳит вазирлиги ҳам ташкил этилган. Унинг зиммасига учта йирик вазифа юкланган. Биринчидан, атроф-муҳит муҳофазасини йўлга қўйиш (ўрмонлар мувозанатини сақлаш ва уларни ёнғиндан ҳимоялаш; сув тошқинларининг олдини олиш; ўсимликлар турларини асраш; ер майдонлари, шу жумладан шаҳарлар ҳудудини назорат қилиш). Иккинчидан, атроф-муҳитни ҳимоя этишга қаратилган иқтисодий-ижтимоий фаолиятни амалга ошириш (“яшил”ларнинг сайёҳлик ва умуман, “яшил”лар фаолиятини кенгайтириш; тураржойларни ободонлаштириш ва озода ҳолда сақлашни назорат қилиш; ўрмон ва пляжларни тозалашга аҳолини жалб этиш). Учунчидан, экологик ҳолатни узлуксиз ўрганиб бориш ва аҳоли ўртасида экологик тарбияни амалга ошириш (атроф-муҳит ҳолатини замонавий асбоб-ускуна, шу жумладан фазовий сунъий йўлдош воситасида олинган суратлар асоси-

Париж марказидаги "пирамида" — Лувр музейи

да ўрганиб бориш; ер ва ўрмонлардан қонунда белгиланган тартибда фойдаланишни назорат қилиш; янги қурилиш ва саноат корхоналарининг экологик фаолиятини назорат этиш).

Кўриниб турганидек, Атроф-муҳит вазирлиги зиммасидаги вазифалар кўлами ниҳоятда кенг қамровли. Албатта, биргина вазирликнинг ўзи экологик мувозанатни асрай олиши осон эмас. Шу боис маҳаллий бошқарув идораларига, корхона ва муассасалар зиммасига атроф-муҳитни муҳофаза этиш, кўча ва хиёбонларни, ўрмон ва пляжларни, тураржойларни ободонлаштириш ҳамда озода тутиш масъулияти юкланган. Бундан ташқари, экологик мувозанатни бузмаслик, табиатни асл ҳолида асраб-авайлаш мақсадида мамлакатимизда етти миллий парк, 114 та табиий кўриқхона, 316 та биотоп ҳудудлари ҳамда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ҳимоялаш махсус ташкилотининг назорати остидаги 314 та ҳудуд ташкил этилган. 1945 йилдан то бугунги кунга қадар ўрмонларимизнинг майдони 35 фоизга кўпайгани, улардаги

дарахт турлари Оврупо иттифоқи мамлакатларида мисли кўрилмаган даражага — 136 навга етгани, сўнги 20 йил мобайнида буғулар сони уч баробарга ошгани атроф-муҳитни муҳофаза этиш борасидаги умуммиллий фаолиятнинг ғоят самарали кечаётганидан далолатдир.

— Билишимизча, бу мамлакатда турли миллат ва динга мансуб аҳоли истиқомат қилар экан. Расмий маълумотларга кўра, Францияда 47 миллион католик, 4 миллион мусулмон, 960 минг протестант, 750 минг яҳудий, 400 минг буддавий яшар экан. Бу ҳол жамиятнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигига қандай таъсир этади? Бу масалага қизиқишимизнинг боиси — кейинги йилларда аҳолиси кўп миллатли бўлган бир талай мамлакатларда сепаратизм ғоялари, миллий асосдаги зўравонлик ҳолатлари кучайиб бораётгани кўзга ташланмоқда. Сизнинг юртингизда ҳам шундай муаммолар мавжудми? Агар бўлса, уларни қай тарзда ҳал этиш мумкин, деб ўйлайсиз?

— Чиндан ҳам, Франция аҳоли

миллий таркиби жиҳатидан ўзига хос мамлакат. У ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам ҳуқуқий жиҳатдан юксак тараққий этган бўлса-да, унинг бугунги ривожланиш ҳолати барча миллат, элат ёки гуруҳ вакиллари манфаатлари ҳамда талаб-эҳтиёжларини тўлиқ қондириши қийин. Шу боис баъзи ҳудудларимизда, жумладан Корсикада, Бретан ва Басклар ўлкасида гоҳи-гоҳида сепаратизм ғоялари бош кўтариб туради. Аммо демократик Францияда ҳар бир миллат, элат ёки ижтимоий гуруҳ вакили қонун асосида иш тутиб, ўзини қийнаган муаммо ечимини топиши, яъни ҳокимият идораларига сайловларда ўз номзодини қўйиши мумкин. Бироқ, мамлакат аҳолиснинг аксарияти сепаратизм ғояларига салбий муносабатда бўлгани сабабли сепаратистлар парламент ёки маҳаллий ҳокимият идораларида етарлича овоз ололмайдилар. Шунинг учун уларнинг айримлари, айниқса корсикаликлар экстремизм ва зўравонлик билан ўз мақсадларига эришмоқчи бўладилар.

Умуман олганда, бизда бу каби муаммоларни ҳал этиш йўллари аллақачон ўйлаб топилган. Мисол учун мамлакатнинг бирон бир ҳудудида истиқомат қилаётган миллат вакиллари алоҳида яшаш истагини билдирса, бу масала фақат референдум — умумий овоз бериш воситасида ҳал этилиши мумкин. Франциянинг сўнгги 30-40 йиллик тарихи бу йўлнинг нақадар самарали эканини тасдиқлайди. 1959 йилда Ницца ва Савойяда ўтказилган референдум натижаси ўлароқ улар мамлакатимизга қўшилган эди. 1962 йилнинг 1 июлида Жазоирда худди шундай йўл билан мустақилликка эришилган эди. Айтмоқчиманки, зўравонлик, куч ишлатиш йўли билан бирон бир низо ёки муаммони ҳал этиш бугунги кун-

да амримаҳол бўлиб қолди. Улар фақат музокаралар воситасида, умуммиллий аҳамиятга моликлари эса референдум ёрдамида ҳал этилмоғи даркор.

— *Ўтиш даврининг муайян қийинчиликларига қарамай, Ўзбекистон бозор иқтисодиёти томон, ҳуқуқий ва демократик жамият барпо этиш сари дадил бормоқда. Сизнинг мамлакатингиз бу борада ҳам ҳавас қилса арзигулик ютуқларга эришганини биламиз. Франция бугун дунёда инсон камолоти учун қулай шарт-шароит яратилган, шахснинг ҳақ-ҳуқуқлари кафолатланган, унинг манфаат ва эҳтиёжлари юксак даражада қондириляётган, энг тараққий этган демократик мамлакатлардан бири саналади. Инсон ҳуқуқлари баёнотномаси ҳам дастлаб шу заминда эълон қилингани бежиз бўлмаса керак?*

— Албатта, биздаги демократик жамият кўп асрлик ривожланиш, қанчадан-қанча қонли тўқнашув, кўзғолон ва инқилобий ўзгаришлар натижасидир. Инсон ҳуқуқлари хусусида сўз кетгудек бўлса, аввало шуни таъкидлаш жоизки, инсон ҳуқуқларининг туб негизи Маърифат даврида (XVII асрнинг охири ва XVIII асрда) ижод этган Вольтер, Монтескьё, Руссо, Дидро, Гельвеций, Гольбах сингари буюк файласуфларнинг асарларида шаклланган эди. Буюк француз инқилоби (1789 йил) натижаси ўлароқ дунёга келган Инсон ва Фуқаро ҳуқуқлари баёнотномасида асосий демократик эркинликларнинг қонунлаштирилиши эса инсониятнинг тараққиёт сари қўйган шахдам одими эди. Француз инқилобининг атоқли намояндаларидан бири Сен-Жюст бу муваффақиятнинг моҳиятини “Бахт — Оврўподаги янги тушунча”, дея шарҳлаган эди. Аммо ўша даврдан бир неча ўн йиллар ўтгач, сиёсий ва маъ-

навий ҳуқуқларнинг ўзи кифоя эмаслиги маълум бўлди ва уларни иқтисодий ҳуқуқлар билан тўлдириш лозимлиги англаб етилди. Айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин Конституциямизга фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларини кўзда тутувчи зарур ўзгартиришлар киритилди ва улар асосида жиддий ислохотлар амалга оширилди. Бу тизим эндигина шакланган пайтларда юксак ғояларга асослангани билан кўпчиликнинг эътиборини тортган эди. Ўша даврларда бу тизим нафақат французлар, балки мамлакатимизда ишлаётган ёки иш қидириб келган ажнабийларга ҳам тиббий хизматдан текин фойдаланиш ҳуқуқини берар эди. Аммо бугунги кунда тиббий хизмат пуллик бўлгани ва тобора қимматлашаётгани нафақат ўрта ва ишсизлар сони ортаётгани сабабли ижтимоий таъминот тизимининг молиявий аҳволи оғирлашиб бораётгани билан боғлиқ. 1993-95 йиллар мобайнида унинг бюджет олдидаги қарзи 125 милли-

ард франкни (25 миллиард доллар) ташкил этди. Натижада ҳукумат қарзни узиш мақсадида янги ижтимоий солиқ жорий этишга мажбур бўлди. Бу эса — бошқа ижтимоий гуруҳларнинг иқтисодий ҳуқуқларини маълум маънода чеклаш демакдир. Демократик тараққиёт жараёнида эришган муҳим ютуқларимиздан бири — барчанинг бепул таълим олиш ҳуқуқига эга экандир.

— Таълим тизимини ислох этиш бугун Ўзбекистонда муҳим аҳамият касб этмоқда, чунки мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг тақдири, шакл-шубҳасиз, янги авлодни вояга етказиш, бозор шароитида эркин фаолият юрита оладиган мутахассисларни тайёрлашга боғлиқдир. Шу боис Франциянинг бу борадаги тажрибаси биз учун қимматлидир. Айтинг-чи, мамлакат таълим-тарбия тизимининг устун ва заиф жиҳатлари нималардан иборат?

— Агар бирон бир мамлакат келажagini тахмин қилувчи мутахассис-

Нормандиядаги мўъжизавий кўприк

нинг ҳисоб-китобларига бир назар солсангиз, у таълим-тарбия тизимини махсус назарда тутганига амин бўласиз. Биздаги таълим-тарбия тизими ҳар бир францияликка қадрли бўлган озодлик, бирдамлик, қардошлик ғояларига асосланган. Мактабларимизда таълим ягон муммиллий дастур асосида (айрим вилоятлар, хусусан, Бретань ва Корсика бундан мустасно) юритилади ва бу барча фанлардан пухта билим олиш имконини яратади. Бир талай дорилфунунларимиз (Сорбонна, Политехника, Марказий университет) кўп асрлик тарихи ва ажойиб анъаналарига эга. Таъкидлаш жоизки, мамлакатимиздаги 81 университетдан 61 таси вилоятларда жойлашган. Бу тизимнинг афзаллиги шундаки, у ҳар бир вилоятни барқарор ривожлантириш, уларни зарур мутахассислар билан таъминлаш имконини беради. Бундан ташқари, мамлакатимизда 300 дан зиёд олий мактаб мавжуд бўлиб, улар муҳандис ва техник ходимлар, турли маҳкама ва муассаса мутахассисларини, корхона раҳбарларини тайёрлайди. Энди мамлакатимиз таълим тизимига доир баъзи умумий маълумотларга мурожаат этсак. Мактабгача тарбия, бошланғич ва ўрта мактаб тизими 12620 минг ўқувчини жалб этади, олий мактабларда эса 2075 минг талаба таълим олади. 1994 йилда таълим-тарбия тизимига 538 миллиард франк (107,6 миллиард доллар) ёки мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 7,3 фоизи сарфланган эди. Бу миқдорни аҳоли жон бошига ҳисоблаганда 9300 франкни (1860 доллар) ёки ҳар бир ўқувчи, талабага 32100 франкни (6420 доллар) ташкил этади.

Мамлакатимиз таълим тизими муайян камчиликлардан ҳам холи эмас. Хусусан, университетларимиз моддий-техникавий жиҳатдан яхши жиҳозлан-

гани, юксак малакали профессор-ўқитувчилар билан таъминлангани ҳолда, амалиётдан анча йироқлашиб қолгани, корхоналар билан мустаҳкам боғланмагани боис аксарият битирувчиларнинг иш топиши жиддий муаммога айланиб бормоқда. Шу билан бирга, мамлакатда бир талай касб-кор одамларига, чунончи, чилангар, новвойларга эҳтиёж сезилмоқда. Энди биздаги таълим тизимини ҳам ислоҳ этиш зарурияти етилганга ўхшайди.

— *Мамлакатларимиз ўртасидаги иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқаларни мустаҳкамлаш борасида Сизнинг хизматларингиз таҳсинга лойиқдир. Айтинг-чи, элчи жаноблари, ишдан бўш вақтларингиз ҳам бўладими? Бундай пайтда Сиз нималар билан машғул бўласиз?*

— Очигини айтсам, бўш вақтим жуда кам. Шундай эса-да, фаолиятим фақат Тошкент худуди билан чекланиб қолмаслиги керак, деб ҳисоблайман. Импоният пайдо бўлди дегунча мамлакатингиз бўйлаб сафарга отланаман. Ўзбекистоннинг жуда кўп шаҳарларига — Андижондан то Нукусгача бориб келганман. Айниқса, вилоятлардаги дорилфунун ва мактабларда француз тилини ўрганаётган ёшлар билан қилган мулоқотларим, она тилимда кўйилган томошалар менга ҳузур-ҳаловат, қувонч бағишлайди. Яна, қиш палласи Чимёнда чанги учишни хуш кўраман. Баъзан элчихона командаси таркибида футбол ҳам ўйнайман. Биз ҳатто “Пахтакор” командаси билан ҳам талай бор куч синашганмиз. Гарчи сўнгги ўйинларни бой берган бўлсак-да, аммо мени “энг машҳур ўйинчи” совринига лойиқ кўрганлари боис мағлубият алами унчалик билинмади. Умуман, бу муборак заминда бўлмоқнинг ўзи ҳам мароқлидир.

Баҳодир ЗОКИР суҳбатлашди.

Сена устидаги қаср (қиролича Екатерина Медичининг сирли қатлгоҳи)

Жанубий Қурияда шундай мактаб бор. Тўғри, у бошқа ном билан аталади, аммо мақсад-моҳиятига кўра, инсондаги ички салоҳиятни ишга солишга, кишида ялпи сафарбарлик туйғуларини уйғотиб, уни жамият равнақи, ватан қудрати йўлида самарали хизмат қилишга ундайди, шунга рағбат туғдиради.

Келинг, гапни олисроқдан бошлайлик.

Узоқ Шарқдаги бесаноқ оролларда жойлашган бу мамлакатнинг кечмиш тарихи кўзи очиқ ҳар бир кишига озми-кўпми маълум. Талай йиллар япон мустамлакачилик ҳукмронлиги остида яшаган қурияликлар 1945 йилга келиб истибдоддан халос бўлдилар, лекин мамлакатда тинчлик қарор топмади. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда ташқи давлатларнинг аралашуви билан мамлакат иккига бўлинди, бир миллат сунъий равишда, зўрлик билан иккига ажратилди. Шимоллий Қурия чучхе ғояларига маҳлиё бўлиб, социализм қуриш йўлидан кетди; Жанубий Қурия эса жамият тараққиётида эркин иқтисодийёт, ташаббускорлик йўлини танлади. Ва шу ўриндаёқ таъкидламоқ керакки, тарихан тўғри йўлдан ривожланиб, ютиб чиқди. Эндиликда бу ҳол барчага аён.

Бироқ мамлакат тараққиётининг дастлабки йилларидаги қийинчиликларни ҳамма ҳам билавермас керак. Кечагина милитаристик сиёсатдан қутулган мамлакат иккига ажралиб, ижтимоий-иқтисодий яхлитликка путур етган, маънавий-руҳий талофатлар халқни гангитиб кўйган, ишлаб чиқариш кучлари воситалари пароканда. Бу ҳам етмагандек, эллигинчи йиллар аввалида тагин ташқи кучларнинг куткуси билан авж олдирилган Шимол ва Жануб ўртасидаги биродарқушлик уруши ялакатмағз халқни буткул ҳолдан тойдириб кўяди. Шимол ҳам вайрон, Жануб ҳам вайрон. Халқ қашшоқ, жабрдийда. Ота-она у ёқда қолган, бола бу ёқда. Қозон бу ёқда қуйилса, қулоғи у ёқда ясалади. Табиий ресурслар ҳисобли. Бори ҳам аёвсиз талаб кетилган, қолганига эса тўрт тарафдан талабгор тайёр!

Хуллас, иқтисодий-ижтимоий, маънавий-руҳий ларзалар чек-чеғарасиз!

Хўш, ана шундай хонавайрон, афтода ҳолда қолган мамлакат тарихан қисқа муддат мобайнида бугунги беқиёс илмий-техник тараққиётга, бугунги ижтимоий юксакликларга қай тариқа эришди? Қандай омиллар асос бўлдики, табиий-жўғрофий жиҳатдан худо у қадар ёрлақаманган, боз устига, кўпдан-кўп жабр-ситамларга дучор этган, яқкаш ороллари қирлардан иборат бу ўлка мислсиз тараққиёт марраларини эгаллаб, бугунги кунда жаҳондаги энг илғор мамлакатлар қаторида кўкрак кериб турибди? Бу — кўрган азоб-уқубатлари эвазига худо ато этган бир мўъжизами ёки унинг бошқа сабаблари ҳам борми?

Бу саволларга бир оғиз гап билан жавоб бермоққа уриниш энгилтаклик ё сохта донолик бўладикки, биз ундан ўзимизни тиямиз. Бошқа-бошқа омилларни инкор этмаган, аксинча, улар барчасининг уйғунлиги-ю устиворлигини эътироф этган ҳолда шахсий мулоҳазаларимизни, Қурия сафари асносида туғилган айрим кузатиш-мушоҳадаларимизни баён қилишга журъат этмоқдамиз.

Фикримизча, юқоридаги саволларга жавобни, энг аввало, бу меҳнаткаш халқнинг феъл-атворидан қидирмоқ лозимга ўхшайди...

Шарқий Осиёдаги ороллар ўлкасида қадим-қадимдан тирикчилик қилиб, кўхна Корё давлатига асос солган бу азамат элнинг инсоний фазилатларидан унча-мунча хабаримиз бор. Тақдир тақозоси билан юртимизда истиқомат қилаётган бу элга мансуб кишиларнинг меҳнаткашлиги, тиришқоқлиги, серинтизому соҳибкорлигини яхши биламиз. Ана шундай ибратли жиҳатлари билан улар жамиятимизда ўзларига муносиб мавқе-мартабаларга эга бўлганлар, айниқса, деҳқончилик соҳасида ном таратганлар. Дастурхонимизни безаб келаятган шולי махсулоти қуриялик биродарларимиз номи билан бевосита боғлиқлиги ҳеч кимга сир эмас.

Лекин дунёда меҳнаткаш халқ кими? Ҳайратомуз тиришқоқлиги билан тилга тушган бошқа эл-элатлар йўқми? Бор, албатта, кўп. Аммо нега уларда “Курия мўъжизаси” содир бўлмапти? Ёки бунинг тарихий-анъанавий, диний-руҳий омиллар билан изоҳланадиган ўзга сирлари бормикан?

Гап шундаки, Курия Республикасида, оёққа турган дастлабки кезларданоқ, таълим-тарбияга, мактаб-маорифга зўр эътибор берилди. Бу соҳага келгуси тараққиётнинг тамал тоши деб қаралди. (Сирасини айтганда, Шарқ мамлакатларида иқтисодий сиёсат қай йўлдан кетмасин, маърифат жабҳаси анъанавий тарзда диққат марказида тургани маълум. Кўшни Япониядаги маданий-маърифий юксалиш бунга ёрқин мисолдир.) Руҳ тарбияси, ирфоний тарбия, меҳнат тарбияси мамлакат миқёсида қатъий урф мақомига кўтарилди.

Демак, бари келиб инсонга, унинг тарбиясига, жамиятга муносабатига, бир сўз билан айтганда — инсоннинг маънавияти ва маърифатига тақалар экан. Маънавиятсиз, маърифатсиз келажак йўқ, деганда Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов Жанубий Курия тажрибасини ҳам назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Юртбошимизнинг “Шу азиз Ватан — барчамизники” деган илҳомбахш ва сарфарбар сўзларини бугун ҳар бир ўзбекистонлик яхши билади. Худди шундай фикр қурияликларнинг ҳам вужуд-вужудига сингиб кетган. Ҳар бир фуқаро Курияни, унинг ҳар қарич ерини, ҳар бир кўча, ҳар дарахтини, дала-тузини ўзиники деб билади, уни кўз қорачигидек авайлаб-асрайди, у билан ифтихор этади. Мамлакатнинг гуллаб-яшнашига ана шундай эгалик ҳисси, ялпи манфаатдорлик, юртпарварлик туйғуси ҳам сабабдир дейиш мумкин.

Юқорида биз “Имкониятлар мактаби” деб атаган даргоҳнинг таърифига киришишдан олдин мазкур таълим тизимининг асосчиси, Куриядаги янги жамият маънавий-маърифий тараққиёти тарихида ўчмас из қолдирган фидойи сиймо — Йонг-Ки Ким ҳаётининг баъзи саҳифаларини варақламоқ лозим кўринади.

Ватани равнақиға бемисл ҳисса қўшган бу ташаббускор инсон 1909 йили Бонган-чон деган манзилда дунёга келади. Йигирма ёшга кирганида япон ҳукмронлиғига қарши курашмоқ ниятида Манжурияга отланади. Аммо Черков ишлари вазирининг тавсияси билан уйга қайтиб, Квангжу шаҳар талабалар ҳаракатига қўшилади. 1931 йилда отаси ўлими олдидан унга деҳқончилик билан шуғулланишни, фермер бўлишни маслаҳат беради. Ана шу васиятга кўра у умрини деҳқончиликка бағишламоққа аҳд қилади. Дастлаб яқин дўст-биродарлари билан биргаликда “12 оила — қишлоқда” деган ҳаракатни бошлайди. Гиёҳ ҳам кўкармаган ташландиқ бир тепаликни со-

тиб олиб, шу ерни обод қилмоққа киришади; айниқса, қишлоқ шароитида кун кечириш кўникмаларини эгаллашга муҳим аҳамият беради. Шу ерда у мазали картошка навини яратишга муваффақ бўлади ва уни йил — ўн икки ой мобайнида омон сақлаш усулини ишлаб чиқади.

Қурияда фуқаролар уруши бошлангунга қадар Йонг-Ки Ким “Самкаксан” деган фермада хизмат қилади. Эллигинчи йилларда, одатига кўра, ташландиқ тепаликлардан каттагина ер майдонини олиб ўзлаштира бошлайди. Ўша йилларда “Эден” деган ибодатхона, “Госпел” фермаси ҳамда фермерларга мўлжалланган олий ўқув юрти барпо этади. 1962 йилда “Канаан” дея ном қўйиб, фермерлар мактабини очади. Дастлаб уни ҳар йили 42 киши битириб чиқа бошлайди. Ўша йили мактабни Қурия Президенти Парк Йунг-Хи келиб кўради, сал ўтмай ташаббускор деҳқон ва мураббий Ахборот вазирлигининг “Қишлоқ маданиятини юксалтиришдаги хизматлари учун” деган мукофотиغا сазовор бўлади. Бу мукофот уста тadbиркор меҳнатининг давлат ва жамият томонидан эътироф этилишининг муқаддимаси эди. Шундан кейин у ижтимоий-маданий соҳадаги хизматлари учун яна бир неча бор тақдирланади, “Янги Жамият” нишонига эга бўлади. 1973 йилда Йонг-Ки Ким жуда улкан тоғлик жойда “Шинлим” истироҳат боғини бунёд этади. “Нима эксанг — шуни ўрасан”, “Унинг айтишича...” сингари тадқиқотларини яратади.

Тиниб-тинчимас бу одам кейинги йилларда уч қаватли ўқув маркази бино қилади. Бундаги таълим дастури инсон ҳаёти ва фаолиятининг ҳам миллий, ҳам умуминсоний қирраларига доир жиҳатларни қамрайди. У, шунингдек, фермерларга мўлжалланган ҳарбий академия ҳам таъсис этади. Ўқув муддати — уч ой. Йонг-Ки Кимнинг тагин бир “фарзанди” — “Бок-Мин” ўқув марказида диндорлар одоб-ахлоқ, рухоният масалаларидан таҳсил оладилар.

Йонг-Ки Ким дўстлари, қавм-қарин-

дошлари ва собиқ талабалари иштирокида “Ил-Га” уюшмасига ҳам асос солган.

1988 йилда бу инсон ҳаётдан кўз юмади. Мотам маросимида 23 та катта-кичик ташкилотдан вакиллар ва сон-саноқсиз фермерлар — марҳумнинг собиқ талабалари, шогирдлари қатнашади.

Мана, биргина одамнинг ватанига, халқига қилган хизмати, қолдирган изи!

Мамлакат тараққиётига шу биргина инсон қўшган ҳиссани аниқ ҳисоб-китоб қилиб бўлармикан? У қурган, обод қилган, у барпо этган, у асос солган манзил-мароҳилларни-ку кўз билан кўрса, билса бўлар, бироқ халқининг маънавий-руҳий юксалишига қўшган улушни ўлчаш, санаш йўли бормикан?

Халқни, миллатни ана шундай фидойи инсонлар юксалтиради!

Диққат қилган бўлсангиз, бу миришкор одам ўзлаштирмоқ учун нуқул ташландиқ, гиёҳ ҳам унмаган хароб тепаликларни танлаган, риёзату машаққатлар билан уни гулу гулзорларга айлантирган, турли иншоотлар барпо этган. Тайёр, серҳосил ерларни олиб обод қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келиши мумкин. Лекин Йонг-Ки Ким танлаган йўлдан бормоқ учун кишида азим шижоат, она юртга чексиз муҳаббат, вужуд-вужудни қамраган улуг ғоя — эътиқод бўлмоғи даркор.

Хўш, бу аломат инсон шон-шухрат топиш ёки бойлик орттириш мақсадида шунча машаққат чекдими? Агар шундай бўлса, бунинг ўнғайроқ йўллари ҳам бор эди-ку? Йўқ, у меҳнат тарбияси орқали руҳий-маънавий тарбияни ҳам назарда тутди, ватанини обод қилиш баробари ватандошларининг кўнгил мулкини зиёда қилишни ҳам ўйлади. Шу ўринда беихтиёр Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг куйидаги фалсафий сатрлари ёдга тушади:

*Мулки борлиқ ичра бир маҳал
Кўркисизгина олам яралган.
Бермоқ учун дунёга сайқал
Олам аро одам яралган.*

*Шундан бери инсон тинмайин
Шу ер узра тер тўқар ҳамон.
Ерни гўзал қилгани сайин
Гўзал бўлар ўзи ҳам инсон.*

Дадил айтиш мумкинки, Йонг-Ки Ким ва унинг издошлари азму шижоати билан ҳам Жанубий Курия бугунги даражага етди. Хозир бу ўлканинг ҳар бир қарич ери обод, кўкаламзор, мўл-кўл ҳосил беради. Бари меҳнат туфайли, меҳнат тарбияси туфайлидир.

Лекин қора меҳнатнинг ўзи билангина кутилган-кўзланган натижага эришиш қийин. Бунда онгли меҳнат, омилкорлик даркор бўлади. Демак, аввало, меҳнат кишининг онгини ўстириш, унинг меҳнатга муносабатини ўзгартириш, яъни меҳнатни кун кўриш, шунчаки тирикчилик манбаигина эмас, тирикликнинг зарурий шarti — завқли машғулот, юксак мақсадларга элтувчи одатий ҳаёт тарзи сифатида талқин қилиш лозим бўлади. Бунинг барига эса, маълумки, тарбия воситасидагина эришмоқ мумкин.

“Тарбия бизлар учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир”, деган эди асримиз бошларида яшаган буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний. Чамаси, куриялик биродарларимиз ана шу ҳақиқатни бошдаёқ теран англаб, ишни маънавий-маърифий тарбиядан, меҳнат тарбиясидан бошлаб янглишмаганлар.

Биз таърифига киришмоқда бўлган фермерлар мактаби “Канаан”нинг асосий мақсади — Куриянинг турли табақаларга мансуб фуқароларини маънавий-руҳий жиҳатдан тарбиялаб, тоблантириб, уларда ватанга, ватан камоли йўлидаги онгли меҳнатга муҳаббат туйғуларини, юрт мустақиллиги, юрт ҳимояси учун кураш ғояларини шакллантиришдан иборатдир.

Дарвоқе, “Канаан” мактаби деганда биз бу ўринда муайян маънодаги бир ўқув даргоҳинигина тушунмаслигимиз керак. У — маълум анъанавий дастурлар асосида фаолият юритадиган, мавжуд иқтисодий-сиёсий ҳаётнинг долзарб

талаблари негизида такомиллашиб борадиган қатъий таълим тизимидир. Бинобарин, юқорида таъкидланганидек, мазкур таълим тизимининг асосчилари, жонкуяр ташаббускорлари маълум бир

жойнигина обод қилиб, ўша ерда ўқиш-ўқитишни жорий этиш билангина чекланмаганлар, янгидан-янги манзилларни (асосан хароб, ташландиқ ерларни) ўзлаштириб, бу ташаббусни бутун мамлакат бўйлаб ёйганлар. Демак, ҳам юрт обод, ҳам кўнгиллардаги маърифат.

Хозир бу даргоҳга Йонг-Ки Кимнинг ўғли — Ким Пом Биль раҳбарлик қилмоқда. Ота изидан борган, олтмишлардан ошиб қолганига қарамай ёш йигитлардек тетик, серғайрат, хушчақчақ бу одам мамлакатда фермерлар фаолиятини юксалтириш ғояларининг жонкуяр ташаббускорларидан биридир.

“Канаан” таълим даргоҳининг бош мақсади — тингловчиларда инсоний эътиқод туйғуларини шакллантириш, уларга юксак фазилатлар — комиллик, ўзаро тенглик, биродарлик ҳисларини сингдиришдир.

Таҳсил давомида тингловчилар одобахлоқ, меҳнатга муносабат бобида бир-бирларидан ибрат оладилар, жамоавийлик руҳи улардаги айрим нуқсонни кўсурларни бартараф этишга ёрдам беради, кундалик турмуш гирдобидида унутилаёзган баъзи муҳим инсоний қадриятлар қайта ёдга олинади, мустаҳкамланади, намунавий талаблар асосида кишида янги-янги фазилатлар пайдо қилишга иштиёқ уйғонади. Бир сўз билан айтиладиган бўлса, таҳсил якунида тингловчи гоҳо ўзини танимай қолган-

дек, бошқача — серфазилат одамга айлангандек сезади. Ҳам жисман, ҳам руҳан тобланиб, янгидан-янги режалару мўлжаллар билан илҳомланиб, одатдаги турмушига қайтади.

Таҳсил муддати — атиги бир-икки ҳафта. Шу қисқа фурсат мобайнида ўзингизнинг илгари ким бўлганингиз, мавқе-мартабангиз, лавозимингиз, жамиятдаги ўрнингизни буткул унутишга мажбурсиз — бу ерда ҳамма қатори оддий тингловчисиз, вассалом.

Гап шундаки, мазкур мактабга ўқувга жалб қилишда бу каби жиҳатларга қаралмайди — олим академикми, вазиру каттакон амалдорми, оддий деҳқону қора ишчими — ким бўлмасин, ҳамма бир жойда, бир хил шароитда ётиб, бир хил шароитда ўқийди. Ҳаммага муносабат бир хилда. Қатъий тартиб шундай, истиснога йўл қўйилмайди. Бу даргоҳнинг ўзига хослиги, ибратли жиҳати ҳам, авваламбор, шунда. Ахир, худонинг ҳузурида шоху гадо баробар, деган қадим ҳикматлар бегиз эмасдир! Ана шу ҳақиқатни ҳис қилмай туриб, инсон қандай поклансин, қандай камолотга етишсин!

Бу манзарани кўриб, ўрта асрларда ўзимизда ҳукм сурган дарвешлик тариқати, суфийлик сулуқларию жавонмардлик ҳаракатлари хаёлга келади.

Профессор Нажмиддин Комиловнинг ёзишича, “Қадимий Хуросон, Мовароуннаҳр шаҳарларида X асрдан бошлаб жавонмардлик ёки футувватчилик ҳаракати анча кенг ёйилган эди. Футувватчилар муайян қоида-талабларга риоя этар, маънавий ва жисмоний етукликка интилар, қаердаки бўлмасинлар, нима иш билан шуғулланмасинлар, мардлик ва олижаноблик намунасини кўрсатар, зулм ва ҳақсизликка қарши курашар эдилар. Улар наздида дунё бойлиги эмас, инсон қадрни устун турган; олтинкумушни жавонмардлар назар-писанд қилмаганлар, балки уни маънавият тараққиёти учун бир восита деб қараганлар, холос... Уларга тобе жойларда адолат расми шундай ривожланганки, уларнинг лашкаргоҳлари, хоналарида олтин ва кумуш тангалар ерга сочилиб ётади, аммо эгаси топилмагунча ҳеч ким бу пулларга тегмайди”.

Араб олими Ибн Ҳавқал улар ҳақида бундай дейди: “Мовароуннаҳр халқининг жавонмардлиги шу даражадаки, гўё

барчаси бир хонадонда яшаётгандай-дир. Бирортаси бошқасининг уйига борса, ўз уйига киргандай бўлади”.

Демак, инсоний эзгуликнинг, олижаноблиги бунёдкорликнинг йўли ҳамма эл ва ҳамма ерда бир хил экан.

“Канаан” мактабида интизом жуда қаттиқ. Тингловчилар эрталаб куёш чиқмасдан уйқудан турадилар. Худди ҳарбий хизматдагидек. Даставвал бу олакуррокдек кўринган оломонга қараб таажжубланасиз: бири — ёш, бири — кекса, бири — хипча, бири — қориндор; бирининг бошида туки қолмаган, бирининг сочлари қоп-қора... Лекин барининг эғнида бир хил либос, бари бир машғулот билан банд. Ёшу қари барабар жисмоний тарбия қилади, турли машқларни бажаради. Кейин ҳамма саф бўлиб, жўр бўлиб ватан мадҳиясини куйлайди. Тил билмайдиган одамга ҳам мазмуни маълум: ватан, ватан, ватан; меҳнат, меҳнат, меҳнат; дўстлик, инсонийлик, биродарлик...

Узоқдан қараганда, мактаб ёки боқча болаларига ўхшаб кетадиган бу издиҳом, уларнинг бадантарбия қилишларию жўр бўлиб кўшиқ айтишлари дастлаб биз каби “сипо” кишиларга эриш туюлади. Ёшлари-ку майли, соч-соқоли оқарган ёки тўкилган кап-катта одамлар худди мактаб боласига ўхшаб ҳар хил “қилиқ”лар қилса, ашула айтса... кулгили эмасми? Кейин, яхшироқ разм солиб, пухтароқ фикрлаб кўриб бир ҳақиқатни англайсиз: бу куйди-пишди, бу машғулотлар бекорга эмас, уларнинг замирида кучли эътиқод, зўр бир ишонч мужассам! Бу ҳолга енгилтаклик билан қараб бўлмайди. Одамзод ҳамиша тарбияга муҳтож, ҳамиша — бола...

Ётоқхонада юмшоқ ўрин-тўшакларда эмас, ҳамма бир хилда — ерда ётади. Кечки соат тўққизда ҳамма барабар уйқуга бош кўйиши шарт. Бехуда ўйинкулги, телевизор томоша қилиш ё ёнбошлаб олиб мусиқа тинглаш деган гаплар йўқ — икки ҳафталик бу таълим-тарбиянинг тартиби ана шундай “шафқатсиз”. Чекиш, ётоқxonани ивир-

ситиш каби ҳоллар қатъиян тақиқланади. Ҳаммаёқ ойнадек ярақлаб, саранжом-саришта бўлиб турмоғи даркор. Бундай вазиятда ҳар қандай палапартиш одам ҳам ўнгу сўлига қараб, ўзини ўнглаб олишга, шароитга мослашишга мажбур бўлибгина қолмай, кейинчалик — таҳсилни тугатиб уйига қайганида ҳам шунга риоя этишига амин бўласиз.

Ошхонадаги манзара ҳам диққатга сазовор. Бу ерда ўз-ўзига хизмат тартиби қатъий жорий этилган. Таомини ҳамма ўзи бориб олади, бўшаган идишни ҳамма ўзи элтиб кўяди. Ким қанча хоҳласа, иштаҳасига қараб овқатланади. Аммо шарт шуки, идишда овқат юқи ҳам, дастурхонда нон ушоғи ҳам қолмаслиги керак.

Буларни кўриб, халқимизнинг “Нондек азиз, нондек мўътабар”, “Ноннинг ушоғи ҳам — нон”, “Исрофгарнинг тўйи — тўполон” каби ибратомуз нақллари ёдга тушади. Биз ўзимизни кўпинча топган нонини беҳад қадрлайдиган, нонни ўпиб тавоф қиладиган, унинг ҳар бурдасини табаррук ҳисоблайдиган ризқпарвар мусулмон қавмидан эканимиз билан фахрланамиз. Гап диний эътиқодда ёки қайси мазҳабга мансубликда эмас экан. Пешона тери билан топилган таом ҳамма ерда, ҳамма элда бирдек азизу мукаррам. Уни тепкилаш, исроф этиш ҳамма жойда ҳам фазилат саналмаса керак. Чинакам тер тўкиб меҳнат қилиш, неъматлар яратиш, мўъжизалар бунёд этиш бобида эса қуриятлик дўстларимизга ҳар қанча ҳавас қилсак арзийди!

Айтишларича, тингловчилар бир-икки ҳафта мобайнида биров-бировларига ва бу ердаги шарт-шароитга шу қадар ўрганиб қоларканки, таҳсил тугаб, кетар маҳали айримлар кўзёши ҳам қилиб олар экан.

Дарвоқе, таҳсилни яқунлаш маросими таъсирли, аини чоқда тантанали кечади. Тингловчиларга тегишли гувоҳнома, маълумотномалар улашилади. Ватан ва миллат равнақи йўлида фи-

докорона меҳнат қилмоққа тантанали қасамёд этилади.

Ўқув жараёнида асосан инсоннинг ички дунёсини, маънавиятини юксалтиришга, бойитишга эътибор қилинади. Таълим ва даъватларнинг моҳияти таҳминан мана бундай: “Ҳамонки мана шу юртнинг фуқароси экансан, туғилиб ўсган ватанингни жондан ортиқ севмоғинг шарт, унинг ҳар қарич тупроғини ардоқламоғинг, кўзингга тўтиё қилмоғинг фарз; сени тарбиялаб вояга етказган ота-онангни эъзозламоғинг, ҳамisha уларнинг хизматида туриб, меҳрибон фарзанд бўлмоғинг шарт. Ўткинчи ҳою ҳавасларга берилма, бой-бадавлат бўлмоқчи экансан, сидқидилдан кўпроқ меҳнат қил. Аммо шуни ҳам унутмагинки, инсон вужуди тошдан эмас, темирдан эмас — соғлигингни авайла, жисму руҳингни тарбия эт, яхши овқатлан, бироқ ҳарислик, мечкайликдан сақлан. Энг муҳими — бой бўламан деб кўнгил мулкингни бой бериб қўйма, шунинг гамида бўл, уни ўстир, обод қил, сени бой қиладиган ҳам, бадавлат қиладиган ҳам, баобрў қиладиган ҳам аслида — шу!”

Албатта, бу гаплар биз айтаётгандек жўн, қуруқ панд-насихат шаклида

эмас (унда бу каби сийқа даъватларга ким ҳам қулоқ соларди?!), жонли мисоллар, гоят мантиқли далиллар, турли таъсирчан воситалар воситасида сингдирилади. Таълим соатлари шу қадар қизгин баҳс-мунозаралар, шу қадар кутилмаган вазиятлар таҳлили, айна чоқда шу қадар содда, эркин шаклда ўтадики, кап-катта одамларнинг ёш болалардек талашиб-тортишиб кетганига қараб туриб тил билмаслигингиз эсдан чиқади — имошора билан мунозарага қўшилиб кетай дейсиз!

Бу даргоҳдаги таълим тизимининг моҳияти ҳақида ўйлар экансиз, таниш ҳикмат ёдингизга келади: “Дил ба ёру, даст ба қор” — “Кўнглингиз Оллоҳ ишқи билан банд бўлсин-у, қўлингиз — меҳнат билан”. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг мусулмон авлодларига атаб кетган васиятлари! Наҳотки, тирликнинг, инсоний аъмолларнинг маъно-моҳияти барча замонлару барча элларда бир хил бўлса, ўзгармаса?! Ўрта асрларда яшаб ўтган шайхул-машойих Нақшбанд қаёқда-ю, ақлни шоширадиган оламшумул мўъжизалар яратиб оламни ҳайратга солаётган олис Қурия ўлкаси қаёқда!

Азалий ҳикматлар — абадий ҳикматлар экан-да, ажабо!

Ўйлаб қаралса, асл инсоний қадриятларнинг мезони рўйи заминнинг ҳамма пучмоғида бир хил эмасми?! Киндик қони тўкилган гўша — ҳамма учун жонажон ватан, оқ сут берган волида — ҳамма учун она, худди шундайки, меҳнат — ҳамма жойда меҳнат, муҳаббат — ҳамма жойда бирдек туйғу...

Хуллас, Одам Ато фарзандлари аслида ҳамма ерда моҳиятан бир хил экан, ортиқ баҳс-мунозара қилмоққа не ҳожат?!

Бир-икки ҳафталик таҳсил таъсирида одам бутунлай ўзгариб, бошқача қиёфа касб этиши қийин, албатта. Қолаверса, одам боласини тарбия воситасида ўзгартириш мумкин эмас, унинг тақдиру аъмоли пешонасига битилган, яъни ҳамма гап насл-насабга, қонга боғлиқ деган қарашлар ҳам мавжуд. “Қарийсан, қартаясан — барибир аслингга тортасан” каби нақллар ҳам бор. Бироқ инсоният шу йўлдан бориб қўл қовуштириб ўтирганида, дунёни тизгинсиз ҳалокату фалокат босмоғи муқаррар эди. Унда таълим-тарбия деган гапларга ҳожат қолмас, кишилик жамияти жаҳолат ботқоғига ботиб, ҳайвонот олами даражасида ҳукм сурар эди. Яратган эгамга шарафлар бўлсинким, бандасини ана шундай жаҳолат жарига ташлаб қўймади, уни юксак онг, эзгулик ва гўзаллик туйғуси, бунёдкорлик шавқи билан сийлади. Ана шу инсоний фазилатлар шарофати ўлароқ, у инсоний тамойилларга — бир-биридан ўрганмоққа, таълим олмоққа, ибрат топмоққа, нимадир эзгулик яратмоққа, нимадир бунёд этмоққа, лўндасини айтганда — камолотга интилади. Яна шоир лафзи билан ифодаламақ бўлсак, “ерни гўзал қилгани сайин гўзал бўлар ўзи ҳам инсон”.

Лекин, барибир, дунёдаги кўпдан-кўп таълим-тарбия ўчоқлари, ўқув-ўқитув усуллари инқирозга юз тутиб, ислоҳга муҳтож бўлиб турган бир замонда, таълим дастури атиги бир-икки ҳафталик бўлган “Канаан” мактабининг бу бора-

даги ютуқларини нима билан изоҳлаш мумкин? Қолаверса, ёши бир жойга борган, жамиятда турли мавқеларни эгаллаб турган, турлича ҳаётий тажрибаларга эга, турфа хил табиатли, ўй-фикрли бу олақуроқ жамоани бир жойга тўплаб, уларга “ақл ўргатиш”дан бир наф чиқармикан?

Бизнингча, ҳамма гап кўзланган мақсадда, унинг юксак-улуғворлигида, қўлланган усул-воситаларнинг содда-табиийлиги, айна чоқда ҳаётий зарурлигидадир! Ҳамма гап шахсий, демакки, умумий манфаатдорликдадир!

“Канаан” таълим даргоҳининг асосий ибратли жиҳати шундаки, бу ерда бутун эътибор кишидаги руҳий-маънавий имкониятларни сафарбар этишга, уларни ижтимоий адолат, ўзаро тенглик, юксак демократик тамойиллар асосида рўёбга чиқаришга қаратилган. Соддароқ қилиб айтганда, бу ерда инсоннинг инсонийлиги, Яратганнинг олдида барчанинг баробарлиги, ҳамонки бу оламга инсон шамойилида келибсизми — инсондек яшаб ўтмоғингиз, яъни бир-биринингизга меҳр-шафқатли, мурувватли бўлмоғингиз, ота-она ва фарзандларга муносабатдаги бурчингиз, ватан ва миллат олдидаги, келажак олдидаги мажбуриятларингиз яна бир карра ёдга солинади.

Маълумки, одам боласи дунёга келганда дастлаб дѐярли бир хил имконият сарҳадларида бўлади. Сўнг, мавжуд муҳит ва тарбия таъсирида шаклланиб, ҳаётда турли мавқеларни эгаллайди. Биз буни жўнгина “тақдири пешона” деб ифодалаймиз. Тасаввур қилингки, ана шундай турли тақдир, турли пешона соҳиблари яна ўша “дастлабки сарҳад”да йиғиладилар. Бу ерда ҳамма баробар, ҳеч кимда ҳеч бир имтиѐз йўқ. Ягона имтиѐз — шу чоққа қадар мудраб ѐтган инсоний имкониятларни ишга солиш, кундалик турмуш гирдобиди унутилаѐзган биродарлик туйғуларини қайта тиклаш, ривожлантириш, келгуси ҳаётда уларни ватан ва миллат тараққиѐти йўлида

беминнат сарфлашдан иборатдир. Мазкур таълим даргоҳидаги барча тадбирлар ана шу мақсадни амалга оширишга хизмат қилади.

Мана, Курияда эришилган иқтисодий мўъжизаларнинг сири “Канаан” сингари таълим даргоҳларининг фаолияти билан ҳам чамбарчас боғлиқлиги аён бўлди.

“Инсон ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади... Маънавият ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Миллий камолот йўли мана шу”. “Канаан” мактаби тутган йўл, Куриядаги иқтисодий юксалишлар Президент Ислон Каримовнинг ана шу пурҳикмат сўзларининг амалий тасдиғи эмасми?!

Миллий камолот йўли... “Канаан” таълим даргоҳининг фаолияти билан танишгач, бизнинг ҳам кўнглимизда ҳавас уйғонди. Тўғри, бу борада навқирон юртимизда талай ишлар қилинган, қилинмоқда. Маънавият иши мамлакатимизда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан деб белгилангани маълум. Юртбошимизнинг барча маъруза ва рисоаларида бу масалага алоҳида эътибор берилади. Ўқув-таълим соҳасида янги дастурлар тайёрланиб, амалга жорий этилаётир. Республикамизда махсус “Маънавият ва маърифат” жамоатчилик маркази ташкил топгани, Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси самарали фаолият юритаётгани, шунингдек, яна кўплаб тадбирларни санаб адо қилиш қийин. Бу даргоҳларда халқимиз маънавиятини юксалтириш, турли бўғиндаги раҳбар кадрларни қайта тайёрлаш юзасидан жуда кўп ишлар қилинаётганидан хабаримиз бор. Бу ибратли ишлар мамлакат миқёсида кенг қулоч ёйиб, жойларда ҳам ижобий самара бераётгани айниқса қувонарлидир.

Аммо ҳавас — ҳавас экан-да. Бировлардан яхши жиҳатларни ўрганмоқ, керак бўлса, ўзлаштирмоқ ҳеч вақт гуноҳ са-

налмас. Шу ўринда Президентимизнинг сўзларига мурожаат қилмай илож йўқ: “Маънавият турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон-қариндош қилади. Уларнинг тақдирини ўзаро ҳурмат асосида яқинлаштиради. Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион-миллион кишилар тақдири билан шаклланган. Уни ўлчаб ҳам, поёнига етиб ҳам бўлмайди”.

Ҳаёт шундай фанки, киши умр бўйи ўқиса, ўрганса ҳам камлик қилади. Баъзилар илмда бирор даражага ёки раҳбарликда бирор поғонага эришса, бамисоли ҳаққа етдим, оламда мен поёнига етмаган нарса қолмади, деб ўйлайди. Бу — манманлик, нодонликдан аломатдир. Бундай одам аслида турмушдаги энг ибтидоий, аммо ҳаётий зарур кўникмалардан, инсонгарчиликнинг бош мезонларидан узоқлашиб, ясама қобикқа ўралиб қолган бўлади. Улар кўпинча отдан тушса ҳам эгардан тушмайди. Бир куни қарабсизки, не-не даъволар билан жамият майдонига чиққан мардум, умрини елга совуриб, ёлғиз ўзи, ўзининг роҳат-фароғати учунгина яшаб ўтибди. Бундай умргузаронликнинг қурт-қумурсқа ташвишидан нима беҳлиги бор?! Шундай чоқда маънавият ва маърифатгина инсоннинг жонига ора кириши мумкин. Инсонийлик илми умр бўйи ўзлаштириладиган фандир.

Бу мулоҳазаларимиздан ниятимиз ҳам ойдинлашиб қолган бўлса керак. Ниятимиз шуки, бизнинг мамлакатимизда ҳам “Канаан” мактабига ўхшаш таълим даргоҳлари таъсис этилса. У биз таърифлаган тарбия тизимининг ибратли жиҳатларини жамлаб, миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз билан бойиган ҳолда фаолият юритса. Шунда жамиятимиз равнақи учун ҳам, ҳар бир инсоннинг камолоти учун ҳам беқиёс иш қилинган бўлур эди.

Бу — ҳозирча бир тақлиф. Даставвал уни жамоатчилик муҳокамасидан ўтказиб олмоқ лозимдир. Кейин тегишли низоми, маърифий-ҳуқуқий асосла-

ри ишлаб чиқилар. Қолаверса, бу ишга махсус бино ёки харажатлар шарт эмас — дастлаб бирон бир ўқув юрти қошида ҳам иш бошлаш мумкин.

Бизда илм-фаннинг турли жабҳаларидан таълим бергувчи ўқув даргоҳлари, малака ошириш курслари етарли. Аммо инсонийликдан сабоқ беришни эса асосан ҳаётнинг зиммасига ташлаб қўямиз. Ҳаётдан зўр, ҳаётдан доно муаллим йўқ, албатта. Бирок бу иш муайян тизим, муайян қонун-қоидалар асосида — батартиб ҳолда амалга оширилса, жамиятимиз зарар кўрмаслиги тайин.

Бизнингча, бу хил таълим даргоҳла-

рининг ташкил этилиши мазкур йўналишдаги бошқа билим ўчоқларининг фаолиятини такрорламайди, балки уларни тўлдиради, мустаҳкамлайди. Бинобарин, уларни “Маънавият” ёки “Инсонийлик” мактаблари деб номласа ҳам бўлар.

Бизнинг обод ва фаровон Қуриядаги “Канаан” мактаби тажрибаларидан олган сабоғимиз шу бўлди ва бу тажрибани мамлакатимизда ҳам қўлласак, юртимиз янада обод, халқимиз янада маърифатли, жамиятимизнинг келажаги чиндан ҳам буюк бўлмоғига ишончимиз комилдир.

Мазкур мақола нашрга тайёрланаётганда жаҳон ахборот воситалари Жанубий Қурияда юзага келган иқтисодий танглик ҳақида овоза қилди. Бу каби хабарлар турли сиёсий мақсадларни кўзлаб ҳам тарқатилиши мумкинлигини назардан соқит қилмаган ҳолда, ҳар қандай юксак ривожланган жамиятда ҳам вақти-вақти билан шундай бўҳронлар содир бўлиб туриши табиий жараён эканини таъкидламоқ лозим. Қолаверса, юқоридаги мақолада таърифланганидек, заҳматкаш, миришкор қурияликлар бу гал ҳам иқтисодий танглик вазиятидан чиқишининг оқилона, муносиб йўлини топишларига ишончимиз комил.

Тахририят

ТАРИХ ВА ТАРАККИЁТ

Азамат ЗИЁ

ДАВЛАТИ БОР ЭЛ – ҚУДРАТИ БОР ЭЛ

XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида ўзбек халқининг ўз тарихи ва ўтмиш маданиятига бўлган зўр қизиқиши ва маънавий эҳтиёжи мозийни англаш борасида теран ва пухта илмий изланишлар юритишни тақозо этмоқда. Зотан, буюк аждодимиз Абу Райҳон Беруний бундан минг йилча муқаддам: "Илмлар кишининг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш заруратидан вужудга келгандир", дея бежиз таъкидламаган эди. Табиийки, ушбу ҳикмат ижтимоий фанларга ҳам хосдир. Мана, бугун юртимизда тарихшуносликка доир янгидан-янги фан йўналишлари юзага келмоқда. Бу ҳол ўтмишдаги миллий тараққиёт йўлимизни бугунги авлод назари билан қайта идрок этиш эҳтиёжи маҳсулидир. Аввало, бу эҳтиёжнинг қандай пайдо бўлгани ва қай тарзда орта борганига эътиборни қаратайлик.

1991 йил 31 августда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги қайта тиклангани эълон қилинди. Худди шу куни халқимиз онгида "Ўзбекистон давлати", "ўзбек давлатчилиги" каби тушунчалар янгидан пайдо бўлди. Зеро, 130 йиллик мустамлака даврида ўзбек кишиси "миллий давлат", "миллий давлатчилик" тушунчасини унутиб қўйган эди. Зотан, ўша муддат мобайнида миллий давлатчиликдан асар ҳам қолмаган эди. Шу жиҳатдан қараганда, Ўзбекистон Олий Кенгашининг "Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида" 1991 йил 31 августда қабул қилган Қарори ҳамда у тасдиқлаган "Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги Қонунда илк бор расман қайд этилган "давлат мустақиллиги" тушунчаси нақадар тарихий-амалий аҳамиятга эга бўлгани ойдинлашади.

Давлатчиликнинг тикланиши, шубҳасизки, буюк ҳодиса. Шу билан бирга, давлат юзага келиши билан жамият зиммасига муайян мақсад ва вазифаларни юклаши ҳам табиий. Биз мустақилликка эришганимиздан кейин ўзбеклар жамиятининг келгусидаги тараққиётини белгилаб берувчи бош йўл худди ана шу мақсад ва вазифаларнинг моҳиятига боғлиқ бўлиб қолган эди. Шу маънода

мустақил Ўзбекистон давлатининг биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг 1992 йилда ўз халқига тақдим этган мана бу тараққиёт ғояси мамлакатимиз ривожига, истиқлолни умумжамият манфатлари йўлида хизмат қилдиришда беқийёс тарихий ўрин тутгани шубҳасиз: "Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Бу — мустақил, демократик, ҳуқуқий давлатдир. Бу — инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир" (Ислоҳ Каримов. "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли". 1992 йил, 15-16-бетлар).

Давлатимизнинг келажаги буюк жамият барпо этиш ғояси асосли эканига бугун ҳеч бир шубҳа йўқ. Мазкур асосни белгилаб берувчи омиллардан бири эса халқимизнинг буюк ўтмишидир. Бугун ушбу миллий ғоянинг тарихий асослари ҳақида гапирар эканмиз, уларни ўрганиш билан боғлиқ бир жиҳатни, яъни Марказий Осиё минтақасидаги давлатчилик тарихи ҳеч қачон махсус ўрганилмаганини таъкидлаш жоиз деб ҳисоблаймиз. Ва табиийки, мазкур минтақада ҳукм сурган давлат тузилмалари ҳам ҳеч қачон бугунги ва тарихдаги ўзбеклар жамияти билан боғлиқ тарзда ҳамда бу халқ тарихида кечган бир жараён сифатида ўрганилмаган. Бунинг камида учта сабаби бор.

Биринчиси оврупоцентризм ғояси билан бевосита боғлиқдир. Сўнгги асрларда юксак сиёсий-иқтисодий тараққиётнинг Шарқдан Фарбга кўчиши, халқаро муносабатларда фарб давлатларининг ва уларга мансуб намоёндаларнинг илғор, ташаббускор, тажовузкор бўлиши каби омил ва сабаблар натижасида гўё икки хил тарихшунослик — фарбий (овруповий) ва шарқий фанлар вужудга келган эди. "Тарих" тушунчасига бағишланган академик тадқиқотлардан бирида баён этилган мана бу фикрлар шу жиҳатдан диққатни тортмай қолмайди: "Умуман олганда, қадимги давр (Оврूपонинг қадимги давр тарихи назарда тутилмоқда — А. З.) тарих (фани) ривожига муҳим босқич бўлиб, замонавий

Овруро тарихшунослиги унинг бевосита меросхўридир. *Овруполик бўлмаган халқларнинг* (таъкид бизники — А. З.) — Хитой, Ҳиндистон, Колумб давригача бўлган Америка, Яқин ва Ўрта Шарқ ёзма ёдгорликлари уларда ҳам тарихшуносликка оид қарашлар тараққий этганидан далолат беради. Бироқ овруповий тафаккур мазкур маданий ўлкалар ютуқлари билан ниҳоятда кеч танишгани сабаб, улар (Овруро тарихшунослик қарашларига) сезиларли бир таъсир кўрсата олмади”. (Н. А. Ерофеев “Что такое история”. Москва, 1976 йил, 10-бет.). Мазкур “тадқиқот” билан танишар экансиз, унда Шарқдаги тарихшунослик фани тўғрисида бирон оғиз айтилгани, муқояса асосида фикр юритилганини кўрмайсиз. Ваҳоланки, унинг мавзуси “тарих” тушунчаси, тарих фанининг турли йўналишлари, тадқиқот усуллари ҳақида. Гўёки фақат овруповий тарихшуносликкина мавжуддай. Аслини сўрасангиз, давлатчилик мавзуси у ёқда турсин, бутун тарихшуносликнинг ўзида ҳам оврупоцентризм яққол намоён бўлган. Табиийки, тарихий мавзуларга ёндашувлар ҳам шунга яраша кечган. Машҳур рус тарихшуноси В. В. Бартольднинг сўзлари билан айтганда, Овруро “мактабининг олими Шарқ тарихи баёнига Овруро илми зиёсини олиб киради... Шарқ халқлари биз уларни улар ўзларини билганларидан кўра яхшироқ билишимизга тан берсаларгина бизнинг маданиятимиз уларникидан устун эканига ишонади”.

Овруроода вужудга келган шарқшунослик фанининг амалий жиҳатлари кучли бўлгани ҳам бор гап. Зеро, Осиё, Шимолий Африкадаги мустамлака ўлкалари бошқаришда қарам халқларнинг тарихи, маданияти, урф-одати ва диний қарашларини, феъл-атворини ҳар томонлама пухта билиш фойда устига фойда келтиришини овруполиклар яхши билганлар. Буни нафақат сиёсатчилар, балки олимлар ҳам етарлича англаганлар. Бартольд таърифи билан айтадиган бўлсак, “(қарам) мамлакат тарихини билиш маъмурулар ва дипломат-

ларга бевосита амалий наф бериши” шубҳасиз эди.

Хуллас, тарихшуносликнинг амалий жиҳатлари таҳлилидан арабшунослик, мисршунослик ривожиди — Франция, ҳиндшуносликда — Англия, туркистоншуносликда — Россия каби давлатларнинг мавқеи сезилиб туради. Мустамлака шароитида қарам мамлакат олимларининг метрополия ижтимоий-илмий қарашлари таъсирида қолиши ҳам турган гап. Буни биз Россия империяси хукмронлиги остида ўтган давримиздаги ҳаёт тажрибаларидан яхши биламиз. Очигини айтганда, ўша касаллик асоратларидан ҳали ҳам узил-кесил халос бўлингани йўқ.

Иккинчи сабаб Россиянинг шовинистик ва улуғ давлатчилик сиёсати билан боғлиқ. Унинг мавзумизга алоқадор жиҳати Бартольднинг мана бу фикрларида тўлиқ акс этган: “Шарқ халқларининг Россияга тинчгина яқинлашишида бизнинг буюк шоиримиз (А. С. Пушкин — А. З.) орзу қилган, бироқ ҳали-ҳозир жуда узоқ бўлмиш дамнинг, яъни Россиянинг барча халқлари, жумладан, “бугунги ваҳший тунгус ва дашт кезувчи қалмоқ ҳам” рус маданиятининг улуғ вакилига бош эггали бирлашадиган кун келишида рус шарқшуносларининг камтарона меҳнати, эҳти мол, рус маданиятининг бошқа ютуқларига нисбатан кўпроқ фойда келтиргай”. Бир сўз билан айтганда, империя таркибидаги бошқа халқларга рус тарихи, рус маданиятининг устунлигини кўрсатиш, шуни тан олдириш тарихшуносликнинг асосий вазифаси деб белгиланган. Сирасини айтганда, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Зотан, “буюк давлатчилик шовинизми бошқа миллатлар ва мамлакатлар билан ўзаро маданиятли ҳамкорлик қилишга тайёр эмасликдан келиб чиқади”. (Ислом Каримов. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида”. 1997 йил, 53-бет.)

Давлатчилик тарихи масаласига ёндашув ҳам шундай бўлган. “Қадимги Рус давлати” IX асрда шакллангани эътиборга олинби, империя худудидидаги бошқа бирон бир халқнинг (арманилар

ва грузинлардан ташқари) давлатчилик тарихи солномаси ўша даврдан (IX аср) олдинги йилларни қамраб олмаслиги керак эди. Бу каби муносабатни империянинг ҳукми остида бўлган халқларнинг этник тарихи ва этногенезиси масаласида ҳам кўриш мумкин. Яъни ўзбеклар, озарбойжонлар, украинлар, туркманлар каби халқларнинг тарихий шаклланиш даври рус халқи шаклланиган асрлардан (IX-XI асрлар) олдинги замонларга бориб тақалиши мумкин эмасди.

Учинчи сабаб эса Россия империясини коммунистлар бошқарган даврлардаги ҳукмрон мафкура моҳияти билан изоҳланади. Бу замонларда давлат, давлатчиликка муносабат коммунистик мафкура “дохий”ларининг қарашлари асосида юритилган. Марксизм-ленинизм асосчиларидан бири “Давлат — умуман ва асосан ишлаб чиқаришда ҳоким бўлган синфнинг иқтисодий эҳтиёжини концентрациялашган шаклда ифода этишдир” (Ф. Энгельс таърифи), деса, иккинчиси, “Давлат — бир синфнинг иккинчи синф устидан ҳукмронлик қилишига хизмат қиладиган машинадир” (Ленин таърифи), деган эди. Аён бўлиб турибдики, бу мафкура давлат тушунчасига синфийлик нуқтаи назаридан ёндашган. Тарихга муносабат ҳам шу тарзда бўлган: “Тарих — синфий курашнинг бир талай лавҳаларидан иборатдир” (Ленин таърифи). Ажабки, давлатчиликнинг тараққиёт босқичларига баҳо беришда ҳам синфийликка асосланган. Яъни улар “қулдорлик” давлати, “феодал” давлат, “капиталистик” давлат, “социалистик” давлат деб “классификация” қилинган. Бу мафкура талқинича, коммунизмга бориб давлат деган тушунча мутлақо йўқолиб кетар эди. Хуллас, бундай қарашларда ҳамма нарса бор, аммо энг асосийси — давлатчиликнинг манбаи — “халқ” тушунчаси йўқ эди. Натижада, ўзбек миллий давлатчилиги мелоддан аввалги VII асрдаёқ қарор топганига қарамай, марксизм-ленинизм таълимоти бўйича, у мелодий VI асрга қадар қулдорлик кўринишида, 1924 йил-

га қадар феодал, 1991 йилгача эса социалистик мазмунда бўлгани илмий ҳақиқат тусини олди. Марксча-ленинча фалсафага кўра эса, социалистик давлат синфий давлат бўлиб, ишчилар синфи раҳбарлигидаги ишчи-деҳқонлар давлатидир. Бинобарин, у бирон халққа тегишли эмас, балки миллати ва бошқа мансублигидан қатъи назар, ишчи-деҳқонларнинг — хуллас, синфларнинг манфаатини акс эттирган. “Миллат” деган тушунча эса батамом йўқолиб кетган, аниқроғи, шу тариқа йўққа чиқарилган. Аммо пировардида коммунистик таълимотнинг ўзи чилпарчин бўлиб, тарих унинг ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан асоссиз эканини исботлади. “Капиталистик” давлатлар яшамокда, бироқ СССР намунасидаги “давлат”лар йўқ бўлиб кетди.

Совет тарихшунослиги Туркистон минтақасида ҳам, ҳарқалай, давлатчилик аънаналари бўлганини аслида ҳаргиз инкор қилмаган, инкор қилолмасди ҳам. Аммо у жараёни бирон миллат ва жамиятга алоқадорликда эмас, формациялар ва синфийлик нуқтаи назаридан баҳолаган. “Социалистик” давлатни кўкка кўтариш ниятида унганча бўлган давлатчилик жараёнидаги барча босқичларни салбий деб баҳолаган. Масала моҳиятидан ва мавзуга ўзгача ёндашишлар ҳам мавжудлигидан беҳабар кишининг кўз ўнгида шу боис бирданига

бир талай давлатлар намоён бўлиши турган гап эди: Буюк Хоразм давлати, Бахтар давлати, Кушонлар подшоҳлиги, Эфталитлар давлати, Амир Темур давлати, Темурийлар давлати, Абдуллахон давлати, Бухоро амирлиги ва ҳоказо. Уларнинг тараққиёт тарихида муайян ўрин тутган ҳукмдор, сиёсатчи, лашкарбоши, олим ва шоирлар номи саналар эди-ю, бироқ “ўзбеклар жамияти”, “ўзбек халқи”, “ўзбек давлатчилиги” деган иборалар тилга олинмас эди. Яъни юқорида саналганларнинг барчасига манба бўладиган моҳият эътироф этилмас, у йўққа чиқарилган эди.

1924 йилда “ЎзССР”нинг “ташқил топиши” муносабати билан қабул қилинган муносабатномада “Ўзбек халқи Улуғ Октябр инқилоби ғалабаси натижасида илк бор ўзининг миллий ўзбек давлатчилигини кўриш имконига эга бўлди... Аммо янги республика улуғ Совет Иттифоқининг кўшни халқлари билан тинч меҳнатда ва қардошларча ҳамкорликда яшаши керак ва яшайди ҳам” дея қайд этилган фикр, аниқроғи, кўрсатма совет тарихчиларининг ўзбек заминиде кечган давлатчилик тарихини бирёқлама ўрганиб, оммалаштиришига асос бўлган. Яъни 1924 йилга қадар ўзбекларнинг миллий давлатчилиги бўлмаган, унғача кечган давлатчилик жараёни кушонларга, хоразмшоҳларга, Амир Темурга (ва ҳоказо) тегишли, лекин зинҳор-базинҳор ўзбекларга дахлдор эмас. Ўзбеклар фақат Октябр туфайлигина ўз давлатига эга бўлди, энди эса улар Совет Иттифоқи, яъни Россия билан бирга, ундан ажралмасдан яшашлари шарт, деган фикр “тарих” китоблари воситасида омма онгига сингдирилиши лозим эди. Кўряписизми, бу ерда империяпарастлик, шовинизм, коммунистик мафкура талаблари усталик билан “уйғунлаштирилган”. Аслида, айнан Россиянинг босқинчилик сиёсати оқибатида ўзбек миллий давлатчилиги тараққиётига болта урилган эди. Мустақиллик шарофати билан биз ўтмиш миллий тараққиёт йўлимизни мафкуравий ақидалардан холи тарзда ўрганиш ва

ёритиш имконига эга бўлдик. Чунки, “тарих хотираси халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳақиқий тарихини тиклаш миллий ўзликни англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди” (Ислом Каримов. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида”, 140-бет). Худди шунингдек, бу жараён давлатчилигимиз тарихи масаласида ҳам беқиёс ўрин тутди.

Биз халқни давлатчиликнинг бош манбаи деб эътироф этамиз. Бунинг нақадар тўғри эканини тарихнинг ўзи исботламоқда. “ЎзССР” барҳам топди, ислоҳга юз тутди, аммо ўзбек халқи, унинг ўз давлатчилигини қуриш имконияти, ўз миллий давлатида яшаш истаги, кўриб турибмизки, барқарор.

Энди давлатчилик тарихи мавзусининг манбавий асосларига тўхталсак. Энг кўҳна даврларга оид тадқиқотда археологик изланишлар асосида чиқарилган хулосалар, топилмаларнинг аҳамияти ғоятда муҳим бўлса-да, бироқ мавзунинг манбавий асоси ёзма ёдгорликлардир. Давлатчилик тарихимизнинг энг қадимги даврларидан гувоҳлик берувчи дастлабки манба мелоддан аввалги биринчи минг йилликнинг илк чоракларида тугал яратилган “Авесто” китобидир. Мазкур нодир манбанинг мелоддан аввалги VIII-VII асрларга оид қисмида ижтимоий-иқтисодий муносабатларга боғлиқ маълумотлар ҳам мужассамлашгани маълум. Улар воситасида ўша замонларда кечган ижтимоий жараёнда давлатчилик куртаклари қандай униб борганини тасаввур этиш мумкин.

Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Полибий, Диодор, Арриан, Страбон, Плиний, Плутарх, Курций Руф, Помпей Торг каби юнон ва рим муаллифларининг асарларида ҳам мелоддан аввалги дастлабки минг йилликнинг биринчи ярмидан нариёғидаги бир неча асрлик даврга оид кўплаб қимматли маълумотлар қайд этилган.

Ўзбек давлатчилик тарихининг дастлабки бир ярим минг йилини ёритишда хитой манбалари ҳам муҳим ўрин тут-

ган. Чунончи, “Тарихий гувоҳликлар” (ёзилган санаси мелоддан аввалги I аср), “Улуғ Хан хонадони тарихи” (мелодий I аср), “Кичик Хан хонадони тарихи” (V аср), “Вей хонадони тарихи” (VII аср), “Тхан хонадони тарихи” (X аср) каби хитой тилидаги асос манбалар шулар жумласидандир. Шунингдек, армани, шомлик (Сурия), румлик (Византия) муаллифларнинг айрим асарларини ҳам асос манбалар сирасига киритиш мумкин. Аммо давлатчилик тарихини кенг ва ҳар томонлама ўрганиш ва ёритишда туркий, форсий, арабий манбаларнинг ўрни беқиёсдир. Бу — табиий, зотан, туркий — она тилимиз, форсий ва арабий эса ўрта асрларда Туркистонда аксар адабиёт ва илм тили ўлароқ хизмат қилган.

Тарихнависликнинг ривожлангани ва уларда жамият ҳаётининг турли қирралари акс этганининг ўзиёқ ўзбек миллий давлатчилиги шонли ва сермазмун тараққиёт йўлини босиб ўтганини кўрсатади. Таъкидлаш жоизки, бу тарихни ўрганиш жараёнида тадқиқотчининг ишини муайян даражада енгиллаштирадиган жиҳатлар ҳам йўқ эмас. Ўрта асрлар тарихнавислигидаги сулолавий, шажаравий тарихларга бағишланган асарлар силсиласи шулар жумласидандир. Айниқса, Абулфазл Байҳақийнинг “Тарихи Байҳақий”, Муҳаммад ибн Сулаймон ар-Ровандийнинг “Роҳатус-судур”, Садриддин Али ал-Ҳусайнийнинг “Зубдатут-таворих”, Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Нисовийнинг “Сийратус-султон Жалолоддин Манкбурни”, Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Тожиддин ас-Салмонийнинг “Тарихи Тожи Салмоний”, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”, Фазлуллоҳ Рузбехоннинг “Меҳмоннамои Бухоро”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Муҳаммадёр ибн Араб Қатағоннинг “Мусахирул-билод”, Маҳмуд ибн Валининг “Баҳрул-асрор фи моноқиб ал-ахёр”, Муҳаммад Юсуф Муншайнинг “Тарихи Муқимхоний”, Муҳаммад Амин Бухорий-

нинг “Убайдуллонома”, Абдурахмон Давлатнинг “Тарихи Абулфайзахоний”, Мулла Вафо Карманогий ва Олимбекнинг “Туҳфатул-хоний”, Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи Шоҳруҳий”, Аҳмад Донишнинг “Рисола ё мухтасари аз торихи салтанати хонадони Манғития” каби асарлари ана шу силсилада муҳим ўрин тутати. Улар воситасида муайян сулола ҳукм сурган замонларда сиёсат, давлат бошқаруви, иқтисодиёт, ижтимоиёт нақадар ривожланганини мухтасар ҳолда билиб олиш мумкин. Чунончи, Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”сида Амир Темур тахт учун кураш бошлаган даврдан то 1404 йилгача бўлган воқеалар тўлиқ баён этилган. Унда ички сиёсат ҳам, ташқи сиёсат ҳам батафсил ёритилган. Биз ўша даврдаги мамлакатимиз, минтақамиз ва дунёдаги жараёни Амир Темур ва темурийлар фаолияти мисолида тасаввур этамиз. Умумтарихий услубда битилган “Ҳабибус-сияр” асарида эса барча темурийлар, хусусан, Амир Темур фаолиятдан ташқари, курдлар, сарбадорлар ва уларнинг темурийлар хонадони билан муносабати ёритилганини кўриш мумкин. Шу тариқа бир асар воситасида ўша даврдаги турли сиёсий кучларни таққослаш, тарихий жараёни яхлит ҳолда идрок этиш имкони туғилади.

Давлат ишлари ва бошқарув тизимининг ўзига хос жиҳатларини ёритувчи, бугунги кунга қадар бизга маълум бўлган энг қадимги асарлар IX-X асрларга тааллуқлидир. Чунончи, Абу Наср Форобийнинг “Фозил шаҳар, жоҳил шаҳар, бузуқ шаҳар (адашган шаҳар) ҳақида китоб”, “Фозил шаҳар аҳлининг ибтидоий қарашлари ҳақида”, “Шаҳарни ўрганиш ҳақида китоб”, “Миллат (халқ) ва шаҳарни бошқариш ҳуқуқлари тўғрисида сўз”, “Аскарларни бошқариш ҳақида сўз”, “Шаҳар жамоалари ҳақида китоб”, “Умумий бошқариш (сиёсат) китоби” каби асарлари шулар жумласидандир. Аллома ушбу асарларидан бирида, хусусан, шаҳар ҳокимиға қўйиладиган талабларни мана булардан иборат деб билган: “Ҳоким соғ-саломат,

фаросатли, хотираси зўр, зукко, нотик, билимга ташна, ҳар недан нафсини тия оладиган, ҳақиқатпарвар, нафсониятли, кўзи тўқ, адолатпарвар, қатъиятли ва жасур бўлмоғи лозим”.

Қорахонийлар саройида хизмат қилган Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ҳам амалдорларга ана шундай талаблар қўйилган. Ул зот, жумладан, вазир оқил, илмли, довюррак, иймонли, кўзи тўқ, ҳисоб-китобни пухта эгаллаган бўлиши лозимлиги, шундагина ундан элга наф тегишини таъкидлаган. Муаллиф, шунингдек, подшоҳлар, лашкарбошилар, элчилар, олимлар, дехқонлар, савдо аҳли тўғрисида, уларнинг жамиятдаги ўрни хусусида ҳам қимматли фикрларни баён қилган. Унсур ал-Маолийнинг “Қобуснома” (XI аср), Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”, “Дастурул-вузаро”, “Қонунул-мулк” (XI аср), Ҳамдуллоҳ Муствафийнинг “Нузҳатулқулуб” (XIV аср), Рўзбехон Бухорийнинг “Сулукул—мулк”, Хондамирнинг “Дастурул-вузаро”, “Қонуни Ҳумоюний”, Қози Ихтиёруддин Турбатийнинг “Ахлоқи Ҳумоюн”, Ҳасан Мунший Хоконийнинг “Ахлоқи Ҳакимий”, Абулфазл Алломийнинг “Ойини Акбарий” (XVI аср), Муҳаммад Боқирхоннинг “Мувазайи Жаҳонгирий” (XVII аср), Мирза Бади Девоннинг “Мажмаъул-арқом” (XVIII аср), Аҳмад Донишнинг “Наводирул-вақое” (XIX аср) каби битиклари ҳам ана шундай асарлар сирасига киради.

Мазкур манбалар билан танишиш жараёнида давлат, давлатчилик, жамият бошқаруви тўғрисида қарашлар бизда Оврупода барчанинг оғзига тушган Никколо Макиавеллининг (1469-1527) бу борадаги қарашларидан анча илгарироқ илмий-назарий шаклга эга бўлганини кўрамиз. Тўғри, зикр этилган асарларда ҳам, худди Оврупо адабиётларида бўлганидек, замонаси тартиблари, тараққиёт даражаси, тафаккурининг хос кўринишлари таъсири бор. Бусиз мумкин эмас. Аммо, энг муҳими — бундай қарашлар аънана тарзида бўлган. Шуниси диққатга сазоворки, ўша замонлардаёқ давлат ва унинг тимсоли

бўлмиш ҳукмдорга қўйилган талаблар, ҳукуматнинг жамият олдидаги мажбуриятлари хусусидаги тасаввур ва қарашлар моҳият эътибори билан бугунги кун меъёрларидан ҳеч бир фарқ қилмайди. Масалан, Низомулмулк шундай ёзган: “Ҳукмдор дунёни обод этиш билан машғул бўлмоғи лозимки, токи у коризлар чиқариш, барчага нафи тегсин деб ариқлар қаздиришдан (тортиб), азим дарёлар устига кўприклар қуриш, қишлоқлар ва экинзорларни обод қилиш, қалъалар тиклаш, янги шаҳарлар бунёд этиш, ҳашаматли иморатлар бино қилиш ва уй-жойлар тиклашгача — барча (ишларни) ўрнига қўйсин. Катта йўллар узра работлар қурдирсин, илм талабгорлари учун мадрасалар солдирсинким, (улар) унинг номи абадий қилгусидир ва бу эзгу ишларнинг савоби нариги дунёда унга (албатта) теггусидир, хайр дуоси (унинг номига) ҳаргиз тўхтамагай”.

Маълум бўлмоқдаки, муаллиф жамиятдаги тартиблар, ижтимоий адолат ҳукмдор, давлат фаолияти воситасида ўрнатилади, деган фикрни олға сурган. Зотан, “Худойи таоло ҳар бир замонда халқ орасидан бир кишини танлаб, уни подшоҳлик хунарлари ила ораста қилиб, машҳур этгай... Тоат йўлидан юрвчи раият эрса ўз юмушлари билан машғул бўлгай. Подшоҳ (уларни) зулмдан осуда сақлагайким, то улар унинг адолати соясида роҳатда ҳаёт кечирсинлар”. Кўриниб турганидек, ўрта асрларга хос адолатни фақат подшоҳдан умид қилиш, адолатли ҳукмдор аънанаси Низомулмулк қарашларида ҳам аксини топган. Бугун демократик, яъни халқ ҳокимияти шаклланган даврда яшаб туриб салкам минг йил бурун ўтган алломанинг дунёқарашини танқид ва таҳлил этиш осон. Аммо биз унга бугунги демократия босқичига етиб келгунга қадар кечган узундан-узқ тараққиёт йўлимиздаги самарали изланишларнинг бир натижаси деб ёндашишимиз ва уни қадрлашимиз зарур.

Ҳукмдорлик Яратган томонидан тайин этилажаги ҳақидаги фикр “Темур ту-

зуклари” да ҳам мавжуд: “Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад — унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин — динига ривож бериш ва (уни) янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда (яъни мелодий XIV асрда — А.З.) Амир Соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди”.

“Темур тузуклари” давлат ва жамият бошқаруви тўғрисидаги миллий тасаввурларни сифат жиҳатдан юксак босқичга кўтаргани янада қимматлидир. Унда давлат ва жамият ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқий асосда қуриш гоёси кенг тарғиб қилинади. “Бу тузуклардан, — деб ёзади муаллиф, — салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар... улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар”. Таъкидлаш жоизки, давлатчилигимиз тарихида давлат бошқарувига доир асар ёзиб қолдирган ягона ҳукмдор Амир Темур ҳисобланади. Олий мақомдаги ҳукмдорнинг давлатчилик масалалари ҳақида мукамал асар битиши дунё халқлари тарихида камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Ўзбек давлатчилигини Амир Темур ва темурийлар тараққий эттирган даврни таҳлил қилишда, миллий давлат бошқаруви тизими шакллана бориш йўлининг ўзига хос жиҳатларини аниқлашда “Темур тузуклари” бизга ниҳоятда қўл келади. Низомулмулкнинг тилга олинган “тоат йўлидан юривчи раият” тушунчасидан фарқли ўлароқ, Амир Темур жамиятнинг бирон бир табақасига имтиёз бермайди. Гарчи ул зот замонаси тартибларига мос равишда жамиятни ўн икки тоифага ажратса-да, аммо моҳият эътибори билан улар аслида барча ижтимоий гуруҳларни қамраб олган эди. “Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим”, деб таъкидлаганлар Соҳибқирон. Эътибор беринг-а, тузуклар, қонунлар ижтимоий тоифаларга мослаштирилган, аксинчасига эмас.

Сирасини айтганда, бизда жамият-

ни қонунлар асосида бошқариш маданияти қадим-қадим замонлардан шаклланиб келганига доир далиллар анча. Чунончи, хитой тилида битилган тарихий асар “Бейши” да VI асрда юртимизда бу борада қандай вазият ҳукм сургани ҳақида шундай маълумотлар берилади: “Уларда ибодатхонада сақланадиган туркий тузуклар тўплами бор. (Бирон жиноятчиға) жазони белгилашда мазкур тузуклар (тўпланини) олиб, (унга таянган ҳолда) ҳукм чиқарадилар”. Бошқача айтганда, ўша замонлардаёқ жиноят учун жазони бирон бир шахс эмас, балки муайян ҳуқуқий меъёрлар белгиланган ва у ҳаммага баробар тааллуқли бўлган.

Ватанимиз сарҳадларига ислом дини кириб келиши билан жамиятнинг ҳуқуқий ҳаётида янги ҳукмрон мафкура асослари тақозо этган даражада ўзгаришлар рўй бергани шубҳасиз. Аммо дастлабки йилларданок, услубий зиддиятлар бўлмаган ҳолларда, ислом маҳаллий ҳуқуқ меъёрларига қарши чиқмаган, шу боис улар сақлаб қолинган. Туркистонда қонунчилик борасида ҳам қадимдан тарихий анъаналар ҳукм суриб келган. Исломи даврида эса улар янги мафкуравий асосда ривожланган, холос. Бойси — мустақкам тарихий илдиизга эга бўлганидирки, туркистонлик қонуншунослар (фақиҳлар) фаолияти жумлаи мусулмон оламида тан олинган. X-XI асрларда юксалиш йўлига кирган Мовароуннаҳр фикҳ (қонуншунослик) мактаби таъсирида Шом, Миср, Кичик Осиё ва бошқа мусулмон ўлкаларида ҳуқуқ марказлари юзага келган. Шу ўринда қайд этиш лозимки, давлатчилик масаласини тадқиқ этишда туркистонлик қонуншуносларнинг ўтмишда яратган талайгина асарлари бугун ҳам қимматли манба бўлиб хизмат қилади. Хусусан, Бурҳониддин Марғинонийнинг (вафоти — 1197 йил) “Ҳидоя” асарида мусулмон жамиятининг ўша кезлардаги ҳуқуқий ҳолатини кўз ўнгимизда гавдалантирадиган қанчадан-қанча маълумот мавжуд.

Қонуншунослик борасидаги тадқи-

қотлар кейинги асрларда ҳам ҳеч бир сусаймагани аниқ. Ўзимизда ва хориж кутубхоналари, жамғармаларида сақланаётган фикрға оид юзлаб асарлар шундан далолат беради. Мавзумизга алоқадор аҳамиятли жиҳати шундаки, биз, “ҳуқуқий давлат”, “ҳуқуқий жамият” тусунчаси Ватанимизга четдан кириб келмаган, турмушни ҳуқуқий асосда йўлга қўйиш аждоқларимизга хос яшаш тарзи эди, бинобарин, бу нарса бизнинг маданий меросимиз таркибида азалдан шаклланиб келган қадрият, дея фахрланишга ҳақлимиз.

Хуллас, кўриб турганимиздек, мавзунинг манбавий асослари ғоятда кенг қамровли. Улар ўзбек халқи азалдан миллий турмуш тарзига мос давлат қуриб, мамлакатдорлик қилиб келганидан далолат беради. Давлатли эл — қудратли ва савлатли элдир. Бинобарин, ўзбек халқи қадимдан қудратли ва савлатли бўлишга, ўзбеклигини асрашга интилиб келган. Ўзбекистонимиз 1991 йилда давлат мустақиллигини қайта тиклаб, ўтган қисқа муддатда миллий тараққиёт йўлидан далил одимлаб, давлатчилигини дунё тажрибалари асосида мустаҳкамлаб бормоқда. Энди бу жараёни ёритиш масаласига келсак, эътиборли жиҳати шундаки, бу борада манбалар, далиллар танқислиги сезилмайди. Кўп ҳолларда тадқиқотчи воқеаларни шахсан кузатган, кўрган бўлиб чиқади. Дарҳақиқат, барчамиз — ҳар бир ўзбекистонлик мана шу йилларда кечган воқеаларнинг жонли гувоҳи. Қолаверса, давлатчилигимизнинг қайта шаклланиш жараёни оммавий ахборот воситалари, Олий Мажлис ахборотномалари, турли расмий ҳужжат тўпламлари, талайгина илмий, илмий-оммабоп нашрларда акс эттирилган. Аммо ХХ асрнинг 90-йилларида миллий асосда қайта шаклланиш йўлига кирган ўзбек давлатчилигининг аҳоли, унинг ижтимоий-сиёсий вазифалари ва жамият ҳаётида тугган ўрнини мукамал тасаввур этиш борасида зўр қиммат касб этадиган тагин бир манба бор. Бу ўринда Президент Ислом Каримовнинг ижтимоий-сиёсий

қарашларини ифода этган маърузалари, суҳбатлари, рисола ва асарларини назарда тутмоқдамиз. (Қаранг: Ислом Каримов. “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, мафкура”, 1-жилд, 1996 йил; “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, 2-жилд, 1996 йил; “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”, 3-жилд, 1996 йил; “Бунёдкорлик йўлидан”, 4-жилд, 1996 йил; “Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби”, 5-жилд, 1997 йил; “Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, 1997 йил.) Зотан, бу асарлар, тадқиқ объекти ўларок, шу жиҳатдан долзарб ва муҳимки, биринчидан, юртбошимиз — Ўзбекистон мустақиллиги учун юритилган барча савий-ҳаракатларнинг бошида турган йўлбошчидир. Иккинчидан, хоҳлаймизми, йўқми, минг йиллардан буён юрт етакчиси, давлат бошлигининг мавқеи юксак тутилган мамлакатимизда жамиятнинг тақдири мустақиллик йиллари кўп жиҳатдан Президентнинг дунёқарашини, салоҳиятини ва изчил сиёсатига боғлиқ бўлиб келди. Учинчидан, фақат “совет” тузуми шахснинг тарихдаги ўрнини инкор қилиб келган. Аммо бошқа бирон бир даврда бу омил зинҳор рад этилмаган. Шу жиҳатдан эски тузумдан янгисига ўтиш даврида ҳар қандай жамиятда ҳам тарихий шахс, миллий етакчининг ижтимоий мавқеи, унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари беқиёс аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

Ислом Каримов фаолиятининг мавзумизга алоқадор яна бир муҳим жиҳати бор. У ҳам бўлса, ул зотнинг ўзбек давлати тарихи, бугунги ҳолати, келажаги тўғрисидаги қарашларидир. Бу жиҳатдан, айниқса, Президентимизнинг “Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асари ғоят диққатга моликдир.

Энди асарнинг биз ёритаётган мавзуга алоқадор учта асосий жиҳатига эътиборни жалб этмоқчимиз.

Биринчидан, Президентнинг асари — ўзбек давлатчилигининг 2700 йиллик тарихи мобайнида амал қилиб келин-

ган қонуниятлар, омилларнинг, улар қандай аҳамият касб этганидан қатъи назар, бир тизимга солинган таҳлилидир.

Маълумки, минтақавий можаролар, дин ва давлат, миллатлараро муносабатлар, жиноятчилик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик каби омиллар шаклини ўзгартириб бўлса-да, барча замонларда ҳам барибир муайян тарзда намён бўлиб туради. Аммо аждодларимизнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари силсиласида мазкур омилларнинг давлат ва жамият қурилишидаги таъсири етарлича тадқиқ этилмаган. Натижада муаммо муаммолигича қолаверган. Ҳар бир авлод уларга янгича шароитда дуч келаверган. Маҳаллийчилик ва минтақавий можаролар шулар жумласидандир. Моҳиятан айнан ана шу икки иллат XVII-XVIII асрларда давлатимизнинг учга (Бухоро амирлиги, Хева ва Қўқон хонликлари) бўлиниб, XIX асрда эса Россия ҳукмронлиги остига тушиб қолишига сабаб бўлгани сир эмас. Ё бўлмаса, яна бир тарихий муаммо — давлат қудратини муттасил ошириб бориш, эришилган марралардан чекинмаслик аънанасининг шаклланмаганидир. Эътироф этиш керак, ўтмишда биз неча бор улкан салтанатларга асос солиб, илм-фан, маданият борасида мислсиз ютуқларга эришганимизга қарамай, пировардида юксалишни бой бериб, ишни яна бошдан бошлашимизга тўғри келаверган. Шу боисдан ҳам Ислом Каримов асарининг иккинчи боби тўлалигича айнан ана шу тарихий масала таҳлиliga қаратилгани бежиз эмас. Унда илк бор давлатчиликни шакллантириш, мустақкамлаш ва мазкур жараёнда мафкура, маънавият, давлат институтлари, иқтисодиёт, табиий захираларнинг ўрни, халқаро муносабатларнинг таъсири, ташқи дунё билан ҳамкорлик каби омиллар изчил, демакки, ўзаро боғлиқликда тадқиқ этилган.

Иккинчидан, ўтмишдаги ижтимоий қарашларга кўра, давлатнинг қудрати, жамиятнинг ҳолати асосан ҳукмрон су-

лола, яқка ҳукмдор фаолиятига боғлиқ бўлган. Негаки, у замонларда тахт ҳукмдорга Яратган томонидан ато этилгандир, деган фикр қатъий қоида тусини олган эди. Аммо яқкаҳукмдорлик асосига қурилган ижтимоий-сиёсий тузум учун ҳар ҳолда табиий бўлган бу ақида сўнгги асрларда ҳам деярли ўзгармаган. Ваҳоланки, ушбу даврда дунёнинг бошқа минтақаларида, хусусан Фарбда, жамият ва давлат ҳаётини йўлга қўйишда “қуйи” табақаларнинг ҳам ўрни ва ҳуқуқи борлиги ҳақидаги қарашлар изчил ривожлана бошлаган. Бир сўз билан айтганда, давлат ривожини таъминлашда жамиятда мавжуд барча имкониятлардан фойдаланиш, уларни сафарбар этиш илми энди бизнинг ҳаётимизда ҳам аънанага айланмоқда. Ислом Каримов асари айнан ана шу талаб асосида яратилган дастлабки салмоқли тадқиқотдир.

Учинчидан, асарда ўзбек давлатчилигининг тарихий тараққиётига хос бўлган, аммо то ҳануз таърифини топмаган бир муҳим қонуният ёритиб берилган. У ҳам бўлса, “Тарихий нуқтаи назардан олганда, Марказий Осиё давлатни миллийлик белгисига қараб ташкил этиш аънаналарига эга эмас эди. Бу ерда Россия томонидан мустамлака қилиб олинганча мавжуд бўлган ҳамма давлатлар асосан сулолавий ёки ҳудудий (Бухоро, Қўқон, Хева хонликлари) принциплар бўйича ташкил этилар эди”. Яъни давлат миллат номи билан аталмаган. Демак, 1991 йилда давлат мустақиллигимизнинг қайта тикланиши тарихий аҳамиятларидан бири айнан ана шу омилнинг юзага чиқиши билан боғлиқ — шу санадан бошлаб давлатимиз миллатимиз номини олган ҳолда ривожланиш йўлига кирди.

Шундай қилиб, ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш бугун янада долзарб қиммат касб этмоқда. Унинг кўлами ҳам кенг, қирралари ҳам кўп. Зотан, 2700 йиллик давлатчилигимиз тарихи ҳақиқатан ҳам буюқдир.

ТАФАККУР — БОШЛОВЧИ КУЧ

Одамнинг улуғлиги унинг бўй-басти билан ўлчанмаганидек, миллатнинг буюклиги сони-саноғи билан белгиланмайди. Ягона ўлчов — унинг маънавиятидир.

Виктор Гюго

Улкан театрдаги “томоша”лар

Уильям Шекспир кишилик жамиятини улкан театрга ўхшатган. Бу бежиз эмас. Чунки ҳар бир кишининг ҳаётда ўз ўрни ва мавқеи бор. Кимдир ҳаёт сценарийсини яратади. Кимгадир саҳнада бош ролни ўйнашга тўғри келса, кимгадир бундайроғи насиб этади. Бу жараёнда оддий пардозчидан тортиб бош режиссёргача — барчанинг ўрни бор. Дарҳақиқат, ана шу нуқтаи назардан ҳаёт улкан бир театрdir. Шубҳасизки, бу “томоша” воқеалари муайян мантиққа, тафаккур ва маданиятга асосланади. Бинобарин, тарихий тафаккур ва инсон маданияти доимо ёнма-ён, бирликда ва ўзаро боғлиқликда бўлади ва уйғун тарзда бир-бирини тўлдириб боради.

Умуминсоний маданият ва миллий маданиятдан ташқари яна сиёсий маданият тушунчаси ҳам мав-

жуд. Сиёсий маданият — умумлашган синтетик тушунча бўлиб, у сиёсий, маънавий, диний, ахлоқий, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа билимларнинг интеграл бирлиги — йиғиндисини қамраб олади. Сиёсий маданият умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлса-да, кўпинча индивидуал, яъни яқка тартибда намоён бўлади ва жамият сиёсий қарашларининг сарчашмаси ҳисобланади.

Сиёсий маданият оммавий, умумий сифатга эга. Аммо у аввало жамият зиёлилари қиёфасида зуҳур этади. Шу сабабдан бўлса керак, сиёсий маданиятни гоҳо жамият интеллектуал бойлигининг ифодаси сифатида ҳам талқин қиладилар.

Сиёсий маданият соҳиби жамият ва давлат манфаатлари негизда тараққиётни теран англай билиши, унинг йўналишига нафақат билими ва хоҳиши билан, балки муайян

ишлари билан ҳам ҳисса қўшиши керак. Зеро, жамиятнинг сиёсий савияси ундаги шахсларнинг сиёсий маданиятига боғлиқ.

Гарчанд ижтимоий-сиёсий ва фалсафий адабиётларда учрамасада, “сиёсий маданият” тушунчасидан фарқли ўлароқ “сиёсат маданияти” тушунчаси ҳам мавжуддир. Улар муштарак тушунчалар бўлиб, сиёсат юритишнинг маданиятига, унинг интеллектуал салмоғи ва умуман, маданиятли сиёсат юритишга тааллуқлидир. Таъкидлаш жоизки, ҳар қандай маданият — инсон тафаккурининг маҳсули. Шу боис тафаккур, онг умумий маданиятга нисбатан ҳам, сиёсий маданиятга нисбатан ҳам бирламчидир. Тафаккур — етакловчи, бошқарувчи куч. Сиёсий маданият эса унга эргашади. Тафаккур энг аввало билимга, назарияга ва сўнгра тажрибаю амалиётга таянади. Тафаккурда пишиб етилмаган ўй-кечинмалар инсон маданияти ва турмушида намоён бўлмайди.

Шу ўринда даставвал тафаккур нима, деган саволга жавоб бериш лозим. Ижтимоий маънода тафаккур — дунёни, борлиқни идрок этишнинг энг олий ва юксак шакли; у нафақат оламни, муайян алоқа ва муносабатларни қамраб олади, балки уларнинг тараққиёт тарзини билиш, тахмин ва таҳлил қилишда пойдевор вазифасини ўтайди.

Сиёсий маданият тарихий тафаккур негизда шаклланади.

Тарих эса яккаю ягона бўлади. Ҳар қандай тарих ҳам тарихий ҳақиқатни тўлиқ тиклаш, воқеаларнинг сабаб ва оқибатларини кенг

оммага тушунтириш мақсадида ёзилади, тафтиш мақсадида эмас. Агар биз мудом тарихни тафтиш қилиш билан шуғулланаверсак, келажак ҳақида бош қотиришга фурсатимиз қолмайди. Вақт эса—тарихнинг мутлақ ҳақами.

Масъулият ва билим

Тарихни тўғри талқин қилиш ва ҳақиқатни асл ҳолича ёритиш негизда масъулият ҳисси ётади. Ҳар бир инсоннинг, айниқса, зиёлининг масъулияти, аниқроғи, масъулият-сизлиги муайян даврга ҳам, бутун тарихга ҳам қимматга тушиши мумкин. Масъулият нима? У қандай шаклланади?

Сиёсий маданиятнинг асос белгиларидан бири — масъулиятдир. Кадрлар масъулияти ҳамма замонларда ҳам муҳим саналган. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, ўзлигига нисбатан масъуллик ҳиссидан бошланади. Умуман, масъулият инсоннинг зиммасидаги вазифага жа-

вобгарлик туйғуси, унга бўлган шахсий муносабати билан белгиланади. Масъулиятли одам энг аввал ўзига, сўнгра бошқаларга нисбатан талабчан бўлади. Барча салбий ҳодисалар эса ана шу ҳиснинг йўқлигидан келиб чиқади.

Масъулиятсизликнинг энг юқори кўриниши — сиёсий масъулиятсизликдир. Сиёсий масъулиятсизлик сиёсий сепаратизм, сиёсий сафсатабозлик, сиёсий калтабинлик, найрангбозлик, қаллоблик ва бошқа хунук ҳодисаларга сабаб бўлади. Бинобарин, раҳбарлик лавозимидаги одамлардан юксак онг ва тафаккур талаб этилади. Тарихий тафаккур ва сиёсий онгнинг қай даражада шаклланиши эса, аввало, жамият тараққиёти, ундаги ички ва ташқи шартшароитларга боғлиқ. Сиёсий маданият яна кишининг умумий билим даражасига боғлиқ. Бу ўринда кенг маънодаги, яъни қомусий, илмий билимлар мажмуи назарда тутилмоқда. Кишининг умуммаданий савияси унинг интеллектуал бойлиги билан белгиланади. Интеллектуал етуклик даражаси, яъни қомусий билим табиий, ижтимоий, техникавий ҳамда бошқа билимларнинг йиғиндисидан ҳосил бўлади. Бунга эришиш эса ўта мураккаб ва давомли жараёндир. Бу жараёни ҳамма ҳам тўлиқ босиб ўта олмайди. Демак, ҳаммани ҳам сиёсий маданиятчилар тоифасига кўшиб бўлмайди. Сиёсий маданиятнинг умумий, яъни оммавий маданиятдан фарқи ҳам шунда. Кенг қамровли, қомусий билимга интилган киши жаҳон тамаддуни жараёнида яратилган санъат, адабиёт, фан, техника ва

дунёдаги ахборот тизимининг чексизу мураккаб занжиридан хабардор бўлиши лозим. Хўш, бунга эришишнинг шакл ва усуллари қандай?

Даставвал ҳар бир киши индивидуал машғулотлар воситасида кенг қамровли билимларни эгаллаши керак. Бу эса ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, техникавий, маданий, диний, ҳуқуқий ва бошқа билимларни кунт билан, тинимсиз ўрганишни тақозо этади. Кейин ижтимоий-иқтисодий турмушдан, жамиятдаги реал ҳолатлардан сабоқ олиб, сиёсий хулоса чиқариш лозим бўлади. Худди шу жараёнда аста-секин сиёсий маданият шаклланиб боради.

Сиёсий маданият ва раҳбар кадрлар

Бугунги кунда маданиятли киши деганда кимни назарда тутамиз? Очигини айтганда, “маданиятли” деганда кўпинча кишининг ташқи кўриниши билан боғлиқ жиҳатлар тушунилади. Яъни яхши ва замонавий кийинган, бошида шляпа, галстук таққан кишигина маданиятли бўлиб кўринади. Бу — нотўғри қараш, албатта. Бу — советча тафаккур аломати. Иккинчидан, аксар ҳолларда “маданиятли” ва “раҳбар” сўзлари маънодош тарзда тушунилади. Яъни раҳбарми, бас, маданиятли ҳамдир. Аслида бу ҳам советча ташвиқот натижаси. Учунчидан, айрим раҳбарларда шундай кайфият сезиладики, гўё уларга юқори мансаб ва юмшоқ курси билан бирга юқори маданият, билим, ҳаттоки ақл-фаросат ҳам кўшиб берилгандек. Улар мансабга ўтириши биланоқ ҳаммага, айниқса, атрофдаги-

ларга ақл ўргата бошлайди, қачонлардир бир амаллаб ёдлаб олган узук-юлуқ шеър ва мақолларини, диний ўғитларини айтиб ўзича донолик қилади. Шу тариқа ўқимишли, маданиятли бўлиб кўринмоқчи бўлади. Ҳолбуки, киши маънавий қашшоқ бўлса, унга лавозим ҳам, ташқи қиёфа ҳам маданият бахш эта олмайди. Маданият, аввало, маънавий бойлик ҳосиласидир. Сиёсий маданияти юксак раҳбар миллат, давлат, халқ манфаати нуқтаи назаридан иш тутади, кўпнинг дардини шахсий эҳтиёжи ва манфаатларидан устун қўяди.

Бугунги кунда мамлакатимиз ҳаётида юксак сиёсий маданиятли мутахассислар муҳим ўрин тутади. Шу боис миллий кадрлар тайёрлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Бу борада Президент Ислон Каримов ташаббуси билан ишлаб чиқилган ва Олий Мажлис сессиясида тасдиқланган “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” айниқса зўр аҳамиятга молик ҳужжат бўлди.

Сиёсий етук раҳбаргина умумбашарий қадриятларни давлати, халқи турмушига татбиқ эта олади. Хўш, бундай раҳбарларни қандай тарбиялаш ва қайта тайёрлаш мумкин? Аввало, кадрлар ўзларини тарбиялаб бориши керак. Бунинг учун сиёсий ҳаётдан хабардор бўлиш ёки иқтисодий, муҳандислик, техникавий билимнинг ўзигина кифоя қилмайди. Улар дунё тамаддуни яратган маданият дурдоналарини ҳам ўзлаштирган бўлиши керак. Бугунги раҳбар бунга қандай қилиб эришади? Масалан, у ҳар

қуни қанчадан-қанча газета ва журнал ўқиши, радио ва ойнаи жаҳон янгиликларидан хабардор бўлиши лозим! Яна сиёсат, иқтисодиёт ва маънавиятга доир китобларни ҳам ўқиши керак. Мумтоз адабиёт-чи? Бундан ташқари, у театрга борадими, кинога тушадими? Маданият саройи, истироҳат боғи ва бошқа жамоат жойларида ўтадиган тадбирларда қатнашиш-чи? Буларнинг барчаси учун ижтимоий база мавжудми?

Афсуски, гоҳо айрим маҳаллий раҳбарлар то ҳануз эски қобикқа ўралиб яшаётгандек туюлади. Улар кадр танлаш борасида кўпинча ўзига яқин одамларни излайди. Вазифасига лойиқми, йўқми — ўйлаб ўтирмайди. Ҳатто режа бўйича қуриладиган иншоотни ҳам ўз гузаридан йироқлаштирмайди. Кўчаларга, маҳалла ёки хўжаликларга ном қўйишда албатта ўзига яқин одамнинг номини танлайди. Сабабини сўрасангиз, “ўзимизники” деган жавобни оласиз. Хусусийлаштириш, фермер хўжалиklarини тузиш каби муҳим масалаларда ҳам бот-бот шундай камчиликлар кўзга ташлашиб қолади.

Буларнинг барчаси ўша раҳбарларда умуммаданий савиянинг етишмаслиги ва сиёсий маданиятнинг пастлиги туфайлидир. Хонаки онг, чала билим, паст маданият билан дунёни билиб ҳам, масъулиятли иш ва мансабни эплаб ҳам бўлмайди. Сиёсий етук, ақлан ва маънан баркамол, пухта билимга эга бўлган теран тафаккурли кишиларгина жамият карвонининг сарбони бўлишга ҳақлидирлар.

КЕПАЖАК КЎПРИГИ

Ўтмишдан ўтади

Бундан ўн беш-йигирма йилча бурун Хоразм воҳасининг деҳқончилик тарихи билан шуғуллана бошладим. XIX аср ўрталари ва XX аср бошларига алоқадор тарихий ҳужжатлар, айниқса, менда жуда зўр таассурот қолдирди. Ҳатто аввалги тасаввурларим ағдартўнтар бўлиб кетди, десам лоф бўлмайди. Негаки, Хоразм деҳқонлари XIX асрнинг ўрталарида ҳосилдорлик бўйича Буюк Британиянинг энг илғор хўжаликларидан-да юқорироқ кўрсаткичларга эришган! Бу ҳолни ўша пайтлари Хевага ғаразли мақсадларни кўзлаб “саёҳат” қилган рус зобитларидан бири: “Хевалик деҳқонларнинг бедадан оладиган мўл ҳосилини рус мужиклари хаёлига ҳам келтира олмайди!” деб ҳайрат билан қайд ҳам этган. XX асрнинг бошларида Чор Россиясининг вассали бўлган Хева хонлигида ҳар гектар ердан ўртача 20 центнердан пахта, 200 центнердан беда пичани йиғиб олинган. Полиз ва сабзавот маҳсулотларининг сифати ва миқдори эса хорижий “меҳмон”ларни лол қолдириб келган. Воҳада етиштирилган беда уруғи жаҳон бозорларида юқори баҳоланган. XX асрнинг бошларида Хевадан Америка-

га (Гамбург бандаргоҳлари орқали) ҳар йили 4095 тоннагача сараланган беда уруғи жўнатилган.

1914 йилда Хоразмнинг янги ўзлаштирилган ерларидан ўрта ҳисобда саккиз центнердан, эски ерлардан эса олти центнердан пахта толаси олинган бўлса, АҚШда бу кўрсаткич ўртача икки центнерни ташкил этган, холос. Ҳисобкитобларга қараганда, Хоразм хонлигида ҳар йили 90 минг тоннагача турлитуман дон маҳсулотлари эҳтиёждан ортиқча етиштирилган. Турли хил дон маҳсулотлари ишлаб чиқариш жон бошига ҳар йили ўртача 321 килограммдан тўғри келган. Ҳолбуки, 1912 йилда бу кўрсаткич Россияда 246 килограммни ташкил этган. Ҳазор денгизи соҳилига қадар чўзилган ҳудудларда яшайдиган аҳоли Хоразм буғдойи ҳисобига кун кечирган. Устюртлик чорвадорлар ҳар йили Хоразмдан 300 туяга юкланган карвонда буғдой харид қилиб кетганлар.

Воҳанинг 1917 йилгача бўлган деҳқончилиги тўғрисида фикрлаганда табиий равишда бир савол туғилади: хўш, хон амалдорлари юксак кўрсаткичларга эришсин дея деҳқонларни уриб-сўкиб, қамчилаб турганми? Умуман, деҳ-

қончилик муқим бир режа асосида йўлга қўйилганмиди? Бошқача айтганда, хон амалдорлари деҳқонга “Зироатингга қара!” деб, савдогарга эса “Тижорат билан шуғуллан!” деб, косибга “Косиблик эсингдан чиқмасин!” деб кўрсатма бериб турармиди?

Гапнинг индаллоси, бундай савол кишига эриш туюлади. Фақат социализмда яшаб кўрган одамгина шундай бемаъни саволларни қалаштириб ташлаши мумкин. Чунки Октябрь тўнтаришига қадар меҳнатқашларни ҳаракатга келтирадиган куч ҳаётнинг ўзи эди. Яъни одамларни баландпарвоз шиорлар эмас, балки ҳаёт эҳтиёжлари ҳаракатга солар эди. Яшаш учун ишлаш лозим эди. Ишлаганда ҳам унумли ишлаш тақозо этиларди: пахтадан бўшаган ерларга кузги бугдой экиларди, ҳосилдорлик ошириларди...

1920 йилда Хоразмда шўро ҳокимияти ўрнатилгач, вазият кескин ўзгаради. Қуйидаги рақамларга бир эътибор беринг-а: 1933 йилда пахта майдони 1915 йилга нисбатан 2,31 марта кўпайтирилган. Лекин ҳосилдорлик 20,8 центнердан 5,3 центнерга тушиб қолган. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги барча юмушлар қатъий режа асосида амалга оширилган: қачон шудгор қилиш, шўр ювиш, суғориш кераклигини “комиссар”лар деҳқонларга мудом ўргатиб турган. 1939 йилдан эътиборан барча жамоа хўжаликларига МТСлар хизмат кўрсата бошлаган. Шундай бўлса-да, пахтадан олинadиган ҳосил 1940 йилда 1915 йилга нисбатан эллик фоизни ташкил этган, холос. Шунга ҳам мисли тўқилмаган қоғозлик эвазига эришилган.

1933 йилнинг баҳорида Ўзбекистон КП(б) Марказқўми “Чопик, вегетация, суғориш ишларини ўтказиш, бегона ўтларга, гўза зараркунандаларига қарши курашни кучайтириш тўғрисида”, “Тракторларнинг ремонти тўғрисида” каби бир талай қарорлар чиқаради. Жамоа хўжалиklarининг партия ячейкалари, бошқарув маъмуриятлари деҳ-

қонларнинг барча юмушлари га кўз-қулоқ бўлиб турдилар. Колхозларда меҳнат интизомини мустаҳкамлаш борасида “қора вақизилдорлар”, “ўртоқлик судлари” жорий этилади;

колхоз низомини бузган деҳқонларга жарима солинади. Бригадалар, звенолар, колхозлар ўртасида социалистик мусобақа уюштирилади. Колхозларга юқоридан махсус вакиллар, комиссиялар юборилади, сон-саноксиз мажлислар ўтказилади. “Политотдел”лар колхозчиларнинг синфий онгини ошириш, синфий душманларни — ёт унсурларни фош этиш, партия ва ҳукумат қарорларини муҳокама қилиш юзасидан узлуксиз тадбирлар ўтказилади. Албатта, бундай “сафарбарлик ишлари” хонлик даврида ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган.

30-йилларда республика бўйича 62 минг гектар ер деҳқонлардан тортиб олинди ва хусусий мулкчиликка қарши “синфий кураш” бошлаб юборилади. 1932 йилда эса жамоа хўжалиklarидан 40 минг нафар “ёт унсур” (аслида, ҳақиқий деҳқонлар!) бадарга қилинади. Айрим колхозларда бошқарув аппаратининг сони меҳнатга яроқдиларнинг ўн ўн икки фоизини ташкил этган. Колхозчию чорвадорнинг ҳар ойда, ҳатто ҳар соатда қиладиган иши олдиндан режалаштирилиб, белгилаб қўйилган. Техника қаровсиз, ёгин-сочин остида занг босиб ётаверган. Боз устига, кетмончининг иш ҳақи бошқарув аппарати ходимла-

ри иш ҳақининг бор-йўғи ўттиз фоизини ташкил этган, холос.

Партия ва ҳукумат деҳқонларга “ғам-хўрлик” қилишдан сира чарчамасди. Хусусан, Йўлдош Охунбобоевнинг ташаббуси билан “илгор колхозчилар” ўз тажрибаларини ўргатиш учун Фарғона водийсидан Хоразмга келади. Қисқаси, улар маҳаллий шароитга мос бўлган узун сопли кетмон дасталарини тенг ярмига қисқартиришни маслаҳат беради. Бироқ “илгор тажрибакор”лар юртига қайтиб кетгач, хоразмлик деҳқонлар ўз билганидан қолмай — кетмонларига қайтадан узун даста ўрнатиб олаверарди...

Меҳнатни “рағбатлантириш” борасида ҳам янгилик яратилади: 30-йилларда режадаги майдондан ташқари экилган ҳар гектар эвазига икки баробар зиёд бўнак (аванс) берилади. Пахта майдонларининг сунъий равишда кўпайтирилиши оқибатида чорвадор хўжаликларда ем-хашак муаммоси пайдо бўлади. Натижада қорамоллар сони 1938 йилда 1928 йилдагига нисбатан саксон икки фоизга камайиб қолади. Нафақат кўш ҳайдайдиган хўкизлар, балки соғин сигирлар ҳам гўштга топшириб юборилади.

1937 йилда собиқ Иттифоқ бўйича ҳар гектар майдондан 16,1 центнердан пахта хомашёси етиштирилиб, гўё бу соҳада “биринчи ўрин” эгалланади ва дунёга жар солинади. Бироқ ҳар бир килограмм пахта хомашёсининг таннархи қанчадан тушгани тўғрисида ломим дейилмайди.

1933 йилдан эътиборан шаҳарлар колхозларни “оталиққа” олади. Экин экиш, ўрим-йиғим мавсумларида умумий сафарбарлик эълон қилинади; “ҳашарчилар”га сарфланадиган харажатлар эвазига хомашёнинг таннархи кескин кўтарилиб кетади.

Хулласи калом, шўро даврида битта шўринг қурғур деҳқонни ҳаракатга келтириш учун “золим хонлар”нинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган сон-саноксиз буйруқбозлар, маъмурий идоралар пайдо бўлади. Далаларда тўкилиб қолган

бошоқларни битталаб териб олган ойнахор одамлар ашаддий ўғри-каззоб сифатида ўлим жазосига ҳукм қилинади; деҳқонлар, худди чоризм давридаги крепостной мужиклар каби, ерга боғлаб қўйилади — уларга паспорт берилмайди; бирор кун ишга чиқмай қолган колхозчи жиноий жавобгарликка тортилади.

1923 йили АҚШда нашр этилган “Centure” журналида Франк Таненбаум деган жанобнинг “Пахта монокультура-си” сарлавҳали мақоласи босилади. Унда, жумладан, шундай дейилган эди: “Американинг шимолий ҳудудлари оқ вабо — пахтадан жафо чекаётир. У аҳолининг турмуш тарзини издан чиқариб юборди: ёшу кекса пахтанинг қулига айланиб қолди. Пахта маҳаллий халқни оммавий қашшоқликка гирифтор қилди. Пахта Американинг ҳосилдор ерларини пугурдан кетказди. Пахта туфайли чорва камайди, аҳолининг саломатлиги ёмонлашди, одамлар ҳеч нарсага қизиқмайдиган, лоқайд бўлиб қолди... Кулфатлар саноғи фақат шу билан ниҳоя топса кошкийди!”

Ажабки, фақат “қайта куриш” даврига келиб, орадан салкам олтмиш йил ўтгач, америкалик муаллифнинг пахта тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари бизда ҳам айнан такрорланди.

1958 йилда БМТнинг Оврупо иқтисодиётини ўрганиш комиссияси аъзолари Ўрта Осиё республикалари бўйлаб сафар қилади ва шу соҳага доир материаллар тўплайди. Улар тўплаган далиллари асосида, “Пахтачиликка ихтисослашган республикалар иқтисодий ва маънавий юксалишдан тўхтаб қолган, бу республикаларнинг саноатлашуви СССРнинг Оврупо қисмидан жуда орқад”, деб ҳаққоний хулоса чиқарадилар.

XIX аср охирларида Хоразм вилояти жами экин майдонларининг атиги 9 фоизини пахта пайкаллари ташкил этган бўлса, 1940 йилга келиб 61 фоизини эгаллади; 1970 йилда эса бу кўрсаткич 70 фоизни ташкил қилди! Якказироатчилик сиёсати туфайли во-

ханинг иқтисодий ва маънавий ҳаёти, табиати мисли қўрилмаган даражада инкирозга юз тутди. Шўро даврида ер путурдан кетгач, “кимёлаштириш”га зўр берилди. Натижада боғ-роғлар қуриди, ҳосилдорлик пасайди, аҳолининг саломатлиги тўғрисида ҳеч ким қайғурмади. 1967-89 йиллар мобайнида вилоят бўйича биргина “ДДТ” кукуни режада белгиланганидан 70166 тонна зиёд ишлатилган! Бу заҳарли кимёвий моддани АҚШ ҳарбийлари Вьетнамга қарши урушда кимёвий қурол сифатида ишлатганини ҳисобга олсак, шўро даврида халқимизга қарши расмона қирғин сиёсати юритилгани кундай равшан бўлади-қолади! 1967 йилда вилоят бўйича ҳар гектар ерга ўртача 35,3 килодан “ДДТ” ва “ГЦХГ” заҳари сепилган. Ниҳоят, 1969 йили ҳукумат қарорига кўра вилоятда “ДДТ”ни ишлатиш батамом тақиқланган. Фарб давлатларида бу заҳарли моддани кишлоқ хўжалигида қўллаш анча илгари ман этилган эди. Америкалик тадқиқотчи Б. Коммонернинг таъкидлашича, “ДДТ” кукунини бир марта қўлига олган одамнинг умри беш йилга қисқарар экан. Аммо бизда у расман ман этилганидан кейин ҳам оммавий равишда ишлатилаверганини эслатиб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак.

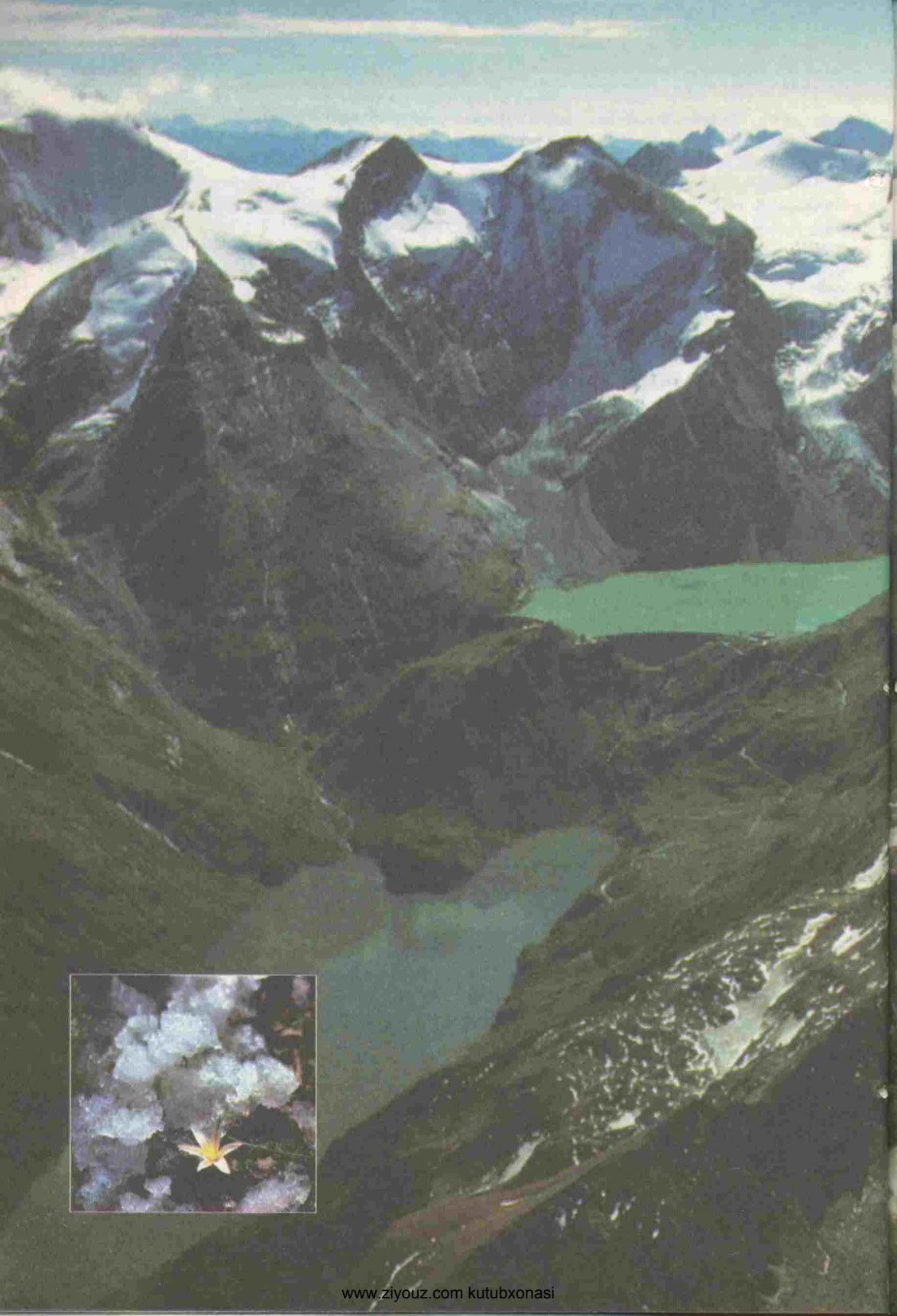
Якказироатчилик сиёсатидан нафақат табиат, балки аҳоли ҳам кўп зарар кўрди. 1975 йилда вилоятда минг гўдакдан эллик еттитаси ёшига етмасдан вафот этди. 80-йиллари табобат кўригидан ўтказилган уч ёшгача бўлган болаларнинг 90 фоизи камқонлик, 70 фоизи гипотрафия, 60 фоизи рахит касалига чалингани маълум бўлади. Аёлларнинг 70 фоизи эса анемия (камқонлик) дардига мубтало эди.

Шўро ҳокимияти даврида Хоразм воҳасида дов-дарахтларга ҳам қирғин келган эди деса бўлади. 1987 йилда ҳар 1000 кишига 14,2 гектарлик боғ тўғри келарди. Бу кўрсаткич республи-

ликамиздаги ўртача миқдорга нисбатан 72,4 фоизни ташкил этарди. Агар воҳа Қорақум ва Қизилқум саҳролари бағрида жойлашгани ҳисобга олинса, манзара янада ойдинлашади. 50-йилларда ичимли бўлган Амударё суви 80-йилларда бутунлай яроқсиз ҳолга келиб қолади.

Бундан 120 йил муқаддам воҳада баҳорги бугдойнинг гектаридан 20 центнер, шолидан 44 центнер ҳосил, уч-тўрт йиллик бедазорлардан 195 центнер пичан, 6 центнер беда уруғи, 270 центнердан қовун, 240 центнердан сабзи олинган бўлса, 1990 йилда вилоят бўйича 34 центнердан шоли, 157 центнердан сабзавот, 110 центнердан полиз маҳсулоти етиштирилди. Асримиз бошларида хоразмлик деҳқонлар ҳар гектар ердан 40-70 центнердан оқ жўҳори дони етиштиргани тўғрисида аниқ маълумотлар бор. Коллективлаштириш компаниясидан олдин пахта ҳосили октябрь ойидаёқ йиғиштириб олинар, сўнг ўрнига бугдой экилар эди. Яъни ерлар интенсив ишлатиларди. Афсуски, шўро ҳокимияти даврида алмашлаб экиш тажрибаси унутилди. Натижада ерларнинг ҳолати ўзгариб кетди — “чарчати”...

Қиёслайверсак, далиллар кўп. Энди якказироатчилик асоратларидан иқтисодий ислохотларни изчил амалга ошириш орқалигина халос бўлишимиз мумкин. Бунинг учун бозор муносабатларининг ҳуқуқий, иқтисодий асослари мустаҳкамланиши, кишилар онги эса коммунистик мафкура қолдиқларидан тозаланиши зарур. Муаммоларни эътироф этиб, жаҳон тажрибаси ва маҳаллий шарт-шароитни пухта ўрганиб, мамлакатимизда бозор муносабатларига ўтишнинг босқичма-босқич (эволюцион) йўли танландики, бу — кўҳна Шарқ донишмандлигининг ёрқин намунасидир. Илло, тарих сабоқлари асосидаги иш хайрли, ўтмишдан ўтадиган келажак кўприги чароғон бўлгай!

КОМИЛЛИК ТАРИҚАТИ

Тасаввуфнинг тарихий-тадрижий йўналиши (Биринчи мақола)

Тасаввуф тадрижий тараққиётга эга бир таълимот бўлиб, ислом оламида VIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб у зоҳидлик ҳаракати кўринишида куртак ёйган. Гап шундаки, ҳазрати Муҳаммад мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам вафотларидан кейин мусулмонлар жамоаси ичида бўлиниш юз берган. Айниқса, халифа Усмон замонида бойликка ружу кўйиш, қимматбаҳо тухфалар билан қариндош-уруғлар, яқин дўст-биродарларни сийлаш расм бўлган. Уммавия халифалиги даврига келиб эса, сарой ҳашамлари, дабдабали безаклар, олтин-кумушга берилиш, хазина тўплаш авж олган. Яъни диний машғулотлар, Худо йўлидаги тоат-ибодат ўрнини дунёвий иш-

лар, дунё молига муҳаббат эгаллай бошлаган. Бу ҳол диний амрларни адо этишни ҳар қандай дунёвий ишлар, бойликлардан устун қўйган эътиқодли кишиларнинг норозилигига сабаб бўлган. Улар орасида ҳадис тўпловчи муҳаддислар, илгаридан қашшоқ бўлиб, уй-жой, мол-мулкка эътибор қилмаган саҳобалар ҳам бор эди. Буларнинг бир қисми динни ҳимоя қилиб очиқ курашга отланган бўлса, иккинчи қисми эса, қаноат ва зуҳдни ("зоҳид" сўзи "зуҳд" сўзидан келиб чиққан) асосий мақсад қилиб олиб, сарой аҳли ва сарватдорлар, бойлар ахлоқиға қарши норозилик белгиси сифатида таркидунёчилик ғоясини тарғиб этиб, ижтимоий фаолиятдан бутунлай четлашган. Куфа,

Бағдод, Басра шаҳарларида таркидунё қилган зоҳидлар кўп эди. Айтиш керакки, уларнинг халқ орасида обрў-эътибори ҳам зўр бўлган. Чунончи, Увайс Қараний, Ҳасан Басрий каби йирик сўфийлар аслида зоҳид кишилар эдилар, шу боис бу зотларнинг номи шайхлар ва сўфийлар ҳақидаги таъкирларда зоҳид сифатида тилга олинади, баъзи муаллифлар эса уларни сўфийлар сирасига қўшмаганлар ҳам. Негаки, зоҳидлар узлат ва тақвони пеша этган бўлишларига қарамай, ишқ ва ирфон (илоҳий маърифат) тушунчаларига эътибор қилмаганлар. Улар фалсафий мушоҳадалик, ажзу иродат билан маънавий-ахлоқий камолот сари интилиш, валийлик, каромат-мўъжизалар кўрсатиш каби хислатларга эга бўлмаганлар. Зоҳидларнинг нияти ибодат билан охират мафритини қозониш, Куръонда ваъда қилинган жаннатнинг ҳузур-ҳаловатига етишиш эди. Сўфийлар назарида эса, жаннат умидида тоат-ибодат қилиш ҳам таъмининг бир кўринишидир. Холбуки, сўфий на дунёдан ва на охиратдан таъмағир бўлмаслиги керак. Унинг ягона истаги — Оллоҳ дийдори, холос.

704—801 йилларда яшаган машҳур сўфий аёл Робиа Адвия Тангрига муножотларида нола қилиб бундай дер экан: “Эй Парвардигор, эй Ғри азиз, агар жаннатинг таъмаида тоат қиладиган бўлсам, жаннатингдан бенасиб эт, агар дўзахингдан кўрқиб ибодат қиладиган бўлсам, мени дўзах ўтида кўйдир — мингдан-минг розиман! Аммо агар Сенинг жамолингни деб тунларни бедор ўтказар эканман, ёлвораман, мени жамолингдан маҳрум этма!”

Тангри таоло қуруқ, кўр-кўрона муътеъликка муҳтож эмас. Худо газабидан кўрқибгина амри маъруфни бажариш садақат белгиси эмас, балки риёдир. Шунинг учун сўфийлар Оллоҳни жондилдан севиш, Унинг зоти ва сифатларини таниш ва билиш, кўнгилни нафсу ҳирс ғуборидан поклаб, ботиний мусаффо бир ҳолатда Илоҳ васлига етишиш ва бундан лаззатланиш ғоясини кенг тарғиб қилганлар. Инсон руҳи — илоҳийдир, бинобарин, асосий мақсад ҳам илоҳий оламга бориб қўшилмоқдир, деганлар.

Шу тариқа, дунёдан кўнгил узган, аммо зоҳидларга ўхшамайдиган “бир

назар билан ту проқни кимё этадиган” (Ҳофиз Шерозий таъбири), зеҳну заковат, ақлу фаросатда тенгсиз, аммо ўзга мутафаккирлар, файласуфлардан ажралиб турадиган, тоату ибодатда мустаҳкам, лекин оддий диндорлардан фарқланадиган ажойиб хислатли одамлар тоифаси пайдо бўлган эдики, уларни руҳ кишилари деб атардилар. Бундай одамларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, ҳориқулудда (одатдан ташқари) сўзлари ва ишлари атрофдагиларни ҳайратга солган, баъзиларининг ғайбдан башорат берувчи кароматлари, сирли мўъжизалари ақлларни лол қолдирган. Уларни “аҳлуллоҳ”, “авлиё”, “аҳли ҳол”, “аҳли ботин”, “арбоби тариқат”, “дарвеш”, “қаландар”, “фақир” деган номлар билан тилга олганлар. Аммо бу тоифага нисбатан кўпроқ “сўфий” номи қўлланилган, чунки бу сўзнинг маъноси анча кенг бўлиб, бошқа тушунча ва атамаларни ҳам қамраб олган.

Хўш, “сўфий” сўзи қандай пайдо бўлган? Бу борада бир талай қарашлар шаклланган. Баъзилар у “саф” сўзидан келиб чиққан, деганлар, чунки сўфий Илоҳ йўлига кирганларнинг биринчи сафида турган. Баъзи олимлар уни “суффа” сўзидан ҳосил бўлган, деб айтганлар; асҳоби суффа ҳазрати Пайғамбар тириклигидаёқ таркидунё қилган тақводор кишилар бўлиб, сўфийлар шуларга тақлид қилганлар, деб тушунтирган улар. Яна бир ғуруҳ олимлар сўфий сўзи “сафо” сўзидан келиб чиққан, чунки бу тоифанинг қалби сидқу сафо офтобидай порлаб туради, деганлар. Яна баъзилар сўфий “суфуҳ” сўзидан ясалган, суфуҳ — бирор бир нарсанинг хулосасидир, бу жамоа халқнинг хулосаси бўлгани сабабли уларни сўфий деганлар, деб ёзганлар. Сўфий сўзи “соф” сўзидан ҳосил бўлган, дегувчилар ҳам бор. Абу Райҳон Беруний эса “Осорул боқи” асарида ушбу сўзни

юнунча “суф”, яъни файласуф сўзининг охириги бўғинидан ясалган, деб мулоҳаза билдирган. Аммо кўпчилик, сўфий сўзи арабча “сўф” сўзидан ҳосил бўлган, деган фикрда турган. “Сўф” сўзининг луғавий маъноси жун ва жундан тўқилган матодир. Сўфийлар аксарият ҳолларда жун чакмон ёки қўй терисидан тикилган пўстин кийиб юришни одат қилганлари боис уларни жун кийимлилар (форсчаси—пашминапўш), яъни сўфий деб юритганлар. Бизнингча, шу кейинги этимологик маъно ҳақиқатга яқинроқдир, зеро сўфий сўзининг “сўф” сўзидан ясаши араб тили қонун-қоидаларига мос келади.

Агар “сўф” сўзидан “сўфий” атамаси ясалган бўлса, кейинча ундан “тасаввуф”, “мутасуф”, “мутассуф”, “мута-саввуф” сўзлари ҳосил бўлган. Тасаввуф сўфийлик тариқати ҳақидаги таълимот — илмдир. Мутасуф ўзини сўфийларга ўхшатиб, тақлид қилиб юрадиган, аммо асл мақсади амалмансаб, молу мулкка интилишдан иборат бўлган кишиларга нисбатан ишлатилган сўз бўлса, мутассуф тариқат ва ҳақиқатда муайян манзилларни эгаллаган, бироқ сўфий даражасига кўтарила олмаган кишилардир. Қалбан сўфиёна ғояларга мойил, тасаввуфни эътиқодмаслак қилиб олган, лекин тариқат амалиётини ўтамаган, расман сўфий бўлмаган одамлар эса мутасаввуф ҳисобланганлар. Сўфийларнинг ўзини ҳам Ҳусайн Воиз Кошифий “Футувватномаи султоний” асарида уч гуруҳга ажратган: муоширлар, мутарасмлар, муҳаққиқлар. Муоширлар — тариқат аҳлининг мухлислари. Улар дарвешларга муҳаббат билан қарайдилар, дарвешлар суҳбатига иштирок этадилар, уларнинг хизматларини бажарадилар ва савобга ўзларини шерик деб биладилар. “Мутарасм” сўзининг маъноси—расму русумга эргашувчи демак. Аммо мутарасмлар дарвешларнинг одатларига зоҳиран тақлид қилсалар-да, ботинан ҳол талабгоридирлар ва шу тоифага ихлослари туфайли илоҳий файздан баҳраманддирлар.

Муҳаққиқлар — Ҳаққа етганлар, уларни олий мартабали сўфийлар,

деб таърифлаш мумкин. Ҳақиқий авлиёлар, шайхи муршидлар шулар ичидан етишиб чиққан. Бу ўринда муҳаққиқ сўфийларнинг нажиб сифатлари хусусида тўхталиб ўтишни жоиз деб ҳисоблаймиз.

Авалло шуни таъкидлаш керакки, чин сўфий ўзликдан ва фоний дунёдан кечган ва Ҳақ бақосида ўзлигини қайта топган зот бўлиб, суратда банда-ю, маънида озод кишидир. Сурат — ташқи кўринишда банда бўлиш — жисм-танани Илоҳ тоатига бағишлаш бўлса, маънида озодлик — ботинни барча алоқалардан тозалаб, руҳни ҳур ва пок сақлаш демак. Сўфийга ҳеч бир нарса ва ҳеч бир киши қарам бўлмаслиги, унинг ўзи ҳам ҳеч бир нарса ва ҳеч бир одамга тобе бўлмаслиги керак. Баҳоруддин Нақшбанд тўғри таъкидлаганлар:

*Ҳечи мо нею ҳечи мо кам не,
Аз пайи ҳеч — ҳечи мо ғам не,
Жанда бар пушту пушт — гўрситон,
Рўзе, ки мирем мо, ҳеч мотам не.*

Яъни: ҳеч нарсамиз бўлмагани учун ҳеч камимиз йўқ, ўша “ҳеч”, яъни нарса кетидан қувиб, ғам ҳам чекмаймиз. Эгнимизда — жанда, оркамизда — гўрситон, биз вафот этган кун ҳеч бир мотамнинг ҳам кераги йўқ.

Сўфийнинг озодлиги деганда тасаввуф аҳли солиқнинг башарий сифатлардан мутлақ қутулиши ва илоҳий фикр мақоми бўлмиш пок руҳ кўринишида истиғно олами — Тангри таоло олами заруратлари бепоёнлигини куллан идрок этишини англаганлар. Сўфий яна “сирри соф, ақли етук, муҳаббат аҳлига дил боғлаган” (Кошифий таъбири) бўлиши, нафасидан бедардлар қалби бедор бўлмоғи керак. Сўфийлар — руҳоният билан суҳбат курадиган, кайҳону фалак асроридан мужда келтирадиган, факрни ихтиёрий равишда бўйнига олиб, табиий ахлоқни тарк эта бориб, илоҳий ахлоқни касб этувчи, эзгулик йўлида жонини фидо қилувчилардир; улар борлиқ ва йўқлик, замон ва макондан хориж, азалу абадни бирлаштирган мукаррам зотлардир.

Даврларнинг алмашиниши, шоҳларнинг ўзгариши, сиёсату раёсат дарвеш сўфийнинг эътиқодига, хулқиға таъсир қилмаслиги керак, сўфий майда манфаатлар, одамларнинг кундалик ташвишларигина эмас, умуман, фоний дунёнинг ғаму муаммоларидан устун турадиган, тафаккурининг сатҳи фалак қадар қамровли, қалбида маънолар булоғи қайнаб ётадиган комил инсон ҳисобланган.

Бундай кароматли инсонларни халқ азиз-авлиё, қудсий нафасли кишилар сифатида ғоят эъзозлаган. Бу зотлар атрофдагиларнинг онги ва шуурига зўр таъсир ўтказганлар ва маънавият султонлари бўлиб майдонга чиққанлар. Уларнинг сўзи ва ҳаракати, ҳислати ва ахлоқи ҳаммага ибрат қилиб кўрсатилган. Жаҳоннинг бутунлиги, ободончилик ва осойишталик Парвардигор файзини етказувчи шу табаррук зотларнинг дуоסי, ҳайрли ишларига вобаста деб қаралган.

Шу аснода авлиё — анбиёнинг меросхўри, давомчиси деган ақида шаклланган. Яъни, гарчи пайғамбари охир замон Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдан кейин пайғамбар келмас-да, аммо кутби киром валийлар ҳар замонда пайдо бўлиб, халқни ислом ҳақиқатларига ҳидоят этадилар, тўғри йўлга бошлайдилар. Чунончи, улуг шоир Хусрав Дехлавий пири Низомиддин Авлиёни шундай кишилардан деб таъриф этган ва “Матлаъул-анвор” достонида бундай ёзган:

*Нури жаҳон аз қадами авлиёст,
Жони назар дар жасади тўтиёст.*

Яъни: кўзнинг равшанлиги тўтиё вужудида бўлганидай, жаҳоннинг нури авлиё қадамидандир.

Демак, авлиё — жаҳоннинг нури, инсонлар кўзининг гавҳари. Авлиё Мустафонинг изидан борган ва унинг нафасидан баҳраманд одам. Низомиддин Авлиё сафо йўлида юрувчи шундай зотки, Мустафо орқасидан қадам-бақаддам боради. Унинг бундай парвариш топган саодатли сийрати пайғамбар дебодасининг нусхасидир.

Алишер Навоий ҳам Баҳоуддин Нақшбанд ва Абдурахмон Жомийни,

гарчи Хусрав Дехлавий каби пайғамбар давомчиси деб атамаса-да, лекин “муршиди офоқ”, “кошифи асрори илоҳ”, яъни барча ишлардан хабардор, кароматли ва пок ниятли зотлар сифатида таъриф-тавсиф этганлар. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд хусусида ул зот бундай деганлар:

*Мулки жаҳон мазраи деҳқони ул,
Балки жаҳон мулки ниғаҳбони ул.*

*Йўқ, мамоликка ниғаҳбон бўлиб,
Барча салотин уза султон бўлиб...*

*Ҳақ сўзин элга қилурда адо,
Тенг кўрунуб олдида шоҳу гадо.*

(“Ҳайратул-аброр”дан)

Бу — шоирнинг ҳаяжонли таъриф-тавсифигина эмас, албатта. Буни ўрта асрлар кишисига хос тафаккур ва дунёқараш ифодаси деб билмоқ керак. Сўфий ва дарвешлар, ҳақиқатан ҳам, зўр нуфуз ва обрўга эга бўлганлар. Муқтадир шайхларнигина эмас, қаландарлар, эшонлар, мазжуб “девоналар”, оддий дарвешларни ҳам одамлар хурмат қилганлар. Шунинг натижаси ўлароқ, дарвешлик махсус бир тоифа — табақа сифатида жамиятда муҳим ўрин эгаллаган. Бироқ бу бирданига юзага келган ҳаракат эмас эди. Айтиб ўтганимиздек, тасаввуф ва дарвешлик ҳаракати узоқ тадрижий тарихга эга. Олимлар тасаввуф тарихини дастлаб икки даврга ажратганлар: биринчиси — зоҳидлик даври, иккинчиси — орифлик ва ошиқлик даври. Сўфийларнинг ўзини ҳам ориф сўфийлар, зоҳид сўфийлар, ринд сўфийлар, фақир сўфийлар, файласуф сўфийларга ажратиб мумкин.

Зоҳидлик даври сўфийлари (чунончи, Иброҳим Адҳам, Ҳасан Басрий, Абуҳошим Куфий каби зотлар) тақво ва парҳезкорликни бош мақсад деб билган бўлсалар, кейинги давр сўфийлари тафаккурий-шуурий ривожланиш, яъни дунёни ва Илоҳни билиш, танишни асосий мақсад деб ҳисоблаганлар. Биринчи даврни тасаввуфнинг ибтидоий даври (аввалги давр) сифатида тилга олганлар. Орифлик даври деб атаганимиз иккинчи давр ҳам (бу IX аср ўрталаридан бошланган) бир неча

босқичларга эга. Чунончи, IX-X асрлар — хонақоҳларнинг пайдо бўлиш, тариқат русумларининг шаклланиш даври. XI-XII асрлар — Бағдод, Басра, Бухоро, Нишопур, Термиз, Балх шаҳарлари тасаввуф ва тариқат марказлари сифатида муҳим ўрин тутган. Натижада Миср, Хуросон, Мовароуннахр, Ироқ ва Туркистон мактаблари шуҳрат топган.

XIII-XIV аср бошлари тасаввуф тарихида алоҳида бир маҳсулдор даврдир. Бу даврга келиб тасаввуф ҳам назарий-илмий нуқтаи назардан, ҳам амалий ҳаракатчилик нуқтаи назаридан юксак чўққига кўтарилган эди. Тасаввуф адабиётининг гуллаши ҳам шу даврга тўғри келган. Айниқса, Яхё Сухравардий, Нажмиддин Кубро сингари мутафаккир шайхлар, Фаридиддин Аттот, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий каби улуғ сўфий шоирлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайтирганлар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитганлар. Агар IX-XII асрларда тавҳид асосларини мустаҳкамлашга зўр эътибор берилиб, тасаввуфнинг фано ва бақо каби тушунчалари, Ҳаққа восил бўлиш майли шиддат билан тарғиб қилинган бўлса, XIII аср ўрталаридан эътиборан тафаккурий-ақлий йўналиш етакчилик қила бошлаган. Бу фалсафий оқим тасаввуф тарихида “вахдатул-вужуд” номи билан шуҳрат топган. Сўфийлар энди коинотнинг тузилиши, одамларнинг хусусиятлари, олам ва одам муносабатлари, комил инсон тушунчалари ҳақида бош қотирадиган бўлган. Натижада Ибн Арабий ва Жалолиддин Румий каби зотларнинг асарларида бутун бир фалсафий тизим ифода топган, улар илоҳий кашфу каромат, руҳий-психологик ҳолатлар, ботиний латифликлар билан бирга реал инсоний ҳаёт ҳақида ҳам жуда ажойиб фикрларни баён этганлар. Шундай қилиб, тасаввуф Шарқ фикрий тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни камраб олиб, уни ривожлантирган, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирган. Илоҳий илмлар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилган. Натижада тасаввуф Шарқ кишисининг тафаккур тарзи ва ахлоқ меъёрларини

белгилайдиган ҳодисага айланиб қолган.

Тасаввуф тарихига назар ташлар эканмиз, ислом динидаги мазҳаблар, қарашлар хилма-хиллиги сўфийлар ҳаёти ва дунёқарошига ҳам инчунун таъсир этиб турганини кўраимиз. Хусусан, сунний ва шиа мазҳаблари орасидаги кураш унда сезиларли из қолдирган. Эрон олимлари, жумладан, “Тасаввуф истилоҳлари шарҳи” қомуси (Техрон, ҳижрий 1347 йил нашри) муаллифи Саййид Содик Гуҳарин тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва қарор топишида шиа мазҳаби қарашларининг таъсири, юнон фалсафаси, қадимги зардўштийлар, ҳинд фалсафий-асотирий қарашларининг ўрнини кўрсатган. Тасаввуф амалиёти ва фалсафасида бу таълимотларнинг таъсири салмоқли бўлган бўлиши мумкин. Шу ўринда биз яна бир жиҳатни таъкидламоқчимиз: биринчидан, исломий тасаввуф ўзлаштирган жамийки нарсаларни ислом руҳида қайта ишлаб, шариатга мувофиқлаштирган. Иккинчидан, шиа ва сунний мазҳаблари орасидаги кураш тасаввуф силсилалари йўналишларини белгилаган. Чунончи, тайфурия, суҳравардия, хулулия, фирдавсия каби силсилалар кўпроқ шиачиликка тортса, яссавия, нақшбандия сулуқлари сунний мазҳабида мустаҳкам турган тариқатлар эди. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг асосий жидду жаҳди ҳам тасаввуф ва тариқатни сунний мазҳабига мослаштириш, уни шиачиликка хос жаҳру самолардан тозалашдан иборат бўлган. Натижада нақшбандия сунний мазҳабли аҳоли орасида кенг ёйилган. Аммо Нажмиддин Кубро асослаган кубравия силсиласида шиа ва сунний мазҳабидаги кишилар бирга таълим олганлар. Чунки улуғ шайхнинг ўзлари мазҳаб ва маслакларга эътибор қилмаганлар. Нажмиддин Кубро вафотидан кейин эса шогирдларининг бир гуруҳи сунний тариқатга (Сайфиддин Бохарзий каби), бошқалари эса шиа асосидаги тариқатларга (Саъидиддин Ҳамувий каби) қўшилиб кетганлар.

Шу каби, Жалолиддин Румий асос солган мавлавия мазҳаби ҳам, сунний йўналишдаги тариқат бўлса-да, лекин

диний ва мазҳабий айирмалар унда у қадар аҳамиятли бўлмаган. Бугина эмас, Румий динларнинг ўзини ҳам бир-биридан устун қўймай, уларни Тангри сари элтадиган турли йўллар деб қараган.

Тасаввуф тарихи ҳақида гапирар эканмиз, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанддан кейинги даврни ҳам баҳолашимиз лозим бўлади. XV-XVI асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда нақшбандия тўлиқ тантана қилиб, гуллаган давр бўлган. Айниқса, Хожа Аҳрор Валийнинг амалий ва Маҳдуми Аъзам — Аҳмади Хожагоннинг илмий фаолияти тўғрисида нақшбандия мустақамланган, нуфузи ошган ва Ҳиндистон, Арабистонгача етиб борган, Туркияга тарқалган.

Нақшбандиядан кейин тасаввуф тарихида бошқа силсила вужудга келган эмас. Эрон ва Ҳиндистонда айрим янги тариқатлар шаклланган, лекин улар шохобчалар бўлиб, тасаввуф учун янги назарий ва амалий йўналиш бермаган. Умуман, XV асрдан кейин тасаввуфнинг назарий-фалсафий жиҳати сўна бошлаган. Маҳдуми Аъзам рисолалари нақшбандия ақидаларини шарҳлаш ва ривожлантиришдан иборатдир. Ҳиндистонда бир қадар тафаккурӣ силжиш бўлган. Жумладан, у ерда шаклланган “вахдатуш-шухуд”, “вахдати мавжуд” оқимларини янги фалсафий оқимлар деб қараш мумкин. Мирзо Бедил ижодида ана шу қарашларнинг таъсири сезилади. Яъни унда барча илмларни инсон шахси билан боғлаш, инсон ва унинг руҳини тадқиқ этишга уриниш бўлган. Бироқ, барибир, XV асрдан кейинги даврда илгари тўпланган тажрибани ўзлаштириш, шарҳу тафсир қилиш ва тарғиб этиш давом этган. Шунинг учун энг тоза ва журъатли фикрларни биз IX-XIII асрларда яшаган сўфийларнинг асарларида учратамиз. Тасаввуфнинг мумтоз даври ҳам шу даврдир.

Тасаввуф гоъяларининг сарчашмалари устида баҳс бўлганидай, биринчи сўфийлар ким эди, деган саволга ҳам турли хил жавоблар мавжуд. Хусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султонӣ” асарида келтирилишича, илк

сўфий Одам алайҳиссаломнинг фарзандларидан бири бўлган Шиш ҳазратлари эди. Алишер Навоийнинг “Насойимул-муҳаббат” асарида илк сўфий сифатида ҳазрати пайғамбаримизнинг замондоши ва муҳиби Увайс Қараний тилга олинган. Лекин Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳотул-унс” асарида илк бор эл орасида сўфий лақаби билан шуҳрат қозонган киши Абуҳошим Куфий эканлиги айтилган. Ул зотни Абуҳошим ас-сўфий ал-Куфий ҳам деганлар. Жомийнинг ёзишича, Абуҳошим Сўфиёни Саврий деган бошқа бир атоқли дарвеш билан замондош бўлган экан. Сўфиёни Саврий мелодий 807 йилда оламдан ўтган. Абуҳошим эса, Гуҳариннинг маълумотига қараганда, 788 йилда вафот этган. (“Шарҳи истилоҳоти тасаввуф”, 1-жилд, “Муқаддима”, 55-бет). Сўфиёни Саврий бундай деган: “Мен Абуҳошимни кўрганимга қадар сўфий нима эканини билмас эдим ва унга ҳам зуҳд ва муомала ва варъада, таваккул тариқи ва муҳаббат тариқида собит бузургворлар бор эди, лекин аввал кишиким, уни сўфий деб атадилар, ул эди ва унга бирор кишини бу ном билан атамаган эдилар” (“Нафаҳотул - унс”, Тошкент, 1913 йил, 27-бет).

Рамла шаҳрида бино этилган биринчи хонақоҳни ҳам Абуҳошим Куфий кўрдирган, дейдилар. Аммо Жомий шу муносабат билан бошқа бир ривоятни келтирганлар. Унга кўра, насроний амирлардан бири овга чиқади, саҳрода иккита одам икки томондан рўбарў келиб, бир-бири билан қучоқлашиб кўришади ва егуликларини ўртага қўйиб овқатланади. Сўнгра хайрлашиб, иккиси икки томонга йўлида давом этади. Бунни кузатиб турган амир уларнинг ҳаракатларига қизиқиб қолиб, бирини тўхтатиб сўрайди: “Сен қучоқлашиб кўришган одам ким эди?” Дарвеш жавоб беради: “Билмадим”. Амир яна сўрайди: “Сенинг киминг бўларди?” Дарвеш дейди: “У менга ҳеч ким эмас”. Амир яна сўрайди: “У қаердан?” Дарвеш дейди: “Билмадим”. Шундан кейин насроний амир дейди: “Бас, сизларни бир-бирингизга боғлаган бу улфатчилик қаердан пайдо бўлди?” Дарвеш

дейди: “Бу — бизнинг тариқатимиз”. Насроний амир дарвешга қараб, сизларнинг ўтириб суҳбатлашадиган жойманзилларингиз йўқ экан, мен сизларга бир жой қуриб берай, дейди ва Рамла шаҳрида хонақоҳ бино қилади.

Ушбу ривоятни Абдурахмон Жомий Абухошим Куфий муносабати билан келтирган. Шунга асосланиб, Абухошимни дастлабки хонақоҳни қурган сўфий сифатида тилга олганлар.

“Абухошим насроний роҳиблар каби узун жун кийим кийиб юрар ва ҳамиша тақво билан кун ўтказарди” (Гуҳарин, юқорида тилга олинган асар, 53-бет). Саййид Содиқ Гуҳарин бундан ташқари Жобир бин Ҳаён (822 йилда вафот этган) ва Абдақ Сўфийни (821 йилда вафот этган) ҳам дастлабки сўфийлар сифатида тилга олган. Шуни ҳам қайд этиш керакки, тасаввуф аҳли чаҳорёв ва расулulloҳнинг яқин саҳобаларидан Салмон Форсий билан Имом Жаъфари Содиқни сўфийлик ва валийлик хислати кўринган улуғ инсонлар сифатида эҳтиром билан тилга олган. Мазкур зотлар инчунун жавонмардларнинг пирлари сифатида ҳам зикр этилган. Бежиз эмаски, кўп сўфийлар ўз шажараларини шу уч зотга ёҳуд булардан бировининг воситасида Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга боғлайдилар. Чунончи, “Назмул-силсила” асари муаллифи Васлий Самарқандий (XIX аср охири — XX аср бошларида яшаб ижод этган) ургутлик Эшони Валихон силсиласини ёзар экан, ул кишининг сўфийлик нисбатини куйидагича белгилаб чиққан. Ҳазрати Муҳаммад расулulloҳдан — Абубакри Сиддиқ разияллоҳу анҳуга, ул кишидан — Салмон Форсийга, ул жанобдан — Имом Жаъфар Содиққа, ул жанобдан — Султон Боязид Бистомийга, ул жанобдан — Абулҳасан Харақонийга, ул жанобдан — Хожа Юсуф Ҳамадонийга, ул жанобдан — Хожа Абдуҳолиқ Фиждувонийга, ул жанобдан — Хожа Ориф Ревгарийга, ул жанобдан — Хожа Али Рометанийга, ул жанобдан — Саййид Амир Кулолга, ул жанобдан — Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларига, ул жанобдан — Хожа Муҳаммад Алоуддин Атторга, ул жанобдан — Хожа Яъқуби Чархийга, ул жанобдан

— Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Валийга, ул жанобдан — Хожа Муҳаммад Зоҳидга, ул жанобдан — Хожа Дарвешга, ул жанобдан — Хожа Амкангийга, ул жанобдан — Хожа Муҳаммад Боқийбиллоҳга, ул жанобдан — Хожа Аҳмад Форуқ — имоми Раббонийга, ул жанобдан — Хожа Муҳаммад Саидга, ул жанобдан — Хожа Абдулаҳадга, ул жанобдан — Хожа Муҳаммад Обидга, ул жанобдан — Хожа Муҳаммад Мусохонга, ул жанобдан — Хожа Муҳаммад Сиддиққа, ул жанобдан — Мавлоно Хусайнга, ул жанобдан — Мавлоно Мирмуҳаммад Иброҳимга, ул жанобдан — ҳазрати Эшон Хожа Валихонга сўфийлик нисбаси ўтиб келган. Демак, нақшбандия силсиласи Салмони Форсий ва Абубакри Сиддиқ орқали пайғамбаримизга бориб уланган.

Шу зайлда тасаввуф тарихи ислом тарихи билан бирга ривожланиб, ислом маданияти ва маърифатига улкан ҳисса қўшган. Агар дастлабки пайтларда Куфа, Басра ва Бағдод шаҳарларида санокли даражада зоҳид ва сўфийлар яшаган бўлса, бора-бора мусулмон оламида шайху машойихлар, сўфий-дарвешлар, қаландарларнинг сони кўпайган. Юқорида айтганимиздек, бу ўзига хос бир ҳаракатга айланган. Биргина Абдурахмон Жомийнинг “Нафахотул-унс минал-қудс” китобида 664 шайху сўфийнинг номи зикр этилган. Бу — XV асргача яшаб ўтган атоқли сўфийлар тазкираси, ваҳоланки, улардан кўпларининг номи Жомий китобида зикр этилмаган. Алишер Навоий уларнинг бир қисмини “Насойимул-муҳаббат” асарига киритган. Шулардан юздан зиёдроғи Туронзаминдан етишиб чиққан бузургворлар ҳисобланади. XV асрдан кейин ҳам яна қанча азизу авлиёлар яшаб ўтган.

“Мавлоно Жалолиддин, унинг ҳаёти, фалсафаси, асарлари” китоби муаллифи, туркиялик олим Абдулбоқий Гўпёнарли сўфийларнинг саккиз тоифасини ажратиб кўрсатган. Улар қуйидагиларди:

1. Ҳаёт ва дунё лаззатларига қаттиқ боғланган сўфийлар. Улар гуноҳу савоб, исён ва ахборни арзимас, ортиқча деб билардилар. Шаръий амрлар жа-

мият интизоми учундир, бизга тааллуқли эмас, биз завқу ҳол кишиларимиз, тақводан халосмиз, деб ўйлайдилар.

2. Коинотни Парвардигор зоти олами тажаллийсининг сурати деб биладиган сўфийлар. Улар дунёни нақш ва ранглардан иборат билиб, бутун оламини эса Парвардигорнинг зотидан иборат деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, Мутлақ илоҳ дунё суратида тажаллий этибдур ва моҳият Унинг Ўзидир.

3. Ҳамма нарсани Мутлақ илоҳ тажаллийси деб билиб, Исога ўхшаб фикр юритадиган ва ўнг юзингга урсалар, чап юзингни ҳам тут, деган ақидани олға сурайдиганлар. Улар зулмга эътироз билдирмайдилар, аммо мазлумларга иложи борича илтифот кўрсатадилар. Улар учун дунё ва унинг ишлари маънисиз, арзимас, инсон бурчини Илоҳни танишдан иборат деб билладилар.

4. Фалсафани, ақлни рад этувчи сўфийлар. Улар хаёл оламига фарқ бўлиб, лохут оламидан сўз айтадилар, ўтмишдан ва келажакдан каромат қиладилар. “Ер юзидан хабарлари йўқ, аммо осмонни қадамлаб кезиб чиққандай гапирадилар. Оёқлари остидаги қудуқни билмайдилар, лекин сайёралар сайрию самовий ажойиботлардан сўзлайдилар” (Гўпёнарли, ўша китоб, 292-бет).

5. Ўз тасаввурларида фалсафа ва ҳикматни рад этмоқчи бўлган, лекин аслида сўфиёна ақидаларни фалсафий мушоҳадалар билан синовдан ўтказган, омухта этган сўфийлар. Булар орада қолганликлари учун шарият аҳли томонидан ҳам, тариқат аҳли томонидан ҳам маломатга учраганлар.

6. Тасаввуфнинг нозик ҳақиқатлари, фалсафа ва ҳикмат билан можароларини сезган ҳолда шариятдан кўнгил узолмайдиган сўфийлар. Улар тариқат одобини шарият аҳкомига сингдириб юборишга интиладилар ва тавҳид илмида мутаассиблар билан бир хил эътиқодда бўлишга уринадилар.

7. Шундай сўфийлар ҳам бўлганки, ўзларини замон пайғамбари, кўқдан тушган Маҳди деб эълон қилганлар. Улар замона охир бўлгани, охират ва дунё бирлашгани ҳақида хабар бер-

ганлар, ўзларини Тангри зотининг ердаги кўриниши, буюк адолат даврининг асосчиси деб таништирганлар. Бундай уринишлар тарихда қонли фожиалар билан тугаган.

8. Аросатда, зиддиятлар ичида қолган сўфийнамо кишилар ҳам бўлган. Улар на тоза мусулмон, на бутунлай ғайрииймонлидирлар. Дардлари ичларида, ёниб, қийналиб юрадилар. Бирор динга ёки мазҳабга боғланмайдилар. Аммо уларнинг ботиний олами ниҳоятда бой. Улар зоҳирларини беркитиб, сир сақлаб юрадилар. Уларнинг аъмоли ва сўзларига диққат қилсангиз, зиддиятни кўрасиз. Барча ҳолларда Тангрига бандаликни бажо келтирадилар ва айна ҳолда сурату сийратлар, расму русумларни писанд қилмайдилар, ахлоқу илмлари билан барчадан устунликларини намоён этадилар, заковат ва қобилиятлари ҳайратланарлидир...

Кўринадики, тасаввуф бир йўналишдаги таълимот бўлмаган, унинг шох ва шохчалари кўп. Аммо бизни қизиқтираётган нарса унинг моҳияти ва ҳақиқати, халқ қалбидан жой олган инсонпарварлик ғоялари, улуғ адилларга илҳом берган Софлик, Ҳақиқат, Гўзаллик, Камолот омили, шу омолларга бўлган чексиз муҳаббатдир. Ҳазрат Навоий таърифлаганидек, тасаввуф хилофу иhtiлофи бўлмаган, риё ва манманлик, даъвою таъмани инкор этадиган бир улуғ таълимотки, у — инсон зийнати, тийнати покловчи обиҳаётдир.

IX аср бошларига келиб тасаввуфнинг назарий асослари ишлаб чиқилган, сўфийларнинг амалий, рухий-психологик машқлари, ўз-ўзини тарбиялаш ва чиниқтириш тадбир-усуллари шаклланган, тариқат, маърифат, ҳақиқат деган тушунчалар юзага келиб, тасаввуфнинг ушбу уч қисмига оид қарашлар мажмуи тузилган — тасаввуф махсус илм сифатида қарор топган. Сўфийлар дастлабки пайтларда тасаввуфни нукул сиру асрор, тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар — “иборага келмайдиган ишоратлар” деб ҳисоблаган бўлсалар, бора-бора бу ҳолатлар ҳақида фикр-мулоҳазалар баён қилина

бошлаган, сўфийни тарбиялаш вази-фаси, пир-муридлик қоидалари, одо-бини яратиш зарурати туғилган. Нати-жада тариқат ва шариат орасидаги му-носабатлар, сўфийларнинг одам ва одам моҳияти, алоқа-муомаласи, тав-ҳид — ваҳдат масалалари мунозарага сабаб бўлган. Дин арбоблари билан сўфий шайхлар, айниқса, фалсафий-лашган тасаввуф тарафдорлари жид-дий мафкуравий тортишувларгача бор-ганлар. Тасаввуф бутун ислом олами-ни забт этиб, барча қадимий шаҳарларда хонақоҳлар қурилган, йўлларда работ-лар, зовиялар қад кўтарган. Хонақоҳ ва работлар, азиз-авлиёларнинг мазоро-тида шайхлар маскан тутиб, кўплаб шо-гирдларни тарбияга олганлар.

Тасаввуфнинг илк даврида мақомот ва тариқат асосларини ишлаб чиқиш, сўфийлик йуриқларини, вазибаларини белгилаш ва илоҳий ҳақиқатларни эл орасига ёйишда Зуннун Мисрий (796-861 йилларда яшаган), Боязид Бисто-мий (вафоти — 875 йил), Жунайд Баг-додий (вафоти — 910 йил), Ҳаким Тер-мизий (вафоти — IX аср охири) ва Ман-сур Ҳалложларнинг (858-922 йилларда яшаган) хизмати бекиёс бўлган. Кей-инчалик Абусаид Абулхайр (967-1049 йилларда яшаган), Абдуллоҳ Ансорий (1006-1089 йилларда яшаган), Аҳмад Яссавий (вафоти — 1166 йил), Яхъё Сухравардий (1155-1191 йилларда яшаган), Ибн ал-Арабий (1165-1240 йилларда яшаган), Нажмиддин Кубро (1145-1221 йилларда яшаган), Баҳоуд-дин Нақшбанд (1318-1389 йилларда яшаган) каби шайхул машойихлар та-саввуф илмини янги фикрлар, қараш-лар билан бойитганлар, янги оқим, силсилаларни вужудга келтирганлар. Тасаввуф ҳақида бир талай рисола ва китоблар ёзилган, тасаввуф ғояларини қизгин тарғиб этувчи буюк шеърят вужудга келган. Тасаввуфга оид назар-ий китоб ва қўлланмалардан Абунаср Саррожнинг (вафоти — 988 йил) “Ки-тоб ал-лумаъ”, Ал-Калабозийнинг (ва-фоти — 990 йил) “Китобат-таърруф”, Абу Толиб Маккийнинг (вафоти — 998 йил) “Кутал-қулуб”, Сулабийнинг (ва-фоти — 1021 йил) “Рисолатал-амлома-тия”, Кушайрийнинг (вафоти — 1072

йил) “Рисола фит-тасаввуф”, Ал-Ҳуж-вирининг (вафоти — 1076 йил) “Каш-фал- маҳжуб”, Абдуллоҳ Ансорийнинг “Манозил ас-соврин”, Фаридиддин Ат-торнинг (1119-1222 йилларда яшаган) “Тазкиратул-авлиё” асарларини кўрса-тиш мумкин. Булардан ташқари, Румий, Ҳофиз Шерозий, Шабистарий асарла-рига ёзилган шарҳлар ҳам сўфиёна ишора ва тамсилларни англашда та-саввуф муҳим ўрин тутган.

“Тариқат” арабча сўз бўлиб, йўл де-макдир. Яъни илоҳий маърифатни эгаллашга бел боғлаган кишининг ру-ҳий-ахлоқий камолот йўли. Тариқат та-саввуфнинг амалий қисми ҳисоблан-ган. Яъни унда мақомот даражаларини босиб ўтиш, пир қўлида муайян вази-фаларни адо этиш, муайян расм-ру-сум, маросимларни бажариш шарт қилиб қўйилган эди. Пирга қўл берган кишини мурид ёки солиқ (йўловчи) деб атаганлар. Тариқат одобини (низо-ми, йўл-йўриқлари) илк бор Зуннун Мисрий жорий этган ва кейинчалик у такомиллаштирилган. Атоқли шайх-лардан ҳар бирининг ўзига хос тарбия усули бўлган. Шу маънода йирик шайх-ларнинг танлаган йўли ҳам тариқат дейилган. Яъни яссавий тариқати, куб-равия тариқати, нақшбандия тариқати каби. Марказий Осиёда шу уч тариқат кенг тарқалган бўлиб, уларнинг мухлис-лари Туркистон, Ҳиндистон, Афғонис-тон, Покистон, Эронда ҳам бор. Айниқ-са, нақшбандия кенг тарқалган. Кўплаб араб мамлакатларида ҳам нақшбандия хонақоҳлари мавжуд. Муридлар асосан чилла ўтириш, ибодат, Қуръон ўқиш ва тафсир қилиш, пир суҳбатида иштирок этиш, сурункали парҳез, рўза тутиш, кўпроқ тунни бедор ўтказиш билан шу-ғулланганлар.

Пир нихоятда заковатли, ҳалол, пок-домон, кароматли инсон бўлиши талаб қилинган. Таъмағирлик, ёлғон, гийбат, фахш ишлар билан шуғулланувчиларга яқин бўлган одам наинки пир, балки мурид сифатида ҳам эътироф этилма-ган. Пир обрўйи, ақл заковати, фавку-лодда ҳолатлари, ҳикматга тўлиқ сўзла-ри билан муридлар қалбига йўл топ-ган, уларга ибрат бўлган. Хонақоҳлар-да муридлар ўзларини бир-бирининг

биродари деб, пир эса муридларини фарзандим деб атаган.

Илк бор пирга кўл бермоқчи бўлган одам бир йилдан уч йилгача синалган, кейин тоифага қабул қилиш маросими ўтказилган.

Мурид тарбиясида уч нарса жуда муҳим ҳисобланган: зикр талқини, табаррук хирқа ва суҳбат. Зикр талқини — Оллоҳ исмлари ва калималарни сурункали такрорлаш, юракка нақшлаб боришдир. Буни фақат битта пирдан ўрганиш мумкин. Баҳоуддин Нақшбандда зикр хотиржам, овоз чиқармасдан адо этилган, Аҳмад Яссавий ва яна бир талай шайхлар жаҳрия усулида, яъни овоз чиқариб зикр тушганлар. Бунинг театрлашган кўриниши — само мажлисларидир. Самода шеърхонлик ва кўплашиб пир атрофида рақс тушиш, жазавага берилиш асосий ўринни эгаллайди. Баъзан якка ҳолда ҳам жазава (аслида жазаба) зикрлари адо этилган. Сайёҳ дарвешлар ва қаландарлар шаҳру қишлоқларни кезиб, йўлларда зикр тушиб, сўфиёна байту газал ўқиб кетаверганлар. Аммо Баҳоуддин Нақшбанд бунга эътибор қилмаганлар. Кўпгина сўфиёлар халқдан узлатга чекиниб, хилватда яшашни одат қилганлар. Уларнинг фикрича, одам халқдан узилмаса, Холиққа етолмайди, хилватда мароқибага, узок тафаккурга берилиш, руҳни чиниқтириш мумкин. Бу одатни ҳам ҳазрати Нақшбанд ислоҳ қилганлар. Ул зот хилватни бутунлай рад этмаганлар, балки “анжуман ичра хилват” (“хилват дар анжуман”) усулини жорий этганлар. Бунинг маъноси шуки, солик халқ ичида, биродарлари ичида яшаб, меҳнат билан, ҳунар билан шуғулланиб ҳам Худо ни дилида сақлаши мумкин.

Табаррук хирқа (хирқа — дарвешлар кийими) олиш ҳам муҳим воқеа ҳисобланган. Чунки бу ҳар қандай муридга насиб этмаган. Пирдан табаррук хирқа олиш — мақомотда муайян зинага кўтарилиш, етукликка эришиш демакдир. Иккинчидан, пир ўз муридига хирқа кийдириб, шу орқали унга оқ фотиҳа берган бўлади. Мурид эса энди умрининг охиригача шу пирнинг йўлидан боришга аҳд қилган бўлади, яъни хирқа муайян шайх силсиласига мансублик

аломати ҳисобланган. Солик бошқа пирлардан ҳам хирқа, кўйлак, кулоҳ, тасбех тухфа олиши мумкин, аммо табаррук хирқаси битта пирдан олинади.

Суҳбат эса эркиндир. Мурид истаган шайх билан суҳбат қилиши мумкин. Чунки тасаввуфнинг муаммолари кўп, битта пир унинг ҳаммасини билиши имконсиздир.

Масалан, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг бир нечта пирлари бўлган. “Қабул назари” Бобо Самосийга тегишли. Яъни ёш Баҳоуддинда илоҳий файз, сўфиёна истеъдод борлигини шу киши англаган ва ул зотни тарбиясига олган. Самосий Баҳоуддинни Амир Саййид Кулолга топширганлар. Амир Саййид Кулол Баҳоуддинга зикр талқинини ўргатган, тариқат йўлида тарбиялаган. Баҳоуддин яна Халил отадан ҳам таълим олган. Бугина эмас, Баҳоуддин Нақшбанд бир неча йиллар илгари вафот этган Хожа Абдухолиқ Фиждувонийни ҳам пир сифатида эҳтиром билан тилга олганлар. Гап шундаки, Абдухолиқ Фиждувоний — “Хожагон” силсиласининг боши, бу тариқатни асослаган киши эди. Шунинг учун Баҳоуддин “ҳақиқат юзидан” (Алишер Навоий таъбири) руҳий-маънавий тарбияни Абдухолиқ Фиждувонийдан олиб, у кишининг чирогини ёққан, янги тариқатни асослаган.

Тариқатда мақомот тушунчаси муҳим ўрин тутган. Мақомот — манзиллар, бекатлар демак. Яъни мурид пир кўлида мақомларни босиб ўтиши лозим бўлган: тавба, вараъ (тақво), зуҳд (парҳез), фақр (қашшоқлик), сабр, хавф (кўркув), ражо (умид), таваккул ва ризо. Яъни солик жамийки ёмон фикрлар, ёмон ишлар, ёмон хулқдан воз кечади, тавба қилиб Худо йўлига — поклик, ҳақиқат ва комиллик йўлига киради. Бу йўлда барча қийинчиликларга чидайди, шайтон васвасини енгиб ўтади ва Ҳақ ризолигига, юксак иймонга эришади. Асосий эътибор қалбни поклашга, ахлоққа қаратилган. Соликнинг биринчи вазифаси — нафсни енгиш, ҳирс-ҳаваслардан фориг бўлиш, манманлик, такаббурлик, ғазабдан қутулиш. Хуллас, илоҳий сифатларни касб этиб бориш. Ана шундай руҳий-маъ-

навий тараққиёт сўфийда жиддий ўзгариш ясаб, у ҳол мартабасига етган, қалбида нур порлай бошлаган. Ақли, зеҳни ўткирлашган, меҳру шафқат туйғуси дилини эгаллаб олган.

Сўфийлар илоҳий ишқ тушунчасига зўр эътибор берганлар, чунки ана шу мақомотларни босиб ўтиш учун қалбда кучли муҳаббат талаб этилган. Муҳаббат бўлмаса, Оллоҳ сари сафар қилиш — хатодир, дейди тариқат аҳли. Муҳаббат эса — жазба кўринишида — қалбда тугилади.

Кучли муҳаббат фақат Худога эмас, пирга бўлиши ҳам мумкин. Бошқача айтганда, сўфий пирини, авлиёларни севиш орқали Худони севиши керак. Чунки Худога ҳидоят этувчи — пирдир. Ана шу йўлда солиқ илоҳий маърифатни қозонади. Файб сиридан хабар берадиган, каромат кўрсатадиган бўлади.

Тасаввуф таълимоти бўйича, Оллоҳни ақл билан таниш мумкин, лекин унга етишиш қалб билан, важд (интуиция) воситасида юз беради. Оллоҳга етишиш — фоний бўлиш демакдир, яъни дунёвийликдан, вужуддан фориг бўлиб, Ҳақ висолини топиш. Ҳақиқат — Ҳақнинг ўзи, унинг илоҳий олами. Ҳақдан ўзгаси ўткинчи, фақат Ҳақ — абадий ва мутлақдир. Шу боис инсон руҳи абадиятга эришмоқчи бўлса, Ҳаққа интилсин. Ўз-ўзини такомиллаштирсин. Тасаввуфда ҳаққа эришган сўфийларни пири комил, комил инсон, вали, қутб деб улуғлаганлар. Комил инсон ҳазрати пайғамбаримиз бўлсалар, тариқат пешволарини қутб, вали дейиш мумкин. Яна абдол, аҳрор, ахий, фақир, бобо, жоҳа, эшон сўзлари ҳам қўлланиб келинган. Абдол (алмашувчи), аҳрор (соф), ватад (қозик) валилик йўлидаги босқич, мартабалар бўлса, ахий — жавонмардликка ишорадир. Чунки тасаввуф XI-XII асрларга келиб футувват (жавонмардлик) оқими билан қўшилади. Жавонмард-

лар топган-тутганини муҳтожлар билан баҳам кўрадиган сахий ва мард одамлар эди. Улар тасаввуфни эътиқод сифатида қабул қилганлар. Шуни айтиш керакки, сўфийлар ҳам ўзларини “мард” (эран) деб атаганлар. Зеро, Худо йўлида нафсни енгган кишигина бошқаларга раҳм-шафқат қилади, бегараз ва беминнат ёрдам беради. Масалан, машҳур сўфий шайх Абусаид Абулхайрдан тасаввуф нима, деб сўраганларида ул зот: “Тасаввуф — бошда бор нарсани улоқтириш, қўлда бор нарсани бағишлаш ва бошга нима келса, чидаш”, деб жавоб берган экан. Бунинг маъноси — бошни дунё ғамидан холи қилиш, қўлдаги бор бойликни муҳтожларга бағишлаш ва Худога таваққул қилиб яшашдир. Абусаид Абулхайр ўзини жавонмардлар тоифасидан ҳисоблаган ва ҳар хил кароматлар кўрсатувчи шайхларни ёқтирмаган. Ул зотнинг айтишича, каромат кўрсатиш одамларни Ҳақ йўлдан оздиради. Энг зўр каромат, деган ул киши, эл орасида бўлиш, эл дардига шерик бўлиб, эзгулик тантанаси учун курашишдир.

Бундай олийҳиммат шайхлар кўп бўлган.

Шундай қилиб, тасаввуф асосини қуйидаги тамойиллар ташкил этади: а) илоҳсеварлик, Худога муҳаббат; б) ўз-ўзини тарбиялаш, ҳақ ва ҳақиқат сари жаҳд қилиб, нафсни мавҳ этиш учун курашиш; в) ҳаётда ҳаммага ибрат бўлиб, покиза ахлоқ намунасини кўрсатиш; г) юксак инсонийлик сифатлари — карам, саховат йўлида мардлик қилиш.

Албатта, сўфийлар орасида риёкорлари, фирибгарлари ҳам бўлган. Бундай “сўфий”ларни Алишер Навоий “риёи хирқапўшлар” (хирқа кийган риёкорлар) деб танқид қилган, улар бойлик кетидан қувиб, шайтон йўлига кирган кишилар бўлган. Айниқса, XVIII асрдан кейин шундай эшон ва хўжалар кўпайган.

Бу ўринда дарвешлик ҳаракатидаги бир жиҳатга диққатни жалб этиш керак. Бу — дарвеш ва шоҳ ёки тасаввуф билан ҳокимият муносабати. Биз тасаввуф ҳокимиятга, демакки, дунё, давлат ва дунёпарастлика муҳолиф бир оқим сифатида пайдо бўлганини айтдик. Бу муҳолифлик кўп асрлар мобайнида давом этган. Ҳатто Жалолоддин Румий “Фиҳи мофиқа” (Неки биздадир — биздандир) китобида “Амир дарвеш олдиға бориши керакми ёки дарвеш амир олдиға бориши керакми?” деган саволга куйидагича жавоб берган: “Олим таъма юзасидан эмас, агар амир тарбияси учун борса яхши, аммо амир дарвеш ва олим олдиға бориши керак, чунки у “олимдан юксалишга чорловчи қувват олади”. Дарвешнинг подшо ва амирга эҳтиёжи йўқ, бироқ подшо ва амирнинг дарвеш, олимларга эҳтиёжи бор”.

Бундай қараш ўз-ўзидан ҳар икки томон бир-бирига интилиши керак, деган ғояни келтириб чиқаради. Румийдан олдин XI асрнинг атоқли шоири Юсуф Хос Ҳожиб ҳам “Қутадуғ билиг” асарида Кунтуғди ва Ўзғурмиш муносабатлари мисолида шу фикрни олдинга сурган эди. Дарвешлар тоифаси гоҳ ҳокимларга ёндашиб, аксар эса ўзларини четга олиб, панду насихат билан уларни адолатга чорлаб турган.

Дарвешлар катта куч эди, халқ уларга ишонар ва эргашар эди. Шунинг учун ҳукмдорлар улар билан ҳисоблашган. ХУ асрга келиб тасаввуф туркий подшоҳлар орасида ҳам ёйилган. Темурийлар ва шайбонийлар Хожа Аҳрори Валийнинг муридлари эдилар. Хожа Аҳрорнинг ўзлари зўр нуфузга эга бўлиб, кўпгина сиёсий масалалар, ўзаро низоларни ижобий ҳал қилганлар.

Хуллас, тасаввуф бизнинг тарихимизда қудратли бир мафкура ўлароқ ривожланиб келган, одамларни Ҳақ йўлига бошлаган, тўғрилиқ, яхшилиқни ҳимоя қилишда қўл келган. Шу боис у адабиётга, фалсафага кучли таъсир этган. Улуғ бир сўфиёна адабиёт вужудга келган. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Хоразмий, Лутфий, Алишер Навоий, Машраб, Сайқалий, Хувайдо, Сўфи Оллоҳёр каби ўнлаб шоирларимиз тасаввуф ғояларини куйлаганлар, улуғ шайхлар тимсолини яратиб, ибрат қилиб кўрсатганлар. Чин сўфий улар учун “одамийлар одамийси”, эзгулик мужассами бўлиб туюлган. Шу боисдан ҳам халқимизнинг кўп асрлик маънавият тарихи, адабий-эстетик қарашлари, фалсафий-тафаккурий ёдгорликларини ислом ақидалари, тасаввуф ғоялари билан боғлаб ўрганишимиз лозим. Шундагина кўпгина ҳақиқатларнинг моҳияти ойдинлашади.

Ал-Бухорий жамлаган саҳиҳ ҳадислар

Ҳаким ибн Ҳизом ривоят қилади: “Мен Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васалламдан иккита тилаб эрдим, бердилар, яна тилаб эрдим, яна бердилар, сўнг: “Бу мол-дунё деган нарса (ҳайвон кўзини қўймайдиган кўм-кўк, ширин ёт-ўлан янмиг) фусуқкор ва лаззатлидир. Кимки нафсини тийиб, эҳтиёжига ярашасини олса, баракани бўлмайди ва кимки оғкўзлик қилиб, эҳтиёждан зиёдини олса, бебарак бўлмайди. Бундай одам тежкай ҳайвон янмигдир, кўтаришган кўл (тежнат қиладиган кўл) тўширилган кўлдан (тиланги кўлдан) яхшидир”, дедилар”.

Тошпўлат УСМОНОВ, Гофиржон ШОДИЕВ

*Америка— сеҳрли диёр,
Ухлар эди Колумб ҳам ҳали.
Денгиз ортин ёритди илк бор
Берунийнинг ақл машғали.*

Абдулла ОРИПОВ

Ўрта асрларда Туронзаминдан бир талай буюк сиймолар етишиб чиқиб, мислсиз илмий кашфиётларни амалга оширгани кўпчиликни ҳанузгача ҳайратга солиб келади. Доимий мулк талашилар домида яшаган, ёвлар тиғидан бағри садпора бўлган ўлкада бирин-кетин дунёни лол этган алломаларнинг бўй кўрсатиши, чиндан ҳам, фавқулодда бир ҳодиса эди. Зеро, Туркистонни ислом лашкари фатҳ этгунга қадар бу замин буюк илмий кашфиётлардан анча йироқ эди.

Дарҳақиқат, ўрта асрлардаги Мовароуннаҳр илм-фан тараққиётининг юксалиши, буюк алломаларнинг вояга етиши кўп жиҳатдан ислом дини, унинг бош китоби Қуръони каримдаги илоҳий мўъжизалар билан боғлиқ эди. Қуръонни пухта ўзлаштирган, унинг бағридаги мўъжизалардан бохабар бўлган илм толиби, шубҳасизки, ҳаётдан уни тасдиқлайдиган зарур далил-исботларни топар ва бу хулосалар охир-оқибатда илмий кашфиёт тусини олар эди.

Қадимги аждодларимиз бутун олам доимий ҳаракатда бўлиши ва ҳар бир жисм, жонзотнинг шу ҳаракатга монанд, уйғун ҳолда яшаши табиий қонуният эканини тасаввур этолмаганлар. Қуръони карим эса ҳаракат оламнинг яшаш тарзи эканидан далолат беради: “Сиз тоғларни кўриб, тек қотиб турибди, деб ўйларсиз, ҳолбуки, улар ҳам, худди булутлар сузганидек, сузадилар, бу нарсаларнинг барчасини пухта қилган зот — Оллоҳдир, у зот сизлар қилаётган барча ишлардан шубҳасиз огоҳдир” (“Ноил” сураси, 88-оят). Кўриниб турибдики, мусулмон бўлмаган халқлар “Ер айланадими, йўқми?”, “Тоғлар ҳаракат қиладими, ҳаракат қилмайдими?” каби

масалалар атрофида баҳсу мунозаралар гулханини қизитиб юрган пайтда мусулмон олимларига унинг ечими аниқ ва муқаррар бўлган: Ер — айланади, тоғлар — доимий ҳаракатда; бинобарин, мусулмон олимлари таълимнинг илк босқичи — ислом асосла-

рини ўзлаштириш давридаёқ илмий кашфиёт бўсағасида турар эдилар. Бизнингча, ўрта аср Мовароуннаҳр олимларининг мислсиз илмий кашфиётларида ақл бовар қилмайдиган сир-асрор йўқ. Улар Қуръони каримда зикр этилган мўъжизаларнинг ҳаётий тасдиғини далиллаб кетдилар, холос. Шарқнинг буюк мутафаккири Абу Райҳон Бе-

Тошпўлат УСМОНОВ. Физика-математика фанлари номзоди, доцент.

Гофиржон ШОДИЕВ. Республика “Маънавият ва маърифат” маркази “Касб маънавияти” бўлими раҳбари.

руний Ернинг шакли ҳақида, “Ер юмалоқ бўлмаганида одамлар яшайдиган жойлар кенгламаси жўғрофий минтақаларга ажралмас, ёзу қишда кеча билан кундузнинг фарқи ўзгармас, ёритгичларнинг (уфққа

нисбатан) вазиятлари ва суткалик йўллари ҳозиргидек

А.З.У.

М.А.Ш.Б.У.С.

кўринишда бўлмас эди”, дейди. Беруний Ернинг шарсимон шаклда эканини тасдиқлаш билангина кифояланмай, уни илм аҳли яққолроқ тасаввур қилсин дея мелодий 995 йилда (22 ёшида) дастлабки глобусни ясайди. Унинг воситасида шаҳарларнинг жўғрофий координатала-

ри ва масофаларини аниқлайди. Беруний Ернинг ғарбий ярим шарида ҳам қуруқлик мавжуд экани ҳақида фикр юритиб, бундай ёзади: “Эҳтимол, ер чоракларидан бўлган икки чорак қуруқликка диаметрал қарама-қарши бўлган яна бир қуруқлик бордир, худди шунингдек, сув остида кўмилиб қолган бошқа чоракнинг ҳам диаметрал қарама-қарши қутби бўлиши зарурдек кўринади”.

Сайёрамизнинг қарама-қарши қутблари ва Ер айланасини айрим олимлар, чунончи, Бағдод академиясининг асосчилари — Ал-Хоразмий ва Ал-Фарғонийлар ўлчаганлар. Берунийга қадар Ер айланаси узунлигини ўлчаш маданий халқларнинг деярли ҳаммасида ҳам дастлаб Ер айланасининг бир градусли ёйи узунлигини аниқлаб, уни 360 га кўпайтиришга асосланган: бунинг учун бир жўғрофий кенгламадаги иккита шаҳарнинг оралиқ масофаси ўлчаниб, ҳар иккаласининг кўзгалмас деб танланган юлдузга (кўпинча қутб юлдузи — Чўлпонга) нисбатан бурчаклар айирмаси ҳисоб-китоб қилинган. Берунийнинг бу борадаги ўзига хос илмий тадқиқот усули шундан иборатки, у денгиз ёки текислик сатҳидан баландликда жойлашган тоғ чўққисига чиқиб, Кўёшнинг ботишини кузатиб, уфқнинг пасайиш бурчагини аниқлаган. Шундан кейин ўша тоғ перпендикулярини (баландлигини) аниқлаб, бу ҳажмни (баландликни) горизонт пасайишининг кўшимча бурчаги синусига кўпайтирган, кўпайтмани эса яна горизонт пасайиши бурчагининг айлантирилган синусига тақсим қилган, сўнг икки бор оширилган йиғиндини натижадан қатъи назар, ҳар қандай ҳолда ҳам йиғирма иккига кўпайтирган ва ҳосилани еттига бўлган, пировардида Ер айланасининг бирликларда ифодаланган ўлчови келиб чиққан. Берунийнинг ўлчаш натижаларини бугунги маълумотлар билан таққослайдиган бўлсак, фарқи атиги 31,5 қақирим бўлиб, бир градусли Ер ёйининг узунлигидан фарқи эса бор-

йўғи 252 одимни ташкил этади. Берунийнинг осмон жисмларининг ҳаракати, Ернинг ҳаракатига оид илмий ҳулосалари ҳам то ҳануз дунё олимларини ҳайратга солиб келмоқда. Маълумки, Оврупода илк бор гелиоцентрик (маркази офтоб) таълимотини кашф этган буюк поляк олими Николай Коперник (1473-1543 йилларда яшаган) ҳам осмон жисмларининг ҳаракатини айланма ҳаракат деб ҳисоблаган эди. Хўш, Беруний-чи?

Берунийнинг илмий башорати осмон жисмларининг ҳаракати эллипс шаклида деб айтишга асос бўлган. Жаҳоннинг энг йирик шарқшунос олимларидан академик М. А. Салье Берунийнинг бу буюк кашфиётини шарҳлаб, бундай ёзади: “Беруний кашф этган яна бир янгилик шуки, у илк бор осмон жисмлари ҳаракатининг траекторияси эллипс шаклига эга эканини айтган. Бу масала Берунийнинг Ибн Сино билан қилган баҳсида тилга олинган. Берунийнинг бу фарази, шубҳасиз, жуда муҳим аҳамиятга эга. У кейинчалик Оврупо олими Кеплернинг (1571 — 1630 йилларда яшаган) буюк кашфиётига дебоча бўлди. Кеплер осмон жисмлари эллипс шаклидаги орбиталар бўйлаб ҳаракат қилишини, у ҳаракатлар фокусларидан бирида Қуёш ётишини илмий жиҳатдан исботлаб берди”. Беруний ҳақиқатан ҳам XVII асрнинг энг буюк кашфиётларидан ҳисобланган сайёраларнинг Қуёш атрофидаги ҳаракат траекториялари эллипсли эканини беқиёс ақлу заковати ила башорат қила билди. Фарбнинг атоқли олимларидан Захау ва Разенлаха Берунийнинг “Ҳиндистон” асарига баҳо бериб, “Қадимги ва ўрта асрлар фани тарихида на Шарқда, на Фарбда унга тенг келадиган ёдгорлик йўқ”, деб ёзган эдилар. Сартон эса XI асрнинг биринчи ярмини “Беруний асри” деб баҳолаган эди. Машҳур шарқшунос С. П. Голетов Аурал Стейннинг “Беруний XI асрнинг Леонардо да Винчиси” деган баҳосига эътироз билдириб, “Аксинча, Леонардо да Винчи XV асрнинг Берунийси десак, мантиқан тўғри бўлади”, деб ёзган эди. Чиндан ҳам, ота болага эмас, аксинча, бола отага ўхшатилса дуруст.

XII-XIII асрларнинг буюк даҳоларидан

бири хоразмлик мутафаккир Маҳмуд ибн Муҳаммад бин Умар ал-Чағминий эди. Манбаларда ҳар тарафлама етук бўлган соҳиби илм Умар Чағминий XII асрнинг иккинчи ярмида Хоразмнинг Чағмин (Жағмин) қишлоғида таваллуд топиб, 1221 йилда вафот этгани қайд қилинади.

Чағминийнинг “Мулоҳас фи ҳайат ал-басита” номли астрономияга оид китобида Хоразмда туғилиб, шу ерда илм олгани, кейин Самарқанд мадрасаларида ўқиб билимини янада кенгайтиргани ҳикоя қилинади. Қомусий илм соҳиби Чағминий асарларининг аксарияти бизгача етиб келмаган, етиб келганларининг ҳам ўзбек ёки рус тилидаги таржималари йўқлиги унинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганишда муайян қийинчиликларни келтириб чиқарди. Маълумки, Коперникнинг гелиоцентрик таълимоти жаҳон фани тарихида мислсиз кашфиёт деб баҳоланади. Умар Чағминий эса юқорида таъкидланган асарида Коперникдан неча асрлар муқаддам, “Ернинг Қуёш атрофида айланишидан фасллар ҳосил бўлади”, деб ёзган эди. Бундан ташқари, тўрт фасл ва уларнинг ойлари ҳақида ҳам жуда атрофлича фикр юритган. Чағминийнинг бу кашфиёти гелиоцентрик таълимотнинг ўзига хос баёнидир. Чағминий бир талай масалаларда илмий ҳулосалари буюк ватандоши Абу Райҳон Беруний ҳулосалари билан бир хил эканини эслатиб ўтади. Бу ҳам иккала мусулмон аллома-сининг бир хил илоҳий манба — Қуръони карим далолатларидан баҳраманд бўлгани шарофатидир. Аммо Николай Коперник Берунийдан 500 йил кейин ҳам сайёраларнинг Қуёш атрофидаги ҳаракатини айланма тарзда деб таъкидлайди. Беруний эса, сайёралар Қуёш атрофида айланади, деган сўзни тамомила айланма шаклда экан-да, деб тушунмаслик керак, улар (сайёралар) бир қарра айланиш жараёнида Қуёшга икки бор яқинлашиб, икки бор ундан узоклашади, дейди. Буни бугунги илмий атама билан шарҳлайдиган бўлсак, буюк аллома сайёраларнинг Қуёш атрофидаги ҳаракати эллипс шаклида кечишини уқтирганлар. Сайёраларнинг Қуёш

атрофидаги ҳаракати эллипс шаклида экани Коперникдан кейин атоқли олмон олими Йоханн Кеплернинг (1571-1630 йилларда яшаган) буюк кашфиётларида тамомила исботланди. Умар Чағминий эса Қуёшнинг ҳаракати ва Ернинг Қуёш атрофидаги ҳаракати фасллар алмашинувининг дастлабки сабаби экани ҳақидаги фикрларини далил исбот асосида айтадики, бу — фанимиз тарихидаги тенгсиз кашфиёт экани шубҳасиздир. Умар Чағминий сайёраларнинг ҳаракати хусусида фикр юритиб, “Ер, Қуёш, Ой — буларнинг барчаси доимий ҳаракатда бўлиб, уларнинг ҳаракат йўллари (орбиталари) бошқа-бошқадир, шу боис уларнинг ҳаракати бир-бирига халал бермайди”, деб уқтиради.

Агар Коперникнинг Ернинг Қуёш атрофидаги ҳаракати ҳақидаги фикрлари XVI-XVII асрлар илмий жамоатчилиги орасида нақадар шов-шувларга сабаб бўлган, ушбу гоёни ҳимоя қилган Галилео Галилей ва Жордано Бруно каби олимлар черков таъқибига учраганини эътиборда тутадиган бўлсак, буюк ватандошларимизнинг X-XII асрлардаёқ бу борада Коперникдан ҳам дадилроқ илмий хулосаларни илгари сургани ва ўша даврдаги сиёсий-ижтимоий муҳит уларни табиий қабул қилгани ҳам исломий тафаккурнинг дунёвий илм-фанга хайрихоҳлигидан далолат беради. Таъкидлаш жоизки, Беруний ҳам, Чағминий ҳам иймонда собит эдилар. Улар дунёвий илмларни теран билганлари каби, диний илмлар бобида, Куръони карим оятларини идрок этишда ҳам юксак фазилатларга эга бўлганлар. Зеро, ислом ва Куръон — ахлоқ ва илм демақдир, уларни дунёвий илмлардан ажратган ҳолда

тўғри тушуниб бўлмайди. Юқорида зикр этилганидек, Куръон оятларида моддий олам бағридаги сир-синоатлар, хусусан, Ернинг ҳаракати масаласи талай бор тилга олинади. Чунончи, биз сўзимиз бошида иқтибос келтирган “Ноил” сурасининг 88-оятида Ернинг доимий ҳаракатда экани уқтирилади. Шунингдек, осмон жисмлари ва сайёралар ҳаракати ҳамда ҳаракат йўлларининг (орбиталарининг) мустақиллиги, яъни орбиталарнинг алоҳида-алоҳида экани ҳақида “Анбиё” сурасининг 33-оятида бундай дейилади: “Оллоҳ то кеча ва кундузни, Қуёш ва Ойни яратган зотдир. Буларнинг барчаси ўз фалак фазосида сузурлар”. Худди шу каби фикрлар “Ёсин” сурасининг 38, 39 ва 40-оятларида ҳамда яна бошқа бир талай оятларда ҳам таъкидлангани ҳайратлидир. Маълумки, Исаак Ньютон ва Эйнштейн каби буюк алломалар ҳам айнан илм шарофатидан Оллоҳни яхшироқ таниганлар ва кучли иймон эгаси бўлганлар. Беруний, Ибн Сино ва Чағминий каби аждодларимизнинг буюк кашфиётлари ҳам илм туфайли, Оллоҳни яхши таниганлари туфайлидир. Бинобарин, Оллоҳни таниш — собит иймон эгаси бўлиш ва илмларни пухта эгаллашдир. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом илмнинг ҳикмати ҳақида бундай деганлар: “Бир кунлик илм ўрганишнинг савоби уч ойлик ибодатдан афзалдир”. Шу боис илм ўрганмоқ ҳар бир эркак ва аёл мусулмонга фарз қилингандир. Халқимизнинг маънавий бойлиги, иймон ва эътиқодимиз барқарорлиги ҳам илмдандир. Шундай экан, илм-маърифат доимий кулолимиз бўлсин. Шоядки, биз ҳам буюк боболаримиз каби маънавий юксакликларга кўтарилсак.

Ал-Бухорий жамлаган саҳиҳ ҳадислар

Ибн Умар равоят қиладилар: “Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам: “Жаннат аҳли жаннатга, дўзах аҳли дўзахга кириштилар, қилтни жаннат бирлан дўзах оралиғига олиб келиб бўризлайдирлар, сўнг: “Эй жаннат аҳли, энди қилти йўқдир!” деб нидо қилинғайдир. Жаннат аҳли бундан янада шоду хуфрам бўлғайдир, дўзах аҳли эрса, вадтарин занга воғғайдир”, дедилар”.

МУРАББАЛАТЛАР СЎЗМАРАМУРА

Ёзишдан олдин яшаш керак, деган бир адиб. Дарҳақиқат, шундай. У шоирми, носирми, санъаткорми — ким бўлмасин, ижод майдонида от суришдан аввал албатта муайян бир йўлни босиб ўтиши, ҳаётий тажриба соҳиби бўлиши шарт. Булоқ кўзидан отилиб чиқаётган сув не-не тошларни ёриб чиққани учун ҳам тотли ва мазалидир.

Нон мазали, чиройли бўлиши учун хамирини обдон пиштадилар. Асарнинг ҳам “хамирини”ни қиёмига етказиб, тобга келтириб ёпиш ва сўнг халқнинг дастурхонига узатиш керак.

Ҳар қандай ватан адабиётининг шонли саҳифаларини ташкил этувчи омиллардан бири, шубҳасиз, халқ тарихидир. Халқ тарихидан холи адабиёт ҳаргиз зўр адабиёт бўлмайди. Ҳар бир ўзбек ёзувчиси биттадан тарихий асар яратганида ҳам халқимизнинг аросатда ётган буюк тарихи тикланган бўлар эди.

Халқимизнинг феъланда азал-азалдан табассумга, ҳазил-мутойибага, қаҳқаҳага, бир сўз билан айтганда, кулгига ўчлик бор. Кулги билан беморни даволаганлар, керак бўлса, душманни жазолаганлар. Жойига қараб: кулги — даво, кулги — жазо.

Танқидчиларимиз баъзи шоирларимизни очикдан-очик “йиғлоқи”ликда айблайдилар. Улар шуни унутмасинларки, Абу Али ибн Синонинг айтишича, йиғи дардни олади! Шундай шоирларимиз ўтганларки, “йиғлаб” бутун бир авлоднинг, эл-юртнинг дардини олганлар!

Ў Ватаним — Ўзбекистоним, тоғда ётган тошингнинг ҳам тарихи бор!

Давлатнинг асоси на ер, на кўк, на сув, балки халқдир!

Барча мамлакат ва минтақалар билан алоқа қилиш мумкин, аммо уларга қарам бўлиб қолмаслик муҳим!

Эрк тақчил жойда ҳамма нарса тақчил! Ҳамма нарса давлатники, дейилган ерда халқ юпун, қашшоқ, гадо! Шахсий манфаат бўлмаган жойда юксалиш, тараққиёт йўқ!

Маҳаллийчилик — миллатпарварлик ва ватанпарварликнинг асосий душманидир!

Тоифлик олим дўстим Абдурахмон Марғилоний бир суҳбатда менга шундай хитоб қилди: “Инсон хур туғилади, хур яшаши ва хур ўлиши керак. У фақат Оллоҳнинг кули! Бошқа ҳеч кимга кул эмас! Ижодкор инсонга ҳуррият — зарурият. Ҳурриятда, эркинликда яшаб ижод қилган қаламкашда сўз масъулияти буюк бўлади! Ҳуррият бор жойда — масъулият бор! Агар жамият, тўғрироғи, жамият тепасидаги кимсалар ижодкор тилини, яъни шоир, адиб, олимнинг тилини зўрлик ила боғласалар — халқнинг тилини кесган, кўзини кўр қилсалар — халқнинг кўзини ўйган бўладилар!”

Отам мулла Олим бир куни менга қараб: “Сенларнинг Шўро замонларинг — иликни мард қоқиб, мойини номард ейдиган замондир”, деган эдилар.

Зардоли ниҳолини экишдан олдин унинг қандай данакдан униб чиққанини билишингиз керак: аччиқ мағзлими, чучук мағзлими?

Билмасангиз, ниҳол дарахтга айланиб, мева берганидан сўнг пушаймонда қоласиз. Айниқса, мағзини хуш кўрадиганларга қийин бўлади. Шўр данакни яхши кўрганларга ундан ҳам қийин. Агар болани шу зардоли ниҳолига қиёсласак, янада қийин!

Ҳақиқат — куч, аммо куч — ҳақиқат эмас!

Жамиятнинг камоли инсон ҳаётига бўлган муносабат билан ўлчаниши зарур.

Сўз — томчи. Томдими, ёйилиб кетади!

Халқ тақдири билан тақдирини боғламаган ижодкор — сув юзидаги кўпик, яъни ҳубобдир.

Нон — мўъжиза! Лекин одам ҳар куни кўриб тургани ва тановул қилгани боис унинг мўъжизалигини унутган. Унутмаганлар файласуфдир.

Мен инсониятнинг бир фарзандиман. Унга дахлдорман. Лекин менинг ҳам ўз ҳуқуқим, эрким, яшаш тарзим бўлиши шаккоклик ё даҳрийлик эмас. Қушлар гала-гала бўлиб ҳаёт кечирса-да, ҳар бири ўз қаноти билан учади!

Тарих халқ зиёлиларининг виждони билан ёзилади.

Бугун ёнимда дўстим ўтирибди. Эртанги душманим билан суҳбат кураётган бўлсам не ажаб?!

Ў менинг донишманд халқим! Унинг бир айтимини тингланг: мансабдордан кўрқма, пулдордан кўрқма, дўсти кўпдан кўрқ!

Эй ақли қосир! Сен бургутнинг пастлаб, тегрангда айланиб учиб юришини хоҳлайсан. Ўйлаб кўр! Ахир у юксақда — чўққида туғилган бўлса, сенинг истагингни қандай бажо келтирсин!

Аср-асрлар оша тўғри ўқни эгри ёйга солиб отадилар.

Шундай одамлар бор: кўкдаги қушнинг парвозига, денгиздаги балиқнинг эркига, тоғдаги кийикнинг кўзларига ҳасад қиладилар.

Ватаннинг бўйи — ботирлари ва шоирлари билан ўлчанади.

Тилсиз халқ — чироғи ўчган халқ.

Деҳқонни пастдан — ердан юксакликка кўтариш лозим, юксакликка кўтариш учун пастдан — ердан жой бериш зарур!

Ўзинг кўзини очган булоқнинг суви ширин.

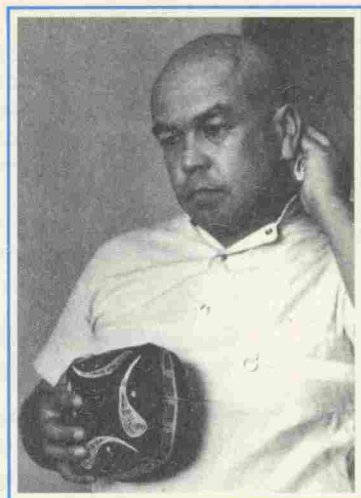
Бошга чопаверманг, Шарқ табобатчилари бош оғриси, аввал товондан даволаганлар.

Бир инсон сифатида ота-бобонгизнинг динини севганингиз яхши. Аммо инсониятга дахлдорлигингиз ҳаққи ўзга динни ҳам ҳурмат қилинг. Зеро, чечакни севган одам гулни севмаслиги мумкин эмас!

Озодлик, эркинлик — инсоннинг қалбини, ўзлигини ўзига қайтарувчи мўъжизавий кучдир!

Тарих — донишманд ота. У фарзандларини муносиб яшашга, қодир ҳаёт кечиришга ўргатади!

Балки ёлғон, балки чиндир, бир қуш бор эмиш. У Ер куррасининг қайси бурчагида кўкдам бошланиб, дарахтлар куртак тугишга киришса, ўша ерда ҳозир нозир бўлар экан. Озиғи фақат куртак экан. Шу боис номи ҳам куртакхўр экан. Менга у ёвузликнинг тимсоли бўлиб туюлади.

Ҳар қандай дарахт икки хил — патта ва ўқ томирга эга бўлади. Ер юзида ўсувчи патта томир билан кўп яшаб бўлмайди. Билъакс, ўқ томирга инонмоқ мумкин. У тупроққа қанча чуқур сингиб, теран жойлашса, дарахт шунча гуллаб-яшнади, ҳосил беради. Оилани бир дарахтга менгзасак, хотин унинг ўқ томиридир!

Ақл ила эш бўлган ғайрат — камолот дарвозасининг калитидир!

Бир қушбон: “Мен қушларни тарбияляяпман”, деди. Мен эса қуш тилида: “Қанот ёздирмайдиган тарбиягаю тарбиячига лаънат бўлсин!” дедим.

Мен очликдан эмас, тўқликдан кўрқаман. Чунки очликда тўқлик умиди, тўқликда эса очлик хавотири бор.

“Хотиним — олтин!” деди менга бир кимса. “Ҳушёр бўл, оловда олтин ҳам эрийди!” дедим мен.

Тил туккани — қўл билан ечилмас!

Сел келишидан аввал совуқ ел келади. Ҳозирлигингни кўр.

Жайра ҳатто ўз инида ҳам тўрга қараб қавшанар экан. Хасислик ҳам эви билан-да!

Тулкининг ўлжаси — бўрига ҳалол.

Бу сув шундай совуқки, унда балиқ ҳам музлайди.

Шоирлар — оқимга қарши сузишни хуш кўрувчи балиқлардир.

Инсоннинг жамиятдаги ўрнини унинг ҳаракатдаги фаолиятигина белгилайди.

Ҳаммомдан оқиб чиққан оқава ҳам ўзини тоза сув санармиш.

Булбулнинг семизи — илонга ем.

Эсинг бўлса, эски дўстдан қолма.

Донни кўриб, тузоғини кўрмаган қушлардан бир умр ҳайратга тушиб келяпман.

Бегона кўз — синчи. Бўйу энингни назардан қочирма.

Тулкининг қирқ найранги бўлиб, у қирқ овчини аро йўлда толди-
рар экан. Ёмон хотинники эса тулкиниқидан баттарроқ эмиш.

Энг буюк жасорат — ватан йўлида қилинган жасоратдир.

Тараққиёт — инсониятнинг маънавий камолоти билан ўлчанмоғи керак.

Меҳнатсиз роҳатни ўйлайдиган киши жиноят қилишга мойилдир.

Шеърнинг умри — шоирнинг умрига тенг эмас.

Сўз — инсофдан улуғ, исрофдан — хор!

Мақсад улуғ бўлса, қайиқ кемага айланади.

Тинимсиз илгарилаб бормоқ — хатолардан сабоқ олмоқдандир.

Ақл — мевали дарахт, эҳтирос — унинг гули.

Болаларимни ўқитаману ўзим ҳам ўқийман.

Тан қарилиги — кўнгил қарилиги эмас.

Оқар сувнинг орти тоза!

БАДИИЯТ СИРЛАРИ

Бадиий асар — бадиий коммуникация воситасидир. Бинобарин, унинг табиатини бошқа коммуникатив восита — гап билан муқоясада ўрганиш ўринлидек туюлади. Зеро, улар коммуникатив бирлик сифатида бир таллай муштарак жиҳатга эга. Аввало шуки, сўзловчи гап воситасида ўзгалар билан муносабатга киришганидек, ёзувчи ҳам асари воситасида ўзгалар билан муносабат қилади. Мулоқотга киришаётган шахс эса, маълумки, доимо учта мана бундай асосий мақсадни кўзлайди: а) репрезентатив — ўқувчига (тингловчига) муайян маълумотни етказиш; б) экспрессив — маълумотга муносабатини ифодалаш; в) апеллятив — ўқувчига (тингловчига) муайян таъсир ўтказиш. Аён бўладики, гап билан адабий асар бажарадиган бирламчи вазифа ҳам, уларни юзага келтирадиган сабаблар ҳам ўхшаш экан. Демак, адабий асар билан гап таркиби жиҳатдан ҳам бир-бирига монанд бўлиши табиий. Шу ўринда яна бир муҳим нуқтага диққат қилиш зарур: адабий асарда ижодий жараён (ва айни шу жараёндаги ижодкор шахсияти) акс этганидек, гапда ҳам нутқий вазият (ва сўзловчининг шу вазиятдаги шахсияти) муҳрланади. Яъни, ижодий жараён — бадиий асарда, нутқий вазиятнинг бир парчаси — гапда предметлашади. Қарашларимизда айни шу нуқта айрича аҳамият касб этадики, унга урғу беришимиз бежиз эмас.

Адабиётшунос М. Бахтин энг оддий жумладан то йирик адабий асарларгача — барчасини “нутқий жанрлар” тушунчаси доирасида шарҳлар экан, уларни жараёндаги бир занжир деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, нутқ жараёнида айтилган гап мазмунига сўзловчи бунга қадар айтган гаплар (кенгроқ қаралса, сўзловчининг бу гап айтилгунга қадар шаклланган шахсияти) ҳам, бошқа мулоқот иштирокчилари айтган гаплар ҳам таъсир қилади. Шунга қарамай, муайян гапда сўзловчининг ўша онда онгио қалбидан кечган ўй-ҳислари моделигина мужассамлашади. Демак, муайян гапни бутуннинг (нутқ жараёнининг) қисми сифатида ҳам, алоҳида яхлит сифатида ҳам тушунишимиз мумкин экан. Мазкур хулосамиз, табиийки, бадиий асарга ҳам тўлиқ тегишлидир. Конкрет асарни ҳам муаллифнинг бутун ижоди ва давр адабиёти контекстида, ҳам алоҳида олинган ҳолда тушуниш мумкин. Худди гапга ўхшаш, конкрет асарда ҳам ижодий жараён — санъаткорнинг ижод онларидаги ўй-ҳислари, унга ўша лаҳзаларда аён бўлган оламу одам моҳиятининг модели аксланади. Асарни модель дейишимизнинг сабаби шуки, у турли савиядаги ўқувчи онгида турлича ифода топади. Дейлик, биргина модель — “Ўткан кунлар”нинг китобхонлар онгида миллионлаб вариантлари мавжуд.

Зеро, модель воситасида ижодкор билан мулоқотга киришаётган, унга таяниб тасавурида воқеликни (демакки, бадий асарни) қайта яратётган ўқувчиларнинг бадий дидию савияси, ижодий имкониятлари ҳар хилдир. Айни пайтда бу вариантларни умумлаштирувчи талай нуқталар ҳам борки, бу ҳол уларнинг битта асос — “Ўткан кунлар” матнидан ўсиб чиққани билан изоҳланади. Ижод жараёнида воқелик санъаткор онгию қалби орқали моделга айлантирилган бўлса, мутолаа давомида ўша модель воситасида ижодий жараён тикланади — бадий воқелик қайтадан яратилади. Кўрамизки, ижодий жараён маҳсули бўлмиш модель (масалан, бошқа китоблар сингари бир буюм бўлмиш “Ўткан кунлар” номили китоб) фақат ижодий жараён — бадий мулоқот чоғидагина бадийят ҳодисасига айланади. Баски, ўқувчи мулоқот воситаси бўлмиш моделнинг (асарнинг) ички таркибини нақадар ёрқин тасаввур этса, бадий мулоқот шунчалик самарали бўлади. Мазкур фикрларимизни Чўлпоннинг “Қор қўйнида лола” ҳикояси таҳлилига таянган ҳолда ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Француз адабиётшуноси Р. Барт: “Таркиби нуқтаи назардан ҳар қандай бадий матн гап моделига монанд қурилади... ҳар қандай ҳикоя — катта гапдир”, деб ёзади. Маълумки, гапнинг бутунлигини таъминловчи таркибий (структуравий) ўзак — предикатив марказ, яъни унинг эгаси билан кесими. Гапнинг бошқа бўлаклари шу ўқ атрофида жипслашади, унга нисбатан муайян позицияни эгаллайди: бош бўлақларга бевосита ёки билвосита боғланади. Демак, “Қор қўйни-

да лола” ҳикоясини гап сифатида тасаввур қилмоқчи бўлсак, аввало, унинг предикатив марказини белгилаб олиш даркор. Гапда ким ҳақида сўз бораётгани (эга) ва у ҳақда нима дейилаётганига (кесим) асослансак, унинг предикатив маркази қуйидагича ифодаланади: “Шарофатхон турмушга чиқди”.

Предикатив марказ маълумотнинг асосини ташкил қилгани ҳолда адресатни (ўқувчи ёки тингловчини) қониқтира олмайди: уни тўлдириш, аниқлаштириш талаб этилади. Иш кесим таркибини аниқлашдан бошланса, адресатни қизиқтирадиган саволлар бир-бирига илашиб келаверади: “Кимга?”, “Эшон бўлса, ёши улугдир, уйлангандир?”, “Ёши улуг бўлса, Шарофатхон нега унга турмушга чиқди?”, “Шарофатхоннинг биронта нуқси борми ёки ўтириб қолганми?” ва ҳоказо. Адресатда бу хил саволларга ўрин қолдирмаслик учун гапни қуйидагича тартибда тузишимиз мумкин: “Ҳали болалиги билан хўшлашиб улгурмаган гўзал Шарофатхон, иззат-нафсини қондиришу пирига яхши кўринишдан бошқа нарсани ўйламаган отасининг худбинлиги туфайли вадаванг тўйлар билан қўш хотинли қари эшонга учинчи хотин бўлиб турмушга чиқди”.

Ушбу мураккаблашган содда гап “Қор қўйнида лола” ҳикоясининг дастлабки уч қисмида берилган маълумотни қамраб олиши билан бирга, унинг воқеабанд сюжетини ҳам ифодалайди. Ҳикоянинг тўртинчи, якунловчи қисми (хотима) бўлиб ўтган воқеага маҳалла-кўй (билвосита муаллиф) муносабатини ифодалашга хизмат қилиб, олдинги қисмларга тобеланиш асо-

сида эмас, фақат умумий мазмун ва ғоя воситасида боғланади. Яъни мазкур икки қисмининг ҳар бири ўз ҳолича мустақил бўлиб, ҳикоянинг бу хил қурилишини, бизнингча, сабаб-натижа муносабатидаги боғловчисиз қўшма гап воситасида акс эттириши мумкин. Бунинг учун юқоридаги гапга “маҳалла-кўй қизнинг тақдирига дилдан ачинганича қолаверади” қабилдаги содда гап мазмун ва оҳанг воситасида боғланса, кифоя. Шу ўринда яна бир муҳим нуқтага диққат қилиш зарур. Эътибор берилса, юқоридаги гапда мантиққа хилоф ҳол юзага келаётгани сезилади: “Шарофатхон иззат-нафсини қондиришу пирига яхши кўринишдан бошқа нарсани ўйламаган отасининг худбинлиги туфайли турмушга чиқди”. Гап бўлақларининг мантиқий номувофиқлиги сабабли ғализлик юзага келаётир. Чунки “турмушга чиқди” феъли иш-ҳаракатни субъект — Шарофатхон бажарганию бунда ихтиёрийлик маъноси ҳам борлигини ифодалайди. Ҳолбуки, бу иш субъектнинг ихтиёридан ташқари содир бўлди, айти пайтда ёзувчи қизнинг отасини ҳам субъект сифатида талқин қилмоқчи эмас. Демак, кесимнинг мажҳул нисбат феъли билан ифодаланиши ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Бундай қилинса, Шарофатхон иш-ҳаракатнинг субъекти эмас, объектига айланади — шаклий жиҳатдан гап эгасиз бўлиб қолади. Кейинги икки тузатишни эътиборга олган ҳолда “Қор кўйнида лола”нинг таркибини қуйидаги гап мисолида тўлиқ ифодалаш мумкин: “Ҳали болалиги билан хўшлашиб улгурмаган гўзал Шарофатхон, иззат-нафсини қондиришу пирига яхши кўриниш-

дан бошқа нарсани ўйламаган отасининг худбинлиги туфайли вадаванданг тўйлар билан қўш хотинли қари эшонга учинчи хотин қилиб берилди. Маҳалла-кўй қизнинг тақдирига дилдан ачинганича қолаверди”.

Гап эгасининг сушт позицияга ўтиб қолиши натижасида Шарофатхон фожиасига сабабчи бўлган кимсалар сони кўпаяди: бунда худбин ота ҳам, қариб қуйилмаган эшон ҳам, қизга дилдан ачингани ҳолда тўй-тўйлаб юраверган маҳалла-кўй ҳам — кўйинг-чи, ҳамма бирдек айбдор. Маълумки, айрим асарларда тасвирланаётган воқеа (аксар саргузашт асарларда), бошқаларида эса унинг воситасида ифодаланаётган фикр, воқеанинг мавзу жиҳати етакчилик қилади.

“Қор кўйнида лола”да адиб Шарофатхон тақдири воситасида ўртага ташланаётган муаммо, ифодаланаётган фикрни муҳимроқ деб билади. Шу боис ҳам у ҳикояга ғоят оддий, ҳаётда кўп учрайдиган воқеа баёнини (сюжет) асос қилиб олади: “қизга совчи келди — ота рози — тўй”. Тўғри, ёшгина Шарофатхоннинг кекса эшонга берилиши сюжетга озми-кўпми интрига қўшиш имконини берар эди, бироқ адиб бу имкониятдан фойдаланмайди. Аксинча, онгли равишда сюжетнинг ўқувчи наздидаги аҳамиятини туширишга интилади, унинг бор-йўғи восита эканини таъкидламоқчи бўлади. Кўрамизки, бу ўринда ёзувчи апеллятив мақсадни бирламчи деб билади: у ўқувчи диққат-эътиборини воқеадан муаммога кўчиришни кўзлайди. Аммо сюжет воқеаси нечоғлиқ содда бўлмасин, у гапдаги предикатив марказ сингари асардаги барча таркибий унсурлар-

ни уюштиради, бир сатҳ бўйлаб (горизонтал) ва юқори сатҳ бўйлаб (вертикал) алоқаларни белгилайди.

Аён бўладики, ёзувчи вазифасини воқеани ҳикоя қилиш ёки тасвирлаб беришдагина деб билмайди, у асарнинг мутолаа қилинишини бошқаради, ўқувчига муайян таъсир ўтказишга интилади. Бадиий мулоқотдаги бу хил фаоллик, табиийки, асар тузилмасида ифодасини топади. Айтайлик, ҳикоянинг биринчи қисмида “совчи келди” хабари айтилганидан сўнг муаллиф сюжетни турлича йўналишларда ривожлантириши мумкин эди. Лекин у мавжуд имкониятлардан ғоявий-бадиий ниятига энг мосини танлаб олгани шубҳасиз. Чўлпон ушбу хабарга жавобан Шарофатхоннинг “қип-қизариб, турғон ерида қотиб қолди” қабилидаги ҳолатини кўрсатиш билан кифояланади. Албатта, бу каби ҳолатда ёш қизнинг айна шу хил ҳаракат қилиши бағоят табиий ҳам. Бироқ адиб табиийликни кўрсатиш, кўрсатишгина эмас, қизни “қотиб қолган” кўйи қолдириб, уни сюжетдан четлаштиришу ҳаракат объектига айлантиришни муҳимроқ деб биллади. Шунинг учун ҳам муаллиф бу ўринда совчи кимдан эканига урғу бериб ўтирмайди (акс ҳолда сюжетни бошқача йўсинда ривожлантириш тақозо қилинарди). Яъни бу ҳол совчи кимдан бўлишидан қатъи назар, шарофатхонлар ўз тақдирини ҳал қилиш ҳуқуқига эга эмас, бу ўринда улар бор-йўғи объект (нарса) бўлиб қолади, деган маънони кучайтиришга хизмат қилади. Бизнингча, агар Чўлпон шундай мақсадни кўзламаганида биринчи қисмга “совчи келди” хабарини киритмаслиги, уни, масалан, Ша-

рофатхоннинг “Бўлмаса, ўйин туғабдур-да?” деган ўқинчу афсус тўлиқ хитоби биланок якунлаши мумкин эди. У ҳолда ҳикоя шакл жиҳатдан асло ютқазмас, фақат мазмун: “Ҳали болалиги билан хўшлашиб улгурмаган гўзал Шарофатхонни... отаси Самандар ака ... берди” тарзида ўзгарган бўлур эди. Лекин ҳикоянинг бадиий умумлаштирувчилик кучи сезиларли даражада сусаяр, Шарофатхоннинг тақдирида шарофатхонларнинг ҳуқуқсизлиги эмас, отасигина айбдор бўлиб қоларди. Самандар аканинг эгалик мавқеини эгаллаши ҳикоянинг мавзу доирасини торайтириб, унга (қахрамонга) нисбатан ўқувчи нафратини оширадидики, бу ҳол муаллиф ниятига зид келиб қолган бўларди.

Таҳлилда гап моделидан фойдаланишнинг қулайлиги шундаки, у асар таркибий унсурлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни гап бўлақларининг алоқалари асосида ёрқинроқ тасаввур қилиш имконини беради. Таъкидлаш зарурки, биз таркибий (структуравий) унсур деганда муайян бирликни назарда тутмаймиз (унсур сифатида биргина сўз, жумла ёки бутун бошли қисм ҳам олинаши мумкин). Масалан, ҳикоянинг биринчи қисми эганинг аниқловчиси вазифасида келадики, модель сифатида келтирганимиз гапда буни “ҳали болалиги билан хўшлашиб улгурмаган” бирикмаси билан ифодаладик. Биринчи қисмдан англашилувчи эгага хос яна бир хусусият — унинг ҳуқуқсизлигидан келиб чиқадиган фаолиятсизлиги кесимнинг мажхул нисбат феъли билан ифодаланишида ўз аксини топади. Гапдаги эганинг уюшмаган яна бири —

“гўзал” эса ҳикоянинг учинчи қисмидан олинади. Зеро, учинчи қисм муқаддимасида адиб: “Бу қиз шу тегранинг кўрклиликда, чеварликда, шўхлик ва ўйноқликда биттаю биттаси эди. Маҳалла-кўйнинг ўспурунларидан икки-учтаси бир ерга йигилсалар, топғон-тутғонлари шул Шарофатхон масаласи бўлур. “Бу қиз қайси худо ярлақонники бўлур экан? Кимнинг уйни обод қилур экан?” деб бош оғритарлар эди”, деб ёзади.

Шарофатхон таърифида айтилган бу мақтовларнинг барини биз гапда “гўзал” сўзида жамлашга интилдик. Кўриб турганимиздек, учинчи қисмдаги таркибий унсур (деталь) биринчи қисмдаги бошқа бир унсур (қаҳрамон) билан имерпатив алоқага киришаётир. Иккинчи томондан, юқоридаги парча (у матннинг бир абзацидан иборат) ўзидан кейин келувчи бошқа бир унсур (тўйнинг доврўғи маҳаллага ёйилиши) билан, ниҳоят, уларнинг ҳар иккиси орқали хотима билан боғланади. Бундан англашиладики, биргина унсур ҳам ўзи билан бир сатҳдаги (горизонтал), ҳам юқори сатҳдаги (вертикал) унсурлар билан алоқага кириша олади. Айни шу хил алоқаларнинг мавжудлиги муайян асарнинг композицион ва концептуал яхлитлигини таъминлайди. Демак, бутунни англаш учун унинг таркибидаги унсурларнинг барча турдаги алоқаларини ёрқин тасаввур этиш талаб қилинади.

Умуман, кишилар ўртасидаги нутқий алоқада кузатилганидек, бадий нутқ ҳам “тежаш” тамойилига амал қилади. Шу боис матндан англашиладиган маънони такрорлаб ўтиришга зарурат йўқ. Шунга кўра, муайян таркибий унсурнинг

бошқа унсурлар билан яққол кўзга ташланмайдиган алоқаси ҳам бутуннинг матни воситасидагина англашилади. Биз ҳикоянинг биринчи қисмидан фақат Шарофатхоннинг ёшлигию фаолиятсизлигига оид белгиларни ажратдик. Холбуки, матн у ҳақда бундан бирмунча кенроқ тасаввур бериши мумкин. Бир қарашда биринчи қисмдаги диалоглар қаҳрамон ҳақида дурустроқ бир маълумот бермайдигандек. Бироқ, бизнингча, бутуннинг матни мисолида қаралса, бу тасаввуримизнинг янглишлиги аён бўлади. Чўлпон иккинчи қисм бошидаёқ: “Шарофатхоннинг отаси Самандар ака илгаридан от чикарғон бир савдогар эди. Шунча оғирчилик йилларда, касод вақтларда ишини тарақлатиб келиб, охири ўтғон йили эрта баҳорда синғон. Бор-йўғини қарзига сотиб берғонидан сўнг жуда сўфи бўлиб эшонларникида чувалашиб қолғон эди”, дея маълумот беради. Бунга яна учинчи қисмда берилган таърифни — Шарофатхоннинг “шўхлик ва ўйноқликда” бу атрофда яктолигини қўшамиз. Бизнингча, шу маълумотларга таяниб ўқилсагина диалоглар кулоқларимизда Шарофатхонга хос (конкрет ҳолатга мос) оҳанг бериб жаранглайди. Мисол тариқасида тўп можароси пайтида қизлар ўртасида бўлган тортишувни эсга олайлик:

“Шарофатхон қизларга қараб гап бошлайди:

— Барибир, қанча сиқиб қуритмоқчи бўлсак-да, ҳўл тўп чиқмайдур, энди бошқа кимнинг тўпи бор? (Қатъий, ҳукмфармо оҳанг — Д. К.)

— ...

— Вой, ўлақолай, ҳеч қайсинларники йўқми? Салтанат, сеники

бор эдию? (Озгина таҳдид, силташ оҳанги — Д. Қ.)

— Меники бор эди-ю, тунов куни Гулнор ўлгур йўқотиб келибдир... (Ўзини оқлаш оҳанги; Салтанат Шарофатхон олдида ўзини оқлаш заруратини сезиб ўрганган — Д. Қ.)

— Бўлмаса, ўйин тугабдир-да? (Озгина аччиқ, афсус — Д. Қ.)

— Йўқ, бошқа ўйин қиламиз! (Муроса оҳанги, кимдир Шарофатхонни муросага чақирмоқчи, ўйин бузулишининг олдини олмоқчи — Д. Қ.)

— Ху ўлақолсин, тўп ўйинидан ҳам яхшиси борми? (Аразли, аччиқ қайсарлик — Д. Қ.)

— Ҳай, Шарофатхон, сиз ўзингиз кирақолингиз, ўрис тўпингизни олиб чиқасиз! (Озгина пинҳоний таҳдид, кесатиқ — Д. Қ.)

— Ўрис тўпим ёрилиб эди-ку... (Кесатикни сезиб оғриқланиш, озгина гуноҳқорлигу ожизона аччиқ аралаш оҳанг — Д. Қ.)

— Вой эсизгина, қачон? (Сохта муроса оҳанги — Д. Қ.)

— Қачонлари-ю... (Ўкинч, яхши кунлар армони — Д. Қ.)

Албатта, диалогдаги гапларнинг турлича “эшитилиши” ва тушунилиши табиий, бироқ бунда ўқувчи мутлақ эркин эмас: у асар матнига таяниши талаб қилинади. Шу хилда ёндашиб “эшитиш” ва тушунишга интилганимиз юқоридаги парча Шарофатхон ҳақидаги тасаввуримизни анча бойитади. Ундан аглашиладики, Шарофатхон дугоналари ўртасида юксак мавқега эга — лидер. Бу мавқега эришишда “фалончининг қизи” экани ҳам таъсир қилган: буни ҳис этиш қизнинг ўзига ҳам ишончини оширган, туғма

қобилиятини (лидерликни) намоён этган. Бироқ эндиликда ўша мавқе инерция кучи билангина сақланиб келаётирки, буни қизнинг ўзи ҳам, дугоналари ҳам сезади. Қизлар ўртасидаги билинар-билиномас зиддият ҳам аслида шундан. Айтмоқчимизки, ишидан путур кетгани Самандар аканинг ўзидагина эмас, оила аъзолари руҳиятида ҳам сезиларли из қолдирган. Шарофатхон яхши кунлар армони билан яшайди, ичидагини сиртига чиқармасликка уринади, эзилади — кўраётган куни эртаси олдида ҳолва эканини билмайди. Мана шу нарса қизнинг фожиасини янада кучайтиради, образнинг таъсирини оширади.

Сўз аввалида айтганимиздек, бадий асарни бутун бир яхлитлик сифатида ҳам, матн доирасида ҳам тушуниш мумкин. Айни шу нарсани эътиборга олмаслик, бизнингча, бадий адабиётга муносабатимиздаги чигалликларнинг бош сабабларидандир. Тан олиш керакки, аксарият ўқувчиларга муайян асарнинг қай мақсадда, қандай омиллар таъсирида ёзилгани аҳамиятсиз — улар китобнинг ўзинигина танийдилар, унинг ўзидангина завқ оладилар. Бас, асарни тарихийлик тамойилига таяниб, биографик ёхуд ижтимоий усуллар асосида текшириб чиқарган хулосаларимиз кўпроқ адабий-назарий тафаккур ривожи учун керакдир. Биз контекстуал (матн асосида) ёндашувни инкор этмаймиз, зеро бу хил ёндашув бадий адабиёт раванқига ёхуд бадий дид тарбиясига ҳам билвосита жиддий таъсир қилади. Боз устига, баъзан контекстуал ёндашув асарнинг туб маъносини аглашда муҳим ўрин тутади.

ИЛОҲИЙ САНАЛАР

Охир замон пайғамбари Муҳаммад саллаллоху алайҳи васалламнинг Оллоҳ динини ёйиш учун элчи қилиб юборилиши ва ул зотга иймон келтирмоқ лозимлиги Таврот, Инжил ва бошқа самовий китобларда таъкидланганини Куръони карим “Бақара” сурасининг 26, 27-оятлари мазмунидан билиб оламиз. Бинобарин, сарвари оламнинг ҳаёти билан боғлиқ ҳар бир сана илоҳий моҳиятга эга экани шубҳасиздир. Эътиборли жиҳати шундаки, олам ва одам тақдири билан боғлиқ кўпдан-кўп ҳодисалар ўша моҳият кўзгусида акс этади ва мавжудлик замиридаги ўзига хос сир-синоатлар — қонуниятлардан далолат беради.

Камина шу йўналишда камтарона бир тадқиқот ўтказдим ва Оллоҳнинг қудратига, пайғамбаримиз ҳаётидаги саналар илоҳийлигига яна бир бор иймон келтирдим.

Тарихдан маълумки, қадимги Шарқ таълимотлари, хусусан, Хитой фалсафаси оламнинг яралиши ва устиворлигини “Беш унсур” қоидаси билан тушунтиради. Бу унсурлар шамол, олов, сув, тупроқ ва темирдан иборат. Улар атроф-муҳит ҳаракати-

даги беш тамойилни акс эттиради. Эмишки, беш унсурнинг қўшилиши, ҳаракати ва қарама-қаршилиги, бирдан иккинчиси вужудга келиш қонуниятлари негизда борлиқ яратилибди. Худойи таоло муборак “Нурнома”да нури Муҳаммадийга қарата бундай дейди: “Эй менинг нури, эй менинг ҳабибим ва эй менинг бандаи хосим, сенинг муҳаббатингдан тўрт нимарса яратдим. Менинг худолигим ва сенинг пайғамбарлигингни аввал ва охирда машҳур қилай деб, фаҳмига етдингми?”

Ушбу тўрт нарса — ўт (олов), шамол, сув, тупроқдир.

Бас, ҳар бир мавжудотни ул зот нури Муҳаммадийнинг муҳаббатидан яратган экан, овруполик доктор Х.Хартман назарда тутган “ҳаётга ҳаёт бағишловчи” у нарса — оят ва ҳадислар далолат берган руҳдир. Руҳ — ҳақиқатнинг моҳиятини эса одамзод ҳаргиз тушуна олмайди.

Оллоҳ Одамни лойдан бино қилганидан сўнг Руҳга, Одам танасига кир, дея амр этганида у Одамнинг вужудига киришга кўрқди. Оллоҳ нури Муҳаммадийни Одамнинг пе-

шонасига қўйганидан сўнггина Рух хурсанд бўлиб танага кирди. Зотан, “Исро” сурасининг 85-оятида айтилган мана бу фикрлар бежиз эмас: “Эй Муҳаммад, Сиздан Рух — жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг, “Рух — ёлғиз Парвардигорингиз биладиган ишлардандир. Сизларга жуда оз илм берилгандир”.

Ана шу муборак кўрсатмага асосан, Рухни бешинчи унсур деб эътироф этадиган бўлсак, унда “Беш унсур” қоида-си мавжудлик қонуниятининг негизини ташкил этади. Самодан фаришталар келиб, пайғамбаримиз билан мулоқот қилганларида ул зотга ислом биноти ҳам айнан беш устун — Иймон, Рўза, Намоз, Закот, Ҳаж каби фарзларга таянишини айтганлар. Бу ҳол ҳам юқоридаги фарзда жон борлигидан далолат бермасмикан? Хитой тақвимига эса йил беш фаслга — баҳор, ёз, ёзнинг ўртаси, куз, кишга бўлинади.

Дарҳақиқат, буларнинг барчаси мавжудлик қонуниятининг асоси бўлган “Беш унсур” эътирофи бўлса ажаб эмас.

Қадимги Хитой фалсафасида “Инь ва чжоу” сулоласи даврида яратилган (эрамиздан 221 йил олдин) “инь-янь” таълимоти хусусида маълумот берилди. Қуръони каримнинг 36-сураси 36-оятида эса бундай дейилган: “Ҳамма нарсани: ерда ўсадиган ўсимликларни, одамларнинг ўзларини ва улар билмайдиган нарсаларни жуфт қилиб яратган — Зоти покдир”. Мазкур ҳақиқатлар — “инь-янь” қоидаси ва Қуръони каримдаги оятлар коинотда мавжуд бўлган ҳодисаларни яна бир бор таъкидлайди. Масалан: тириклик — янь, ўлим — инь, ёруғлик — янь, қоронғилик — инь, оқ ранг — янь, қора ранг — инь. Ушбу қарама-қаршилиқлар бир-бири билан боғланган бўлиб, биридан иккинчиси пайдо бўлаверади. Инь-янь муносабатлари “монада” шаклида 1-расмдагидек акс эттирилган.

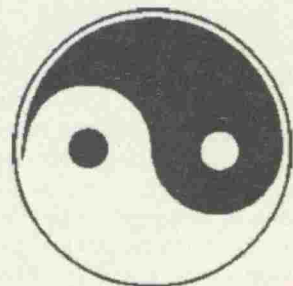
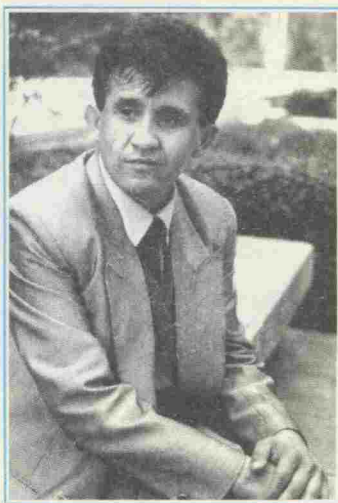
Буни оддий сўз билан ифодаласак, қоронғилиқдан кейин ёруғлик келади ва аксинча. “Беш унсур”нинг худди шу тарздаги бетиним ҳаракати ва бир-би-

рига ўтиб туриши натижасида табиатда олти та энергия мавжуд. Агар “инь-янь” қоида-сига асосланилса, бу олти энергиядан ўн икки энергия вужудга келди. Яъни ҳар бир энергия

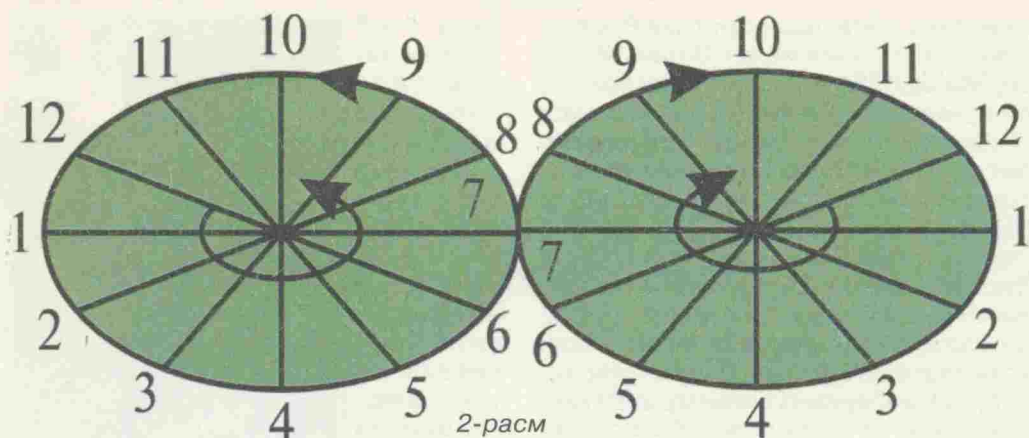
таркибида битта инь, битта янь бўлади: шамол энергияси (битта инь, битта янь); ўта иссиқлик энергияси (битта инь, битта янь); иссиқлик энергияси (битта инь, битта янь); ҳўллик энергияси (битта инь, битта янь); қуруқлик энергияси (битта инь, битта янь); совуқлик энергияси (битта инь, битта янь). Кўришиб турибдики, жами энергия ўн иккита. Булар самовий энергия ҳисобланади, бутун борлиқ ушбу энергиялар негизида шаклланади.

Қадимги аждодларимиз ушбу энергияларни жуда яхши билганлар ва шу асосда ўн икки мучални (календарь циклини) тузганлар. Йилнинг ўн икки ойга бўлиниши, инсон танаси ўн икки энергиядан иборат бўлган томирлардан озикланиши, бу томирлар бир-бири билан боғлиқ равишда ёпиқ занжирли энергия ҳосил этиши ва шу тариқа ўн иккилик тизимини шакллантириши бунинг яққол далилидир.

Энг оддий инсоний фаолият ҳам чет-

1-расм

дан қувват олиб, уни қайта ишлаш тўфайли содир бўлади. Фаолият — ҳаётнинг янгиланаётганидан далолатдир. Пайғамбаримиз она қорнида ҳали олти ойлик эканларида оталари вафот этади. Бу билан Яратгучи эҳтимол ҳаёт янгиланаётганини, охир замон пайғамбари Муҳаммад алайҳиссалом туғилажагини, уни дунёга келтираётганлар ота ва онаси эмас, аввало Оллоҳ иродаси эканини, бўлажак пайғамбар, худди ер юзидаги олти энергия каби, то қиёмат кунига қадар қувват берувчи буюк зот бўлиб қолажагини айнан шу йўсинда билдирмоқчи бўлгандир. Лекин бу — ожиз бир банда, каминанинг заифгина тахминидир. Зеро, Оллоҳ мўъжизасининг сири ёлғиз ул зотнинг Ўзига аёндыр.

Этибор беринг, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ўн икки ёшга тўлганларида бошқа динга мансуб бир руҳоний бу болада охир замон пайғамбари белгилари борлигини баён қилади. Бу ҳодиса ҳам олти ва ўн икки рақамлари замирида илоҳий ҳикмат борлигидан далолат бермайдими? Ёхуд пайғамбаримиз мелодий 570 йил раббул-аввал ойининг айнан ўн иккинчи кунда туғилганлари ҳам юқорида зикр этилган мавжудлик қонунияти билан боғлиқ эмасмикан? Бежиз эмаски, ул зот туғилган санани ифодаловчи рақамлар йингидисидан ҳам ўша муборак миқдор —

ўн икки сони ҳосил бўлади ($5+7+0=12$).

Бизнинг тасаввуримиздаги мавжудлик қонуниятининг асосий тамойилларидан бири катта доирадаги энергия ҳаракатидир (КДЭХ).

Агар ўн иккита энергия — қувват йўли бир-бири билан ўзаро боғлиқ эканини ҳисобга олиб, уларни бир доира атрофида бирлаштирсак, яхлит бир зодиак доира ҳосил бўлади. Бу айлана фазодаги ўн икки юлдуз буржини эслатади (2-расм).

Оврупо олими И. Ульрих “Анъанавий бўлмаган астрология” асарида (Москва, 1991 йил, “Коммуна” нашриёти, 24-32-бетлар) ушбу тизим кўзгуга хос аксга эгадир, деган хулосага келган ва ундаги ҳар бир хонани зоналарга бўлган. Дарҳақиқат, “инь-янь” қонуниятига кўра, КДЭХ кўзгуга хос акс бериши натижасида у бир доира шаклидан ўн икки доирага айланади. Уларнинг ўзаро қўшилиши натижасида саккиз рақамга ўхшаш энергиянинг яхлит ҳаракат йўли пайдо бўлади. Буни энергия ҳаракатининг саккизлик йўли деб аташ мумкин. Бу энергиялар доимий ҳаракатда бўлиб, бирдан бири туғилаверади, бу ҳол мазкур тизимнинг яшаш қонунияти ҳисобланади. Бу — чексизлик аломатидир. Энергиянинг саккизлик йўли ҳаракатини белгилашда беш унсур доимий равишда таркибий қисм — негиз сифатида ишти-

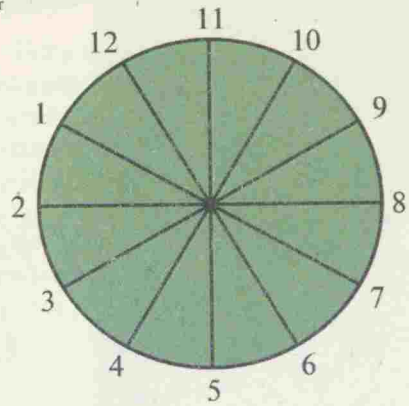
рок этади. Уларнинг кўпайтмасидан ($8 \times 5 = 40$) қирқ миқдори ҳосил бўлади. Қирқ бу тизимнинг олтин рақами ҳисобланади. Энди тасаввур этинг, пайғамбаримизга айнан қирқ ёшдан кейин Қуръони карим оятлари нозил бўла бошлаган, ул зот Оллоҳнинг расули сифатида эътироф этилганлар.

Қирқ сони билан боғлиқ ҳаётий ҳикмат ва маросимларни ҳам ёдга олинг. Нима учун бир йигит қирқ ёшда вояга этади? Бола туғилгач, не боис қирқ кун чилла сақлаш зарур? Нега инсон ўлганидан сўнг қирқ кун ўтиб маърака қилинади? Бу каби ҳолатларни ўша саккизлик йўли воситасида изоҳлаш мумкинми? Яъни бу тизимда 40 миқдори энергия ҳаракатининг тўлиқ намоён бўлиш давридир, бу — мавжудлик қонуниятидир.

Эътибор берган бўлсангиз, энергиянинг саккизлик йўли иккита буржий (зодиакал) доирадан иборат. Бу ҳам буржий доиранинг кўзгудаги аксидир. Демак, ўн иккита тенг бўлакли бурж кўзгудаги акси билан бирга йигирма тўрттага айланади.

И. Ульрих зикр этилган китобидаги “Ернинг эволюцион ривожланиши ва зоналарнинг сифатий таъсири” мақоласида ер қаватларини зоналарга бўлган. Биринчидан ўн иккинчи қаватгача ер қавати ҳисобланиб, қолган қаватлар унинг кўзгудаги акси саналади. Кўзгудаги акс ўн иккинчи қаватда ёки зонада вужудга келгани сабабли ўн иккинчи зона иккига бўлинади: 12 “а” ва 12 “б”. Бундан зоналар 24 та эмас, балки 23 та экани маълум бўлади. Бунинг сабаби — ўн иккинчи бўлақдаги буржий доиралар кўзгудаги аксига ўтиш жараёнида бирлашади. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи васалламга Қуръони карим оятлари айнан йигирма уч йил мобайнида мунтазам нозил бўлгани ҳам ўша жараёндаги 23 рақамининг хосияти эканига ишора эмасмикан?..

Инсониятнинг яратилиши, камол топиши ва охиратга юз тутишини кўп жиҳатдан

3-расм

иккиламчи код — энергия ҳаракатининг саккизлик йўли ҳамда мавжудлик қонуниятининг негизи бўлмиш беш унсур билан боғлиқ деб билсак, уларнинг кўпайтмаси олтин сана ҳисобланмиш қирқ миқдорини ҳосил қилиши у инсоний баркамоллик тимсоли эканидан далолат беради.

Шу боис инсон ҳаётига, унинг моҳиятига ўша “саккизлик” нуқтаи назаридан қаралса, инсонни даволашда (табобатда) “саккизлик” усули, яъни киши умридаги саналар қандай шакллангани ҳақидаги фалсафа қўлланса эди, кўп нарсаларга ойдинлик киритилган бўлар эди.

Ҳамонки, таъкидлаганимиздек, энергия саккизлик йўлининг ҳосил бўлишига таъсир кўрсатган беш унсур ва уларнинг кўпайтмаси қирқ бўлар экан, қайд этилган буржий доира кўзгудаги аксига ўтишда 23 бўлинмага, яъни зоналарга тенглиги боис қуйидаги хулосани чиқаришга асос бўлади: пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоху алайҳи васалламнинг бу дунёда айнан олтмиш уч (63) йил умр кўрганлари, шубҳасизки, Оллоҳнинг иродасидандир. Парвардигор яратган оламнинг қонунлари билан пайғамбаримиз ҳаёти жараёнидаги ҳар бир санани ниҳоятда уйғун боғлаб, ул зоти пок инсонларнинг энг буюги эканини бандаларига яна бир бор уқтирмақчи бўлган бўлса не ажаб!

Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ

ЙОГА ТАЪЛИМОТИ ВА ТАСАВВУФ

Ҳинд халқининг башарият тарихида салмоқли ўрин тутган диний-фалсафий, илмий-маданий обидаларини таҳлил ва ташвиқ этиш бизга буюк бобокалонларимиз Ал-Хоразмий ва Ал-Берунийлардан мерос анъанадир. Зеро, ҳинд фалсафий тафаккури шу қадар кўҳна ва айнаи вақтда шу қадар навқиронки, у дунёнинг пайдо бўлишидан то қиёмат қойимгача — ўтмиш, бугунги кун ва олис келажак муаммоларини қамраб олади. Фалакнинг гардиши, ҳинд фалсафасининг талқинига кўра, Сатюг (Ҳақиқат даври), Трета (Кумуш даври), Двапра (Мис даври) ҳамда Калюг (Темир даври) каби тўрт босқичдан иборат ҳаётий жараён ниҳоясига етгач, ўша доира бўйлаб яна янгидан айланади. Зотан, Тангри таоло яратувчилик фаолиятининг муттасил ва узвийлиги ҳам унинг Ўзи сингари азалий ва абадийдир. Шу боис ҳинд фалсафасидаги “қайта туғилиш” қонуниятлари бандасида Браҳмага хос сифат ва фазилатлар мужассамлиги, инсон руҳи, танасидан фарқли ўлароқ, абадийликка дахлдор экани асосида тушунтирилади. Бинобарин, ҳиндупарастликдаги Браҳма ҳамда инсон руҳининг унга қайта қўшилиши ҳақидаги тушунчага ўхшаш талқин, шайх Азизиддин Насафийнинг “Зубдатул-ҳақойиқ” асарида ёзилишича, тасаввуфда ҳам бўлиб, у ислом шариа-ти аҳли орасида қуйидагича изоҳлан-

ган: “Тангри субҳонаҳу таоло илк дафъа бир жавҳар яратди. Унинг номи Нафси аввал — Рухи аввалдир. Жон танадан ажралганидан кейин, агар у комилликка эришган бўлса... асл ақллар ҳузурига қайтади ва гайблар олами билан қўшилади”. Ҳинду эътиқоди бўйича, ўлмас руҳнинг Тангри иродаси билан ўзга танада — юқори ёки паст табақада туғилиши ҳам, биринчи галда, кишининг дунёга келгач, ўз табақасига юклатилган вазифаларни қай тарзда соф иймон билан бажарганига қараб, ё мукофотланади, ё жазоланади. Ҳиндупарастликда “мукофот” навбатдаги туғилиш жараёнидаги табақа, шунингдек, мансаб-мартаба ва бошқа жиҳатлардан юксалишни билдириб, унинг энг олий кўриниши қайта туғилишдан мутлақо халос бўлиб, ўз асли — Брахмага қўшилишни англатса, “жазо” эса туғилишдаги зотан тубанлашиш ва ҳоли ҳаётдаги гуноҳлар сабаб, инсонлигини йўқотиб, ҳайвон қиёфасига киришни билдиради. Мазкур “диний ҳақиқат”нинг дунёвий моҳиятига ҳиндуларнинг муқаддас “Бҳагавадгита”сида тангри Кришнанинг сўзи воситасида қуйидагича изоҳ берилади: “Одамзот янги либос кийганида эскисини ташлагани каби, руҳ ҳам эскирган ва яроқсиз бўлиб қолган танадан фориг бўлади... О Кунтийнинг дилбанди, иблис шаклида қайта-қайта туғилганлар менга асло яқин келолмайдилар, чунки улар бора-бора ўта жирканч “ҳаёт шакллари” сари тубанлашиб борадилар”. Ҳиндупарастлар наздида инсон руҳи на пайдо этилган ва на пайдо бўлади, у азалдан мавжуд ва абадий барҳаёт. Сабаби — руҳнинг зарраси ҳам Брахманинг ажралмас қисмидир.

Йога ва тасаввув таълимотларидаги муштарак жиҳатларга бир мисол тариқасида Жалолоддин Румийнинг қуйидаги сатрларини эслатиб ўтиш шу ўринда жоиздек туюлади:

*Аё сиз, жон чекиб, ҳар лаҳза
изларсиз илоҳийни,
Ани излашга ҳожат йўқ,
илоҳий — сиз, илоҳий — сиз!*

Модомики шундай экан, у ҳолда гуноҳкор киму ва гуноҳ ишлар қандай содир бўлади, деган табиий савол туғилади. Ҳиндупарастликда бунга қуйидагича жавоб берилади: гарчи инсон руҳи Тангрининг кўрсатмаларига амал қилиб, онг ва аъмол поклигини асраган ҳолда аслига қайтиш имконига эга бўлса-да, аммо у яна табиатан қуйи “гун” — сифатлар таъсирида юриш хусусиятига ҳам эга. Бундай норасолик аслида Тангрини англаб етмаслик оқибатида вужудга келади. Энди қуйи “гун” — сифат муаммосига келсак, табиатда ва ҳаётда — одамзот хоҳлайдими, йўқми — унинг назарини тортувчи, уни беихтиёр маҳлиё этувчи ва шу тариқа то мақсадига етмагунича тинчлик бермай, маънавиятини узлуксиз синовга дучор қилувчи “оҳанрабо”лар сон-саноксиздир. Уларнинг онгни охир-оқибат вужуд эҳтиёжларига бўйсунушга мажбур эти-

ши эса, инсон руҳини қуйи “гун” билан боғлаб, сўнгра ҳиндупарастликдаги гуноҳлар ибтидоси “мая” — нафс балосига гирифтор қилади. Аммо, бошқа жиҳатдан, одам боласига ўзидаги — онгидаги моддий дунёга мутелик қусурларидан халос бўлиш имконияти ҳам берилган, зора у шуни истаб, тоат-ибодат қоидаларини амалиётга қўллаш воситасида покланиш йўлига ўтса! Замонавий ҳинд фалсафасига мувофиқ, “трансцедентал ҳолат” деб таърифланувчи бундай такомиллик босқичи деганда, аввало, инсоннинг йога таълимотига амал қилиб, моддий-ақлий фаолиятдан фориғ бўла олиши кўзда тутилган. Шунинг учун бу босқич ўз-ўзини англаш ҳамда бахту саодат ҳузурини ўзидан топа билиш хусусияти билан характерланади. Бундай оромбахш ҳолатда киши чексиз бахт оғушида сузади. Кейин дадил оёқда туриб олган йог на бирор ҳақиқатдан бош товлайди на бирор мусибат унинг қаддини бука олади. “Бҳагавадгита”даги хулосаларга кўра, ана шу кучнинг ўзи руҳий озодликдир.

Дарҳақиқат, “йога” сўзининг фалсафий маъноси ҳам бандасининг Яратган билан боғланиши — мулоқотда бўлиш эҳтимолини билдириб, диний манбаларда бу таълимотга тааллуқли “боғланиш” жараёнининг ўн саккиз тури қайд қилинади. Эътиборли жиҳати шундаки, йога билан шуғулланиб, “мая” кишанидан халос бўлган кимсанинг илоҳий “атисукх” — бахту иқбол лаззатига (завқ мақомига) етишиш лаҳзалари тасаввуф тариқатларида ҳам учрайди.

Тасаввуф тадқиқотчиларининг фикрича, “ҳол” мартабаси мақоматдан кейин келадиган руҳий хусусият бўлмай, мақомларни бирма-бир

эгаллай бориш жараёнида юз беради. Бошқача айтганда, мақом қатъий амалий назорат босқичи ўлароқ ажз изтиробнинг юксалиб, кучайиб боришини англатса, “ҳол” руҳий такомилнинг натижаси — ҳосиласини билдиради: солиқда ўзга ҳолатнинг, ўзга руҳий кайфиятнинг юз кўрсатганидан хабар беради. “Ҳол” — бир лаҳзалик кайфият, қалбнинг порлаши, чақмоқ чақилгандек ярқ этиб пайдо бўладиган чароғон нурни туйиш лаззати. “Ҳол” — илоҳий раҳмат ва баракатнинг нузул бўлиши, қуйилиб келишидир” (Нажмиддин Комилов. *“Тасаввуф”*. Тошкент, 1996 йил, 29-бет). Агар таърифни ҳиндупарастлик нуқтаи назаридан бойитиб ифодаладиган бўлсак, “ҳол”, яъни “атисукх” — руҳий маърифатни эгаллашга холис бел боғлаган, имкон қадар моддий эҳтиёжлардан тийилган йогга насиб этадиган илоҳий мукофот. Шундай қилиб, гарчи илоҳий нурни туйиш лаззати оний бўлса ҳам, бу саодатли ва фараҳбахш бахту иқбол шу қадар порлоқ ва ҳузурли ҳиссиёт оғушида пайдо бўладики, илк бор бу нурли туйғуларга хос қувончни ҳис этган “сармаст” йог кейин ўша беғубор ва боқий дунё билан ботбот мулоқот қилиш орзусида яшайди.

Йога ва тасаввуфнинг айрим фалсафий хулосаларида муштарак тушунчалар мавжуд. Бундай ўхшаш жиҳатларни теран таҳлил воситасидагина шарҳлаб бериш мумкин. Биз бундай муштарак жиҳатларни аниқлаш ва ўзаро қиёслаш билангина кифояланамиз. Ҳиндулардаги “парматма” (бирламчи қалб ёки рух) тушунчасига ботиния тариқатидагиларнинг умумдунёвий қалб хусусидаги таълимоти ёки Евгений Бертельс тадқи-

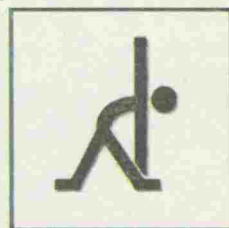
қотларида тилга олинган ҳамария таълимотидаги қалбнинг, руҳнинг бир танадан иккинчисига ўтиши (танасул бўлиши) ва Тангрининг айрим жониворларни гуноҳкорлардан яратгани ҳақидаги эътирофлари ўхшашдир. Фикримизча, бу ҳолатлар қиёсий таҳлилга асос бўла олади. “Ҳар бир соҳада бўлганидек, — деб ёзади Нажмиддин Комилов, — сўфийликнинг ҳам ўзига хос истеъдоди бор. Буни тасаввуфда “жазба” деб юридилар... Жазба — инсондаги хос илоҳийпарварлик майли, руҳий ва тафаккурий-шуурий бир таважжухдир... Шуниси ҳам маълумки, жазба туғма бўлиши ёхуд сулук жараёнида солиқ қалбига нузул этилиши мумкин” (Нажмиддин Комилов, *ўша асар*, 31-бет). “Жазба” хусусидаги ушбу таъриф йога таълимотига ҳам тўғри келади, десак адашмаймиз. Тасаввуфдаги тариқат мақомлари каби, йога таълимотида ҳам олий ҳақиқат — Ҳақ таолони таниш йўлида босиб ўтиш жоиз ҳисобланган куйидаги саккиз босқич мавжуддир: 1. Яма — ўз-ўзини тута билиш ва нафсни маҳв қилишга эришиш. 2. Нияма — фақат шаръий аъмолларни адо этиш. 3. Асана — жисмоний такомиллашув. 4. Пранаяма — нафсни онгли равишда бошқариш ва шунингдек, юриш-туришда беэиёнлик. 5. Пратяхара — хис-туйғуларни ўзига тортувчи бар-

ча нарсалардан тийилиш. 6. Дхара — диққатни бир ерга жамлай олиш ва исталган мақсад сари йўналтира билиш.

7. Дхаяна — (Тангрини) англаш даражасига етиш, порлаш. 8. Самадхи — транс ҳолатидаги хотиржамлик.

Энди йога таълимотидаги руҳий такомиллашув босқичларига тасаввуфдаги мақомларини қиёслаб кўринг: 1. Тавба. 2. Вараъ. 3. Зухд. 4. Фақр. 5. Сабр. 6. Хавф. 7. Ражо. 8. Таваккул. 9. Ризо.

Мўъжаз бир мақола доирасида бу икки улкан таълимот асослари ҳақида ақалли озгина маълумот бериш ҳам қийин, албатта. Лекин, ҳадиси шарифда марҳамат қилинганидек, Хитойга бориб бўлса-да, илм талаб қилиш зурурати бизни умуминсоний қадриятларга мансуб барча диний-фалсафий таълимотлардан оз-оздан эса-да, бохабар бўлиб боришга ундайди.

Ал-Бухорий жамлаган саҳиҳ ҳадислар

Абулқумлоҳ ибн Масъуд ривоят қиладилар: “Расулқумлоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам: “Қайси биритииз теросхўрникизники молани ўзиникизники молитикиздан кўра яхшироқ кўрайдирсиз?” дедилар. Одамлар: “Ё Расулқумлоҳ, орамизда ўз молидан ўзганини молити яхшироқ кўрайдирган одам йўқдир!” дейишди. Жаноб Расулқумлоҳ: “Қиши молитини қангасини итқом (сарф) қилган эрса, ўша — ўзиникидир, сарф қилмай эҳтиётлаб олиб қолган қисми эрса — теросхўрникидир!” дедилар.

РУҲЛАР ДУНЁСИГА САЁҲАТ

Биз бениҳоя ғаройиб бир даврда яшамокдамиз. Кечагина сўзсиз ман этилган кўпдан-кўп ҳодиса ва воқеалар бугун бутунлай бошқача талқин қилинмоқда. Хусусан, илгари ўлим билан боғлиқ нарсалар ҳақида деярли ҳеч нарса ёзилмас эди. Ҳатто фожиали ўлимлар тафсилоти ҳам оптимистик руҳда ёритилиб, ҳаётимизнинг афзаллигини таъкидлашга хизмат эттирилари эди.

Замон ўзгарди. Энди нафақат ўлим, унинг моҳияти, балки руҳлар ҳақида ҳам бемалол фикр юритиш мумкин.

Ажал тўғрисида Қуръони каримда шундай сўзлар бор: “Ҳеч бир инсон Оллоҳнинг изнисиз, ажали етмай туриб ўлмайди” (“Оли имрон” сураси, 145-оят). “Қаерда бўлсангиз ҳам ўлим сизларга етиб боради” (“Нисо”-сураси, 78-оят). Дарҳақиқат, ажал тақдир тақозоси бўлиб, ундан қочиш қутилиш имконсиз. Шу боис, ўлим — ҳақ, деган гап

бор халқимизда.

Ўлимни эслаб, унга тайёр туриш керак. Бу ҳол инсонни тетикликка ундайди, уни яхшиликка, сабр-тоқатли бўлишга даъват этади. Фарб мамлакатларида кўпчилик худога, нариги дунёга ишонади, шу боис улар ўлимни қийналмай, табиий нарсасидек қарши олади. Бизда эса кўп йиллик даҳрийлик ташвиқоти натижасида аксарият одам худосиз, динсиз ҳолда тарбияланган. Шунинг учун биз инсоннинг ўлимдан кейинги руҳий ҳолатини унча тасаввур қилолмаймиз. Фарб илми эса бу борада анча илгарилаб кетган.

Хусусан, Париждаги Аллан Кардек (1804-69 йилларда яшаб ўтган) асос солган Спиритик тадқиқот жамиятида юритилаётган спиритик сеанслар диққатга сазовордир. Бундай сеанслар вақтида автоматик усулда тизимга солинган саволларга юксак ва олий мартабали руҳларнинг берган жавоблари

ёзиб олинган. Бу савол-жавоблар Россияда чоп этиладиган “Здоровье” ойномасининг иловаси бўлмиш “Сенинг соғлигинг” (1991 йил, август сони) журналида нашр қилинган эди.

Спиритик тадқиқот жамияти ўлганлар руҳининг нариги дунёдаги тақдири ва улар билан сўзлашиш имкониятига ишонинг натижаси ўлароқ вужудга келган. Жамият аъзоларининг олий мартабали руҳлар билан мулоқотлари ҳаётий муҳим муаммоларга — борлиқ, мавжудот, руҳий, жисмоний ҳаёт, ўлим ва тана саломатлиги масалаларига бағишланган. Саволлар ҳар хил вақтда ўтказилган спиритик сеанслар чоғида ёзма ва оғзаки равишда берилган. Жавоблар эса медиум — психографларда автоматик хат воситасида ёзиб олинган.

Суҳбатларнинг бошида айрим тушунча ва ҳолатларга изоҳ берилган. Чунончи, “Худо мутлақ, ягона, ҳар нарсага қодир, одил, адолатли, ўзгармас, эзгу”, дея таърифланган.

Рухлар ҳар хил синф ва табақага мансуб экан. Улар бир-бирига на кучда, на ақлда, на билимда тенг экан. Энг олий руҳлар Тангрига яқин бўлиб, билимдонлиги, баркамол ва мукамаллиги билан ажралиб турар экан. Бошқалари эса мукамалликдан тобора узоқлашиб бораверар экан. Бу дунёдан яшаб ўтганларнинг аксарияти қуйи тоифадаги руҳга мансуб экан. Улар орасида нохуш хислатларга эга бўлганлар, шу жумладан жуда ёмон бўлмаганлар ҳам, нодонлар ҳам учрар экан.

Инсон — руҳ ва моддадан иборатдир.

Рух билан жисм қўшилганида ўзига яраша қийинчиликлар пайдо бўлади ва шу қийинчиликларни енга олиш ёки енга олмасликка қараб инсонлар турли тоифаларга бўлинадилар. Кўпчилик ҳаёт деганда фақат ейиш-ичишни, моддий фаровонликни тушунади. Шу сабаб аксарият ҳавои нафсга берилиб кетади. Қуръон буни рад этароқ руҳий ҳаётга муҳим эътибор берган. Бу ҳаётнинг негизини Оллоҳга ишонч ташкил этади. Қуръон инсон нафсини бошқара оладиган ва фақат хайрли амалларга қўл урадиган зот бўлишини истади.

Бугунги кунда дунё руҳий маданиятга муҳтождир. Бу асрда эришилган моддий тараққиёт кишиларни кўзланган саодатга эриштира олмади. Бинобарин, уларнинг эътиқодича, руҳ билан жасад ёнма-ён туриб тараққиётга эришмоғи душвор. Жасад — руҳ учун қамокдир.

Ислом дини эса инсонга

моддий манфаат ва лаззатлардан оқилона фойдаланишни манқил-

майди. Қуръоннинг кўпгина оятлари руҳий ва моддий манфаатларни тенг қўйишга даъват этади. Чунончи, “Қасос” сурасида: “Оллоҳ сенга берган нарсалар билан охиратни талаб қил ва бу дунёдаги насибангни ҳам унутма. Оллоҳ сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам яхшилик қил”, дейилган (77-оят).

Руҳий ва моддий эҳтиёжларга тенг муносабат инсон ҳаётига мос ва зарур ҳолдир. Зеро, Оллоҳ таоло инсонни фақат моддий манфаатлар орқасидан қувадиган ёки фақат руҳий ибодатлар билан машғул бўладиган қилиб яратгани йўқ. Балки ҳар икки жиҳатга ҳам ҳожати тўшадиган ва ҳар икки жиҳатни эҳтиёжига мувофиқ бошқариб борса, камолга етадиган қилиб яратган.

Инсоннинг руҳий рағбати заифлашса, моддий рағбати кучаяди. Бу ҳол охир-оқибатда, яшашдан мақсад — моддий лаззатдир, деган хулосага сабаб бўлади. Натижада ундаги яхшилик сифатлари сусайиб, унинг ўрнини манманлик, бераҳмлик, риёкорлик каби ёмон одатлар эгаллайди. Шунингдек, очкўзлик кишининг зеҳнини пасайтиради, руҳий қувват олишга йўл бермай, фикру зикри фақат турли моддий неъматларга боғланиб, камчиликларини тузата олмайди, инсонликдан чиқиб қолади.

Оллоҳдан умидворлик билан қўрқиб инсоннинг виждонини тарбиялайди ва уни жамиятнинг солиҳ аъзосига айлантиради. Лекин инсон гоҳида адашиб баъзи бир нолойиқ ишларни

қилиб қўйса, дарҳол Оллоҳни эслайди, хатосини тан олади, надомат чекади, истиғфор айтиб, иккинчи бор бу ишни такрорламасликка аҳд қилади ва бевосита Тангрига илтижо айтади. Оллоҳ таоло тавба қилиб, ёлворганларнинг гуноҳидан кечиши шубҳасиз. Бу ҳақда “Зумар” сурасида шундай дейилган: “Эй ўзига зулм қилган бандаларим, Оллоҳнинг раҳматидан ноумид бўлмангиз. Албатта, Оллоҳ барча гуноҳларни кечадди. Албатта, у гуноҳларни кечувчи, раҳмдилдир” (53-оят). *Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам бу ҳақда шундай деганлар: “Ёмон ишнинг ортидан яхши иш қилсанг, ёмонликни ювган бўласан”.*

Энди юқорида тилга олинган спиритик тадқиқотлар натижаларини — савол-жавобларни ана шу муборак қоидалар нуқтаи назаридан кўриб чиқайлик. Мана, ўша суҳбатдан айрим намуналар:

— *Қазо палласида жон нимага айланади?*

— Жон яна руҳга айланиб, илгари вақтинчага ташлаб кетган дунёсига қайтади.

— *Жон чиққан маҳалда ўзи билан бирор нарсани олиб кетадими?*

— Йўқ. Хотира ва нариги яхшироқ дунёга қайтишга хоҳиш-истакдан бошқа ҳеч нарсани олиб кетмайди. Бу хотиралар уларнинг соҳиби ҳаётда нақадар ширин ёки аччиқ умр кечиргани билан боғлиқдир.

— *Қазодан сўнг руҳ нақадар индивидуал бўлишини*

исботлаш мумкинми?

— Агар кўзингиз ожиз бўлма-са кўрасиз ва кар бўлмасангиз эшитасиз: кўпинча недир бир ботиний сас сизга хабар беради, сиздан ташқарида бошқа жонзот борлигидан дарак беради.

— *Хаётнинг доимийлигини қайси маънода тушунмоқ керак?*

— Рухнинг умри — доимий. Тананинг умри — ўткинчи, вақтинча. Тананинг ўлимидан кейин рух доимий ҳаётга қайтиб келади.

— *Рух танадан ажралаётган маҳалда жон қийналадими?*

— Йўқ, аксинча, тана тирик чоғида ўлаётган пайтидагига нисбатан кўпроқ қийналади. Рух эса ўша онда азобланмайди.

— *Рухнинг танадан ажралиши қандай рўй беради?*

— Уни боғлаб турган ришта узилиши билан у озод бўлади.

— *Арвоҳ ўзини руҳлар дунёсида қандай ҳис этади?*

— Ҳар хил ҳолат рўй беради. Агар сиз ўз хоҳишингизча ёмонлик қилиб юрган бўлсангиз, дастлаб хижолат бўласиз. Пок ва одил яшаган бўлсангиз, ҳаммаси бошқача бўлади: ўзингизни енгил ҳис этиб, оғир юкдан кутулгандек бўласиз.

— *Тана бошдан жудо бўлганида, масалан, инсоннинг сезги ва онги бир неча лаҳза ўзида бўладими?*

— Айрим ҳолларда бу нарса бир неча дақиқагача — ҳаёт лаҳзалари тугамагунча давом этади. Кўпинча ўлим олдидаги қўрқув одамнинг сезги ва онгини ўлимдан олдинроқ хушсиз қилиб қўяди.

— *Арвоҳларнинг қобилият ва*

билими чегарасизми? Улар ҳамма нарсадан хабардорми?

— Улар нақадар баркамол бўлиб, мукамаллик сари юксалса, шу қадар кўп билади.

— *Рухлар келажакни биладими?*

— Бу ҳам уларнинг баркамоллигига боғлиқ. Рух Тангрига яқинлашгани сари келажакни яққолроқ кўради.

— *Ўта баркамол ва мукамалликка эришган руҳлар келажакни бор бўйича била оладими?*

— Бунинг имкони йўқ, чунки фақат Тангрининг ўзи яратган дунёсини тўлиқ билади ва ҳеч зот у билан тенглаша олмайди.

— *Рухлар Тангрини кўрадими?*

— Фақат энг олий мартабали руҳлар Тангрини кўради ва тушунади. Қуйи табақадаги руҳлар уни фақат сезади, холос...

Савол-жавоблар турли сарлавҳалар билан бўлимларга бўлиниб чоп этилган. Улар ниҳоятда қизиқарли, тарбиявий аҳамиятга эга. Чунончи, боланинг ўлимдан кейинги тақдири, қариндош-уруғчилик, ташқи кўриниш ва характердаги ўхшашлик, ўлганларни эслаш, кўмиш маросими, руҳларнинг танага қайтиши, тана билан руҳнинг бирикиши каби масалалар хусусида фикр юритилади. Буларнинг барчаси Қуръони каримда таъкидланган ҳақиқат — руҳлар олами мавжудлигини яна бир карра тасдиқлайди ва биз — бу дунё одамларини моддий оламнинг омонат бойликларига кўп ҳам мафтун бўлмасдан, ҳақиқат олами — охират мезонларини кўзлаб яшашга даъват этади.

ДУҶОҲИ ХУСАЙНИЙ

ДРАМА – ВЕРСИЯ

Саҳна тўрида суфа.
Шамъ ёруғида ШАЙХ тиловат қилиб ўтиради.
Саҳнанинг ўнг томонида ҳовли ёришади.
Айвон деворида қилич.

АЛИШЕР НАВОИЙ айвонда бир ёзиб, бир танбур чертиб шеърни куйга солмоқда. ГУЛИ оҳиста киради. Қўлида тугунча. Бир четга қўйиб кузатади. Беихтиёр жўр бўла бошлайди.

АЛИШЕР НАВОИЙ *(хуш кайфият билан)* Гули?

ГУЛИ Ассалому алайкум, бегим.

АЛИШЕРНАВОИЙ Ваалайкум ассалом. Хуш келибсен.

ГУЛИ Онам нонушта олиб чиқишимни буюриб эдилар.

АЛИШЕР НАВОИЙ Саломат бўлсинлар. Келганингни пайқамай қолибмен. Лекин... *(гина билан)* ташрифдин мурод шугинами?

ГУЛИ Кимнинг шеърига куй басталаганингизни айтсангиз, мен ҳам
жавоб берурмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ Кимнинг шеъри эркан, топиб боқ-чи?

ГУЛИ Сизникига ўхшайди-ю...

АЛИШЕР НАВОИЙ Хўш?

ГУЛИ Муаллифайн мухаммас бўлса керак.

АЛИШЕР НАВОИЙ Топдинг! Дўстим Мирзо Хусайнга бир газал юбориб эрдим, тахмис боғлаб қайтарибди, ажаб чиқибдур. Куйга ҳам равон тушмакда.

ГУЛИ Дугоҳ йўлида, лекин янгича тарона.

АЛИШЕР НАВОИЙ “Дугоҳи Хусайний”. Сенга мақбулми?

ГУЛИ Илоҳи! Бегимни саломат қил!

АЛИШЕР НАВОИЙ (мамнун) Куйлаб берурмисен?

ГУЛИ Сиздан уялурмен. Машқ билан маромига етказсам.

АЛИШЕР НАВОИЙ Сен каби овоз соҳиби бутун Хуросонда борми ё йўқми, маромига етказиш нимаси?

ГУЛИ Ҳаддин зиёд муболаға қилурсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ (меҳр билан) Сен ҳарқанча муболағага муносиб-дурсен.

Абдулла Аъзам — физика-математика фанлари доктори, профессор. Домла. Наманган Давлат университетига раҳбарлик қилади.

Лекин инсоний ҳам ижодий такомилга интилган бу одамга буларнинг бари кам. “Физика” соҳасида ўзига яраша анча-мунча ишни ўринлатиб қўйгани билан кифояланмай “лирика” соҳасида ҳам куч синаб кўрмоқда. Ватан тарихига оид, мумтоз адабиётимиз сир-синаотларига оид рисоалари шунинг исботи.

Ҳозиргача бир-икки асари саҳналашган муаллифнинг Мир Алишер Навоий ҳаётига доир “Дугоҳи Хусайний” драма-версиясини эълон қилар эканмиз, асарнинг тарихий-бадиий савиясига ҳакамлик даъвомиз йўқ, балки алжабр “жабри”га бардошли олимимизнинг бадиий ижод майдонидаги машаққатларга ҳам астойдил бел боғлаганини қутлов билан таъкидламоқчимиз, холос.

Зеро, “нонини ейдиган” биргина соҳа билан чекланмай, ўзга жабҳаларга, хусусан, маънавий-маърифий оламга фаол аралашув чинакам замон зиёлисига хос таҳсинбон амалдир.

ГУЛИ Саховатингиз учун ташаккур, бегим.

АЛИШЕР НАВОИЙ Энг яхши ташаккур - илтимосни қондириш.

(АЛИШЕР НАВОИЙ соз чалади, ГУЛИ қўлёзмани олиб куйлайди.)

*Лаъли жонбахшиндин айру оби ҳайвонни нетай?
 Ҳардам ар юз жон берур, жононасиз жонни нетай?
 Гар эмас манзур юзинг, ҳур бирла гилмонни нетай?
 Гулшани кўюнгдин айру боғи ризвонни нетай?
 Бошима гар гул сочар, сенсиз гулафшонни нетай?*

*То айирди мендин ул маҳвашини чархи кажниҳод,
 Эй Ҳусайний, телба кўнглум бўлмади бир лаҳза шод,
 Оқибат чун топмадим ул шўҳ васлидин мурод.
 Ердин айру бузуғ кўнглумга қилдим хайрбод,
 Эй Навоий, уйла ганж ўлмай чу вайронни нетай?*

АЛИШЕР НАВОИЙ Офарин.

ГУЛИ Мирзо Ҳусайн туркийда ғазалнавис эканликларини кўп эшитиб эдим. Бу қадар моҳир эканликларин энди билурмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ Пардани анча баланд олмоқ лозим, Гули!
 Мавлоно Лутфийни демасалар, букун туркийда ҳеч ким Ҳусай
 нийдек ашъор бита олмас.

ГУЛИ (гина билан) Навоий-чи?

АЛИШЕР НАВОИЙ Аслин олганда, Навоий бу борада Ҳусайнийга шогирддур.

ГУЛИ Энди ҳам муболаға, ҳам камтарлик қилурсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ Йўқ, Гули. Ул амирзода кўп вақтин баҳодирлик машқи билан ўтказур. Навкарлари асосан Туркистон заминининг турли туфроғидин. Машқ орасинда бири Гўруғлидин дoston ай тур, яна бири "Туркий Шохнома"ю ҳазрати Юсуф Болосоғуний нинг "Қутадғу Билиг"ин ўкур, давра куриб, лапару ялла куйлаюр лар. Фарғона навоҳисидин бўлганлари нозук сўз санъатиким, ас кия қилурлар. Шунинг учунким, бугун турк фуқаросидин ҳеч ким бу тилни Ҳусайн Бойқарочалик билмас. Ул зот туркийнинг назмдаги имкониятларини форсийдан юқори кўюр. Мени она тилимизда ижодга ундаб келадир. Ўзи ҳам намуна кўрсатадир.

ГУЛИ (қизиқиб) Сиз таърифлагандек ашъоридан ўқиб берурмисиз?

АЛИШЕР НАВОИЙ Мана, кулоқ тутгил:

*Оҳким, ҳижрон ўтидин куйди жоним ўзга навъ,
 Ўртади офоқни ўтлуқ фиғоним ўзга навъ.*

Бу қофия ва радиф Хусайнийнинг ихтиросидур. На форсий, на туркийдаги бирор девонда учрамас. Туркий ғазалнавислар эса, умуман, “айн” ҳарфига шеър битиб, девонга киритмаслар.

ГУЛИ Ажаб ўзга навъ байт чиқмиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ Балли. Мен ҳам бағоят таъсирланиб, татаббу боғлашдин ўзни тиялмаганмен. Энди бошқа машхур ғазалининг матлаъсин ўқуйун. У ёр васлидин айру ошиқ кайфияти бобидадур. Аввало айт-чи, Гули, ўз маъшуқаи манзурасини кўра олмайдурган ошиқ не қиладур?

ГУЛИ Айрилиқдин шикоят.

АЛИШЕР НАВОИЙ Яна?

ГУЛИ Ҳижрон ғамида ўртанур.

АЛИШЕР НАВОИЙ Яна?

ГУЛИ Ул бераҳмдин зор этур ё фалақдин дод этур.

АЛИШЕР НАВОИЙ Дарвоқе, сен нечун шеър машқ қилмайдурсен?

(ГУЛИ ерга қарайди.) Яна?

ГУЛИ Васлининг орзусида уммид ила илтижо.

АЛИШЕР НАВОИЙ Тасанно, Гули! Мен ҳам сен каби жавоб айтган бўлур эрдим. Дўстим эса “қирқ йил қуруқ тоат-ибодатдин бир кунлук солиҳ амал яхши” ойини бирлан битибдурки:

*Бир нафас ул ойни кўрмак чун эмасдур дастрас,
Они кўрган ерни, ваҳ, бориб кўройин бир нафас.*

ГУЛИ Бағоят гўзал! Тасанно бегимнинг амирзода шоир дўстига! Лекин мен учун барибир Навоий бу оламда беназирдур. Шу боис Хусайний ғазалига татаббуни ҳам нася қилмасунлар.

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Ул парий ҳар дам қилур мажнунларин шод ўзга навъ,
Лек этар мен телбага ҳар лаҳза бедод ўзга навъ.*

ГУЛИ Қайси пари ҳақида экан бу байт?

АЛИШЕР НАВОИЙ Ким эканлиги номаълум бўлмаса керак...

ГУЛИ (қизариниб) Яна тухмат бўлмасун деб кўрқамен.

АЛИШЕР НАВОИЙ Таслим, Гули, таслим. Лекин изоҳим йўқ эрмас.

ГУЛИ Муштоқмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.*

*Лаҳза-лаҳза чиқдимү чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимга-ю, ул шўхи бадхў келмади.*

ГУЛИ

*Оразидек ойдин эрконда гар этти эҳтиёт,
Рўзгоримдек ҳам ўлгонда қоронғу келмади.*

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Кимса бормуким анга кўрганда кулғу келмади.*

АЛИШЕР НАВОИЙ ва ГУЛИ

*Эй, Навоий, бода бирлан хуррам эт кўнглунг уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади.*

(Кулишадилар.)

ГУЛИ Ажаб бўлмиш, хўб бўлмиш. Аввалги кун келсам, улфатларингиз билан майпарастликка кетмишсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ (кулиб) Майпарастлик эмас, байтпарастликка. Огоҳ этмабмидим?

ГУЛИ Яна форсий билан туркий назм мунозараси бўлибди-да?

АЛИШЕР НАВОИЙ Улуғ тоғойим ҳам ҳозир эрдилар.

ГУЛИ Барча тафсилотин сўйладилар. Аммо “сипқармоқ” сўзи билан ҳарифларингизни мот қилмишсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ Майни сипқориб кўрсатишга ҳам тўғри келганини айтмайсанму!

ГУЛИ Сиз лабингиздин май томиб қайтган бўлсангиз, отамлар оғзидин бол томиб келдилар. Сиз билан жуда фахрланурлар.

АЛИШЕР НАВОИЙ Тоғойим ҳам чакки эмаслар. “Ёзасиз” туюғи билан барчанинг бормағин тишлатдилар.

ГУЛИ Кейин сиз дарҳол “Бормағин” калимасига туюқ боғлаб оғизларин ёпмишсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ Тоғойим билан сўзлашиб қайтдик. Йўл-йўлакай сенинг қилич билан машғул бўлаётганингни айтиб таажжуб билдирдилар?

ГУЛИ (*қизариб*) Ҳазрати Соҳибқироннинг завжалари Туман Оқа қиличбозликда моҳир эрканлар, икки қўлда икки қилич ўйнатиб от устида жангга ҳам кирар эрканлар. Машқ тарзида қилич рақсин ихтиро қилмишлар. Бобом ҳикоя қилиб эрдилар, Туман Оқага ҳавас этдим.

(АЛИШЕР НАВОИЙ *меҳр билан яқин келиб, бағрига босмоқчи бўлади, ГУЛИ уялиб ўзини тортади.*)

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Кел-эй, зақанинг тутиб, сақоғингни ўпай,
Кўз-қошингга суртубон қабоғингни ўпай.
Гулдек юзинг ислабон дудоғингни ўпай,
Йўқ, йўқ, йўқ, десанг гар,*

(*тиз букиб*)

аёғингни ўпай.

ГУЛИ (*ҳаяжонда, у ҳам чўнқаяди.*) Бегим!

АЛИШЕР НАВОИЙ Гули! Онаминг йилини ўтказиб олғач, васиятларига мувофиқ тўйимизни ҳам қилурбиз... (*Турадилар.*)

ГУЛИ Худо хоҳласа. Ҳали сепларимни тўлдиришим керак.

АЛИШЕР НАВОИЙ Сепга на ҳожат?

*Хуштур бўлсак иковла ҳамдам сену мен,
Бир-бирга десак, етушса ҳар ғам сену мен.
Бўлсак бор, эсак умрибод маҳрам сену мен,
Қамишзор аро бўлса ватан ҳам, сену мен.*

ГУЛИ Энди мен борай, бегим.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*кузатиб*) Тоғойим ва янғачамга саломимни еткур.

Чироқ сўниб ёнади. ҲУСАЙН БОЙҚАРО кириб келади. Сафар кийимида. Куролланган ПАҲЛАВОН МУҲАММАД ва иниси эшик олдида тўхтадилар.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Ассалому алайкум, дўсти қадрдоним.

АЛИШЕР НАВОИЙ Ваалайкум ассалом, ҳабиби вафодорим.
(*Айвонга ўтирадилар.*)

АЛИШЕР НАВОИЙ Мухаммас учун ташаккур. Фиштин ғазалга зарҳал кошин бўлибдур. (*ҲУСАЙН БОЙҚАРО сукутда.*)
Бугун кайфиятинг сушт кўринади?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Сену менга ҳомийлик қилиб келган
Мирзо Абул Қосим Бобур Машҳадда вафот этмиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ Маърифатли темурийзодалардин эрди.
Оллоҳ раҳмат қилсун.

ШАЙХ Омин! (Юзга фотиҳа тортадилар.)

АЛИШЕР НАВОИЙ Ворис ким эркан?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Ворис йўқ. Мирзо Абу Саид Хуросонни ҳам
Мовароуннаҳрга қўшиб, Соҳибқирон давлатин тиклаш
ниятида эрмиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ Ҳазратдек адолатли бўла олурми?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Ҳамма гап шунда-да. Абу Саид золим ва ўқор
феъллидур. Раҳматли Мирзо Абул Қосим Бобурга қаттиқ кеки
бор эрди.

АЛИШЕР НАВОИЙ Билурмен.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Абу Саид унинг хизматида бўлгонларни таъқиб
этажагига шубҳам йўқ, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ (ўйчан) Нечунким ҳазрати Соҳибқирон вафотидин
сўнг темурийлар ул зотнинг васиятларига амал қилмай
бошладилар? Ҳар ҳукмдор алмашуви тўс-тўполонсиз
кечмагай? Юртга вайроналик, раиятга зулм келтирмай,
салтанатга ворислик шариятга мувофиқ ҳал этилса
бўлмасму? Токай бу кўҳна жафокаш юрт бир юксалиб,
бир хароб бўлаверади?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Сўзларинг аччиқ, дўстим, лекин аини ҳақиқат.

АЛИШЕР НАВОИЙ Бу ҳақда темурийзодалар ўйлаб кўрмаклари, буюк
бир қурултой чақириб низом тузмаклари лозим кўринадур.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Мирзо Абу Саиднинг бу ишга бош қўшишидин умид
йўқ. Мен бу ҳақда кўп ўйладим. Устозим амир Барлос бирла
кенгашдик. Ва салтанат учун курашмакка қарор бердим.

АЛИШЕР НАВОИЙ Оллоҳ мададкор бўлсун, дўстим. Хуросон тахтига
Мирзо Абу Саид кимни ҳоким этмакчи, хабар топдингми?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Пойтахтни Ҳиротга кўчирмак истагида ўзи юриш
бошламиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ Наҳот? Соҳибқирон давлатининг пойтахти
Самарқанд эди-ку?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО Абу Саид Мовароуннаҳр қонини сўриб тугатган
чиқар, энди Хуросонга ҳам талабгор бўлса керак.

АЛИШЕР НАВОИЙ Сенинг бу ерда қолмоғинг хавфли туюладур.

ХУСАЙН БОЙҚАРО Шунинг учун хайрлашмоқ бурчини ўташга келдим. *(Ўринларидан кўзгаладилар.)*

АЛИШЕР НАВОИЙ Хайрлашмоққа? Қай тарафни мўлжал қилмоқдасен?

ХУСАЙН БОЙҚАРО Хоразм ёки Фарғонани. У ерлардин садоқатли амирлар топиш ниятидамен.

АЛИШЕР НАВОИЙ Англадим, дўстим. Ортиқ тафсилотга ҳожат йўқ. Мен сенинг ёнингда борурмен.

ХУСАЙН БОЙҚАРО *(миннатдор)* Бу-ку мен учун саодат бўлғай эрди. Лекин тақдири азал нималар раво кўражаги, мени қандай бало-қазолар кутажаги номаълум. Шу боис сенинг ҳаётингни хавфга қўйишга рози бўла олмасмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ Абу Саид Мирзо келгудай бўлса, менга ҳам аъмонлик бермас. Ахир, Абул Қосим Бобур хизматинда бўлгонмен. Барибир чақурлар.

ХУСАЙН БОЙҚАРО Абу Саид бунга ботинмаса керак. Лекин ҳар эҳтимолга қарши, сенинг хизматингга эски қадрдонинг ва мухлисинг, энг садоқатли паҳлавонларимиздин Муҳаммад Гўштингирни иниси бирла тайин этмақдамен. *(Улар қуллуқ қиладилар.)* Бири кўз бўлса, бириси қулоқ бўлғай. Буниси қалқон эса, униси қилич. Хавф туғилган тақдирда сени Машҳадга олиб кетурлар. У ерда Абу Саиднинг сенга қўли етмас.

АЛИШЕР НАВОИЙ *(кучади, кўнгли бузилиб)* Сени кўрмак истасам, қандай хабар топурмен?

ХУСАЙН БОЙҚАРО Бу борада ташвиш чекма, фақиринг зиммасида бўлғай. Фақат бир илтимосим бордур. *(Кўлини узатади, ПАҲЛАВОН МУҲАММАД қаламдон ва довот тутатади.)* Бу улур бобом Амир Темур Кўрагондин бизнинг хонадонга мерос эди. Ижодингга барака келтирсун.

АЛИШЕР НАВОИЙ Шошма, дўстим. *(Осиғлиқ қилични олади.)* Раҳматли отамнинг қиличи. Аларнинг жуссаси кичикроқ бўлгани учун Дамашқда махсус ясаттириб келган эканлар. Қаламдай енгил, аммо бир энлик темирни йиғочдай кесиб ўтадур, Кичкина Баҳодур номин шу қилич билан забт этмишлар. Омад келтирсун. *(Яна кучоқлашиб хайрлашадилар.)*

Ўнг томон қоронғилашиб, чап томон ёришади. Сарой. АБУ САИД тахтда. Вазир ХУЖА АФЗАЛУДДИН киради.

АБУ САИД Нима янгилик?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Бир қошиқ қонимдин кечишингизни ўтинаман.

АБУ САИД (хушламай) Нечанчи бор!

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Мансаб тақозосидур, шоҳим.

АБУ САИД Сўйланг.

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Мирзо Хусайн Астрободни илгига олибдур.

АБУ САИД (важохат билан туради.) Бу бало яна қайдин чиқди?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Кутвол қочиб келган.

АБУ САИД Нечун жанг қилмабди? Ёш гўдақдин мустаҳкам қалъани химоя эта олмабди? Дорга тортилсин.

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Бош устига. (Чиқмайди.)

АБУ САИД (ўтириб) Яна нима гап?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Кутволни осган билан иш битмас, шоҳим.
Мирзо Хусайн куч тўпламоқда эркан.

АБУ САИД Нияти не экан, нияти?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Хуфялар хабарига қараганда, Марвга юриш қилмоқчи.

АБУ САИД Дарҳол чора кўрилсин!

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Буюринг, шоҳим.

АБУ САИД Шаҳарни айғоқчилардин тозалангиз!

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Бунинг тадорики кўрилмакда.

АБУ САИД Шубҳали кишиларнинг барин тутиб йўқотингиз! Дарвоқе,
Хусайн Мирзо Абул Қосим Бобур таълимин олган,
шундайми?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Шундай, шоҳим.

АБУ САИД Кимда-ким Абул Қосим Бобурдин эътибор топган бўлса,
дарҳол зиндонбанд этилсин!

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Бош устига, шоҳим. (Тараддудда) Фақат...

АБУ САИД Нима фақат?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Абул Қосим Бобур саройида хизмат ўтаган
Алишер Фиёсуддин Баҳодур ўғли Машҳаддин келиб
пойтахтда истиқомат қилмоқда.

АБУ САИД Навоий! Хабарим бор. У Ҳусайн Бойқаронинг қалин дўсти ҳам деюрлар. Балки жосусидир. Дарҳол ҳибсга олинсин!

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Бундоқ тадбир осон эрмас, шоҳим.

АБУ САИД Нима, ҳибсга олиш ҳунарин унутдингизми?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Навоий Хуросоннинг обрўли хонадонидан. Аждодларининг теурий султонларга кўп хизмати сингган.

АБУ САИД (*қовоғини уйиб*) Жумладан, Абул Қосим Бобурга.

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Бугун у шоир сифатида бутун Хуросонда маълумдир. Шарафуддин Али Яздий, Шайх Камол Турбатий, Мавлоно Лутфий дуоларини олмиш. Йигирма яшарлигинда девон битганким, эл орасинда машҳурдир.

АБУ САИД Демак, бир шоирнинг ишин адо этиб бўлибди, ижодига барҳам берса бўлаверар экан.

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Навоий шоиргина эрмас, замонанинг фозил илм сохибларидандир. Машҳад мадрасаси таълимин ўн йил ўрнига уч йилда битирмиш.

АБУ САИД (*тоқати тоқ бўлиб*) Мадрасада жосусликни ҳам ўргатмишларми?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Бу ҳали исботланган эмас, шоҳим. Шунчаки бир тахминдур.

АБУ САИД Сиз исботини топгунча кеч бўлса-чи? Навоий ўрнига сизнинг бошингизни олишга тўғри келгайму деб кўрқамен.

(Хўжа Афзалуддин сукут сақлайди.)

АБУ САИД (*бетоқат*) Сўйлангиз. Не чора кўрмак ниятидасиз?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Амирлар бирлан маслаҳатлашилди. Бир тадбир тавсия этилур.

АБУ САИД Хўш?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Мақбул топилса, Навоий салтанатга хавф эмас, фойда келтиргай эди.

АБУ САИД Баён этинг.

ВАЗИР Уни саройга таклиф этмак.

АБУ САИД Жосусни саройга олишдин не суду нима мақсад?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Доим назоратингиз остида бўлғай, салтанатингиз обрўсига обрў қўшилғай. Энг муҳими, Мирзо Ҳусайн билан ораларини бузишга муваффақ бўлурбиз.

АБУ САИД (Ўйланади. Ўрнидан туриб, вазирга яқинлашади.)

*Жаҳон ганжигга шоҳ эрур аждаҳо
Ки, ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тириклик эрур
Маош айламак аждаҳо комида.*

Бу мисраларни ким ёзган?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Узр, шоҳим...

АБУ САИД Шунча қаллага бошқа тузукроқ фикр келмабди-да? Балки ўрнингизни бўшатиб бергайсиз?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Билурсиз, бунинг орзусида юрганлар кўп. Алардин бири Навоийни тириклайин ўлдириш маслаҳатин қилмоқда.

АБУ САИД Тушунмадим. Ким у?

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Амир Низомулмулк.

АБУ САИД Чақирингиз. (НИЗОМУЛМУЛК кириб таъзим қилади.) Амир! (Жилмайиб) Навоийни тириклайин лаҳадга кўммоқчимисиз?

НИЗОМУЛМУЛК Бунга ҳожат йўқ, шоҳ ҳазратлари. Алишербекнинг кичик тоғойиси Ғарибий Хусайн Мирзо хизматидадур. Шуни баҳона қилиб, катта тоғойиси зиндонга солинса, сўнг Навоийни Хусайн Бойқаро ҳузурига элчи қилиб...

АБУ САИД Тоғойиси?

НИЗОМУЛМУЛК Ҳа. У Навоийга айна замонда қайинота деса ҳам бўлғай.

АБУ САИД Қатл этилсин!

НИЗОМУЛМУЛК (сесканиб) Шоҳ ҳазратлари...

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Шоҳим, ўтинамен. Бошқа чора кўрайлик.

АБУ САИД (жаҳл билан) Салтанатга хавф туғилган чоғда қўлимни қайтармангиз. Ғарибийнинг оғаси қатл этилиши шарт!

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Навоийнинг бизга нисбатан душманлиғи ортгай, шоҳим.

АБУ САИД Ўзини Ҳиротдин дарҳол ихрож қилингиз.

НИЗОМУЛМУЛК (чайналиб) Анча-мунча мулки бор...

АБУ САИД Айна муддао. Мусодара этилсин!

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Шундин сўнг ўзи Хиротни ташлаб кетса керак.

АБУ САИД *(кесатиб)* Хусайн Бойқаро ҳузуригами?! Йўқ.
Доим кузатувда бўлмоғи шарт. *(Қарсак чалади. Мулозим киради.)* Амир Низомулмулкка тўн кийдирилсин.
(Кийдирадилар, у таъзим қилиб, қоқиниб-туртиниб чиқади.)

АБУ САИД *(Хўжа Афзалуддинга)* Дарҳол хирож тўплашга киришингиз, Хусайн Бойқарога қарши қўшин тортмоқ заруратин сабаб қилиб.

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Бу йил ҳосилиндин икки бор хирож йиғилди, шоҳим. Янгисин халқ кўтара олмас.

АБУ САИД Халқ, халқ! *(Фазаб билан)* Бу тадбирларни Низомулмулкка топширғаймен. *(Кўзини қисиб)* Лекин улар сиздан чиққан деган хабар тарқатурмиз. Ўзингизни эса Марв қалъасига кутвол этиб тайинлаймен. Токи агар ҳимоя қилмасангиз, Хусайн дўстининг ўчи учун терингизни шилсин.

ХЎЖА АФЗАЛУДДИН Шоҳим!

АБУ САИД Гап тамом. Жўнанг. *(ХЎЖА АФЗАЛУДДИН чиқади.)*
Низомулмулк чақирилсин.

НИЗОМУЛМУЛ *(кириб)* Амрингизга муштоқмен, шоҳ ҳазратлари.

АБУ САИД Сизни Хўжа Афзалуддин ўрнига тайин этиш фикрига не дерсиз?

НИЗОМУЛМУЛК Ўла-ўлгунча итдай сидқ билан хизмат қилғаймен.

АБУ САИД *(яна кўзини қисиб)* Навоийни уйланган дедингиз, фарзандлари борму?

НИЗОМУЛМУЛК Онаси вафот этиб, тўйлари ҳали бўлган эмас.

АБУ САИД Қаердин билурсиз?

НИЗОМУЛМУЛК Қадрдон... танишлигимиз бор.

АБУ САИД *(таажжуб билан)* Шундай денг?

НИЗОМУЛМУЛК *(оёғига йиқилиб)* Шунчаки, шоҳим, шунчаки.

АБУ САИД Қаллиғи гўзалми?

НИЗОМУЛМУЛК Билолмадим. Лекин ноёб овоз соҳиби деб таъриф қилурлар.

АБУ САИД Ҳарамга келтирмоқ чорасини кўрингиз!

НИЗОМУЛМУЛК Шариат уламолари норози бўлмасмиканлар?

АБУ САИД Бошқа бирор амирга буюринг, ҳарамига олсун.
Бу қилмиши учун уни ясоққа тортинг, сунг бор-будини мусодара қилинг.

НИЗОМУЛМУЛК Бош устига, шоҳ ҳазратлари.

АБУ САИД Салтанат катта маблаққа муҳтож. Дарҳол янги хирож йиғмоққа киришинг. *(Низомулмулк таъзим қилади.)*

*Дастлабки кўриниш. АЛИШЕР НАВОИЙ уйи томон яқинлашади.
Эшик олдида соқчилар йўлини тўсадилар.*

АЛИШЕР НАВОИЙ Бу не ҳол? Бу дарвозада соқчиларга не ҳожат?
(НИЗОМУЛМУЛК чиқиб, Алишер Навоийни ҳовлига олиб киради.)

НИЗОМУЛМУЛК Мирзо Абу Саид амри билан молу мулкингиз ва уй-жойингиз хазина фойдасига мусодара этилди, Алишербек.

АЛИШЕР НАВОИЙ Не сабабдин? Қайси айбим учун?

НИЗОМУЛМУЛК Бу ёғи менга қоронғу. Ўйлашимча, Мирзо Абул Қосим Бобур хизматида бўлгонингиз сабабидиндур.

АЛИШЕР НАВОИЙ Темурийлар хонадонига хизмат қилиш жиноят эканму?

НИЗОМУЛМУЛК Мирзо Ҳусайн Бойқаро билан дўстлигингиз учун ҳам. Ўзингизга маълум — у Мирзо Абу Саидга душманлиқ йўлига кирмиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ Душманига илтифот кўрсатиб, дўстга айлантириш— Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг васияти эмасму?

НИЗОМУЛМУЛК Мирзо Абу Саид ҳазратлари ҳеч кимнинг дўстлигига муҳтож эмаслар.

АЛИШЕР НАВОИЙ Хўб бахтиёр эркан Мирзо Абу Саид! Уй-жойимдин маҳрум этгач, қаерда истиқомат қилишимни тайинлаган бўлсалар керак?

НИЗОМУЛМУЛК Ўзингизга боғлиқдур. Лекин бир кун ичида пойтахтдин чиқиб кетмоғингиз буюрулган, Алишербек.

АЛИШЕР НАВОИЙ Бу яна қандай бедодлик? Бир кун ичида қандай қилиб Ҳиротни ташлаб кета олғаймен?

НИЗОМУЛМУЛК Алишербек, (овозини пасайтириб) Султон Абу Саид дарҳол ихрож қилишни буюруб эрдилар. Азбаройи сизга ҳурматимдин бир кунга кечиктирмакни зиммамга олдим.

АЛИШЕР НАВОИЙ Илтифот учун ташаккур. Лекин аҳамиятини кўрмайдурмен.

НИЗОМУЛМУЛК Таассуф бўлсин, зарурат.

АЛИШЕР НАВОИЙ Хўш, бир кун қолмоғимнинг не зарурати бор эркан?

НИЗОМУЛМУЛК Ҳали хабар топмағон кўринасиз...

АЛИШЕР НАВОИЙ *(хавотир билан)* Очикроқ сўзлангиз, амир!

НИЗОМУЛМУЛК Тоғойингиз Кобулийнинг жоназасин ўтказиб кетмоғингиз лозим.

АЛИШЕР НАВОИЙ *(ҳангу манг)* Тоғойим?! Жоназа?!

НИЗОМУЛМУЛК Ўзингизни босинг, Алишербек. У киши Шоҳ ҳазратларининг фармони билан бугун қатл этилган.

АЛИШЕР НАВОИЙ Ё фалак!

(Мотамсаро куй. Саҳнага иккита тобут кўтариб кирадилар. Олдинда — ПАҲЛАВОН МУҲАММАД. Келиб Навоийни кучади.)

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД Алишер, жигарбандим! Тоғойингизга шаҳодат қонин ичирдилар.

АЛИШЕР НАВОИЙ Отам ўрнида ота бўлган тоғойим!

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД *(йиғлаб)* Бардам бўлинг, азизим!

АЛИШЕР НАВОИЙ *(Гандираклайди, ПАҲЛАВОН МУҲАММАД кифт тутади. Алишер Навоий ҳушёр тортади. Иккинчи тобут олдига боради. Паҳлавон Муҳаммадга)* Наҳот? Сўйлангиз, Паҳлавон!

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД Бардам бўлинг, Алишер!

АЛИШЕР НАВОИЙ Сўйлангиз!! *(Исёнкорона)* Бу чархи кажрафтор менга яна қандай тухфа ҳозирламиш?!

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД Не илож! Мир Саид Кобулий хонадонининг

ГУЛИ навкарлар қўлида қурбон бўлмиш!

АЛИШЕР НАВОИЙ Ҳайҳот!!

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД Золим Абу Саиднинг разил амирларидин бири Гулини чўри қилиб ҳарамига олмоқ бўлибди. Ул эрса қўлига қилич тутиб йигитлардек жанг қилибди. Икки навкардин падарининг ва ўзининг хунини олиб улгурмиш. Лекин ўзи ҳам шаҳид бўлган. (Узини тиёлмай) Уйингизни мусодара қилмоқ учун келганларида мен ғофил сизни излаб кетибмен. Келсам... Пок хонадоннинг покиза гули эрди. Оллоҳ ҳузурига ҳам номусини сақлаб кетди. Ота-боланинг жойи жаннатда бўлсун!

(ШАЙХ тиловат қилади. Тобутларни олиб чиқадилар.)

Куй. АЛИШЕР НАВОИЙ қайтади.
Ортидан ПАҲЛАВОН МУҲАММАД ва иниси)

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Бераҳмдурур оламу золим афлок,
Бемехрдурур анжуму бебок.*

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД Сабр, Алишер, сабр. Иймонли йигитдурсиз,
ўзингизни қўлга олинг, жигарим!

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Йўқ даҳрда бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштаю ҳайрон мендек.
Ғам кўйида хонумони вайрон мендек,
Яъники, алохону аломон мендек.*

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД Алишер! (У ўзида йўқ. Эшитмайди.) Не қилсам экан? Бу золим Абу Саиддин яна қандай хиёнатларни кутмоқ мумкин? Бу ердин қанча тез кетилса, шунча афзал. Йўл тадорикини қургунча хавотирдамен. Шу ердин жилмай туринг, Алишер. (Инисига тайинлаб, чиқади.)

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Ким бўлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа ғамсириштлиқ одам аро,
Ғар одам эрур бўлса, керакдур ғам аро,
Оламда эса, бўлса керак мотам аро.*

ШАЙХ (ўрнидан туриб) Алишер ибн Фиёсуддин Баҳодур!

АЛИШЕР НАВОИЙ (ўзига келиб) Ассалому алайкум, пири комил.

ШАЙХ Ваалайкумуссалому ва раҳматуллоҳу ва баракотух.
Бизни суҳбатингизга мушарраф этсангиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ (яқинлашиб) Бул ғарибул-фақирда сийратдин ўзга нарса қолмамишки, сизнинг суҳбатингизга ўзни лойиқ кўра билсам.

ШАЙХ (суфадан туриб) Оллоҳга беадад ҳамду саноларким, мендек бир фақир хузурига замонанинг энг улуғ зотларидин бири лутф этмақда. Ижозат берингким, этагингиздин ўпай.

АЛИШЕР НАВОИЙ (чекиниб) Астағфуриллоҳ. Мен бенавони гуноҳга ботирмангиз, ҳазратим!

ШАЙХ Сиз эрса мени савобдин маҳрум қилмангиз. Тўрига букюринг.

АЛИШЕР НАВОИЙ Мен бир кўнгли синган сафол, вужуди туфроғ,
сиздин юқори чиқарға қандоқ журъат этгаймен?

ШАЙХ Йўқ, Алишер, сиз ҳарқанча юксак мартабага муносибдурсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ Сўзларингизни англашга бу банда ожиздур.

ШАЙХ Таажжубга ўрин йўқ, азизим. Менинг топганим — тоат-ибодат. Сизга эса солиҳ амаллар ила жамият деб аталмиш тўдани поклаш буюрилган. (*Навоий ҳайрон.*) Сизнинг ҳолоти руҳиятингизни ўз оғзингиздин эшитмак истагидамен. Уммед қилурменким, илтимосим ерда қолмагай.

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Шарбат менга хунобу гизо ғам бўлмиш,
Бистарим туфроғу оҳ ҳамдам бўлмиш.
Ҳолимға халойиқ иши мотам бўлмиш,
Ёрсиз ўларим саъб эди, ул ҳам бўлмиш.*

ШАЙХ Давом этинг, Алишер. Қалб дардларин сочиб ташлангким, марварид дурдоналари каби камина кўнгил риштасига тизгуси.

АЛИШЕР НАВОИЙ Тақдири азал мени ота-онадин эрта жудо этди. Укаларим ҳали ёш. Отамерос мулкимни тортиб олдилар. Тақдир бир вафодор дўст ато этиб эди, уни ҳам йироққа солмиш. Отадай меҳрибон тоғойимни осдилар, акадай суянчиқ бир тоғойимни таъқиб этдилар. Севикли маҳбубамни чопдилар. Энди юртимдин қувмоқдалар.
Эй ҳазрат,

*Мунгдуг бошим остидаги тошимниму дей,
Тош устидаги ғариб бошимниму дей,
Ҳасрат суйидин кўзимда ёшимниму дей,
Улмакдин саъброқ маошимниму дей?*

ШАЙХ (*ҳаяжонланиб*) Оллоҳ-Оллоҳ! Сиз санаб ўтган дарду аламлар бу чархи кажрафтор ўйинидин атиги бир заррадур, ўткинчидур. Сиздин эса аслида Оллоҳга шуқр вожибдур.

АЛИШЕР НАВОИЙ Ё Раб! Бу не ҳикматдур?

ШАЙХ Тинглангиз. Сизга Илоҳи зулжалол олийжаноб ва олийнасаб ота-она насиб этмиш. Сиздек хуштаъб, олийҳиммат ва солиҳ фарзанд тарбиялаган мукаррам зотлар эдилар алар. Барча мўъминлар қаторида жойлари жаннатда бўлғай.

АЛИШЕР НАВОИЙ Омин!

ШАЙХ Укаларингиздин асло ташвиш чекмангиз. Алар Шайх Зайниддин вақфининг қарамоғида бўлғайлар ва муносиб тарбия топғайлар. (*Алишер Навоий таъзим қилади.*) Пешонага бир садоқатли дўст битган дедингиз, бу Оллоҳнинг сизга буюқ марҳаматидур. Зеро камина салкам юз йил умр кўриб ҳам бунга мушарраф бўлмадим. Иншооллоҳ, дўстингиз билан

дийдорлашув, юрт фаровонлиги ва илму фан ривожи
жабҳасида ёнма-ён меҳнат қилмоқ насиб этгай.
Тоғойингиз... (Сукут қилади, узоқларга тикилади.)
Тоғойиларингиз... (ШАЙХ тиловат қилади.) Ҳар иккисин
Оллоҳ раҳмат қилсун!

АЛИШЕР НАВОИЙ Эвоҳ! Кичик тоғойим ҳамми?

ШАЙХ (бошини қуйи солиб) Кўзёшингиз тийинг, ҳазратим. Ҳа, ҳар икки
тоғойингиз Ҳақ йўлида курашиб шаҳид бўлмишларки, бу — аларга
Оллоҳнинг буюк атоси, икки дунёнинг олий саодатидур. Сиз
бундан ифтихор қилмоғингиз лозимдур.
(АЛИШЕР НАВОИЙ кўзёшларини артади.) Бардам бўлинг, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ На дунёга келишимдин, на яшашдин маъно
кўрмайдурмен, ҳазратим!

ШАЙХ Сиз шоирсиз! Дунёга келишингиздин мақсад:

*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,
Онча борқим, Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.*

АЛИШЕР НАВОИЙ

*Не балодурқим, фалак ҳар кимга чекса тиғи кин,
Ёнгилиб аввал менинг жонимга бедод айлағай.*

ШАЙХ

*Одам авлодида камдур одамийлик шеваси,
Одам эрмас улки, майли одамизод айлағай.*

Тортиб олинган молу мулкингиз эслашга ҳам арзимас,
одамлардин меҳру оқибат умиди ҳақида сўзламоқ эса тамом
ножоиздур — сизнинг бир байт шеърингизчалик ҳам қадри йўқдур.
Ва ниҳоят, бугун сизни Ҳиротдин ихрож қилаётган бўлсалар,
юртнинг бағри кенг, Оллоҳнинг карами эса ундан-да улўқим,
эртан у сизни бу мамлакатга ҳоким этмоғи мумкин.

АЛИШЕР НАВОИЙ (фиғон аралаш) Лекин мен ёримдин айрилдим,
уни совуқ лаҳадга қўйиб келдим. Истаюрменким, Азроил жонимни
олса-ю, мени ҳам анинг пойига кўмсалар!

ШАЙХ (бошини сарак-сарак қилиб) Йўқ, Алишер. Ҳали сиз умр
синовларидин ўтиб бўлмадингиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ (ҳангу манг. Эзилиб) Бу кулфатлар ҳали озму?

ШАЙХ Шундоқ, азизим! Мушоҳада қилингиз:
Ҳали тухмат балосига йўлиқдингизми?
Ифво билан отингизни қора қилдиларми?
Ғийбат қилиб дўстингиз билан орангизга нифоқ солдиларми?
Дўстман деб чаёндек чақдиларми?
Сиз неча бор яхшилик қилган кас бунинг эвазига юз марта кўпроқ

ёмонлик қайтардимми?

АЛИШЕР НАВОИЙ Булар ҳам пешонамга ёзилганму?

ШАЙХ Ҳар бир бандаси каби бошингизга тушмаги истисно эмас.

АЛИШЕР НАВОИЙ Ё Халлоқ! Мени яратишдин муродинг надур?

ШАЙХ Бу тўғри саволдур, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ Жавоб топмоқ истаймен, пири комил!

ШАЙХ Жавоби — ҳаёт деб аталгучи биёбонни ўтишда давом этмақдир.

АЛИШЕР НАВОИЙ Қўлимдин келмас, аёғим тортмас. Рўзгорим қаро бўлган, қоронғуликда йўлимни йўқотдим. Йилт этган ёруғлик кўрмайдурмен. Ҳатто борадурган манзилим ҳам йўқ.

ШАЙХ Бор, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ Кўрсатинг, пири комил!

ШАЙХ Туриб юзингизни қиблага бурингиз. Нени кўрмақдасиз?

АЛИШЕР НАВОИЙ (ҳаяжонда) Кўзларим Каъбатуллоҳни илгаётгандек.

ШАЙХ Унинг йўлида-чи?

АЛИШЕР НАВОИЙ Мақбара...йўқ, мозор...йўқ, кичик қабр, у ҳам кўздин ғойиб бўлди.

ШАЙХ У мўғул сипоҳи қўлида шаҳид бўлган Фаридуддин Аттор раҳматуллоҳи алайҳнинг қабридур. Оллоҳ инояти билан шайх Аттор руҳи сизга мадақкор бўлғай.

АЛИШЕР НАВОИЙ Алҳамдулиллаҳ (ШАЙХ Навоийнинг пешонасидан ўлар.) Кечиринг, пири комил, осийлик қилибмен.
(Кўлларини қиблага чўзиб)

*Ё рабки, иноятингни ёр айла менга,
Йўқлуқда ҳидоятингни бор айла менга,
Ҳам қаҳфи кифоятингни дор айла менга,
Ҳам дурри иноятинг нисор айла менга.*

ШАЙХ Ё Оллоҳ, мўъжизангдан! Алишер! Сиз навойидурсиз. Сизга берилган илҳом Тенгри назарининг аломатидур. Унутмангизки, у севиқли бандаларини ғаму аламлар имтиҳонига дучор этгай. Ҳаёт аслинда бир синов чангал зориқим, орасиндин тўғри йўл излаш — тақдиру топа билиш — буюк неъматдур.

АЛИШЕР НАВОИЙ Бу йўлни қандай ахтаргум, қандай топгум, ҳазратим?

ШАЙХ Яратганнинг ўзи кўрсатгай. Ҳозирча эса мана буни сипқоринг.

(Косага ичимлик қуяди. Қосадан нур товлана бошлайди.
АЛИШЕР НАВОИЙ бир оз ичади.)

АЛИШЕР НАВОИЙ

АШРАҚАТ МИН АКСИ ШАМСИЛ-КАЪСИ АНВОРУЛ-ХУДО,

(Саҳна ортида Қуёш косасининг аксидан ҳидоят нури порлайди.)

“ЁР АКСИН МАЙДА КҮР” ДЕБ ЖОМДИН ЧИҚДИ САДО.

ҒАЙР НАҚШИДИН КҮНГУЛ ЖОМИДА БЎЛСА ЗАНГИ ҒАМ,
ЙЎҚТУР, ЭЙ СОҚИЙ, МАЙИ ВАҲДАТ МАСАЛЛИК ҒАМЗУДО.

ЭЙ, ХУШ УЛ МАЙКИМ, АНГА ЗАРФ ЎЛСА БИР СИНҒАН САФОЛ,
ЖОМ ЎЛУР — ГЕТИЙНАМО, ЖАМШИД — АНИ ИЧКАН ГАДО.

ЖОМУ МАЙ ҒАР БУЙЛАДУР, УЛ ЖОМ УЧУН ҚИЛМОҚ БЎЛУР,
ЮЗ ЖАҲОН ҲАР ДАМ НИСОР, УЛ МАЙ УЧУН МИНГ ЖОН ФИДО.

ВАҲДАТЕ БЎЛҒАЙ МУЯССАР МАЙ БИЛА ЖОМ ИЧРАКИМ,
ЖОМУ МАЙ ЛАФЗИН ДЕГАН БИР ИСМ ИЛА ҚИЛҒАЙ АДО.

(Залга қараб)

СЕН ГУМОН ҚИЛҒАНДИН ЎЗГА ЖОМУ МАЙ МАВЖУД ЭРУР,
БИЛМАЙИН НАФЙ ЭТМА БУ МАЙХОНА АҲЛИН, ЗОҲИДО.

ТАШНАЛАБ ЎЛМА, НАВОИЙ, ЧУН АЗАЛ СОҚИЙСИДИН
“ИШРАБУ Ё АЙЮҲАЛ-АТШОН” КЕЛУР ҲАР ДАМ НИДО.

(Саҳна ортидан: “Ичинглар, эй ташналар!”) Алишер Навоий
косани сипқоради. Қибла томон ёришади. Субҳоноллоҳ,
ёруғлиқ!

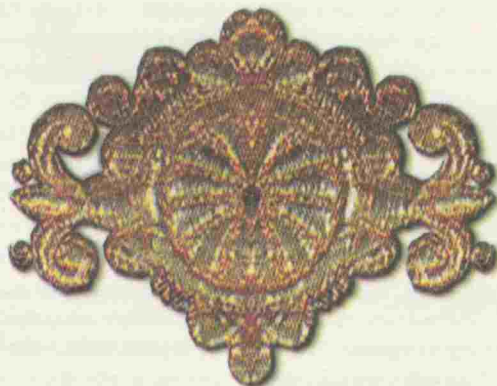
ШАЙХ Бу нур Ишқ чироғининг нуридур. Ишқ эса ҳақиқий ва боқийдур. Унинг чироғи сизнинг йўлингизни ёритгусидур. Аллоҳ номи бирлан сизга Низомиддин унвонини берурмен. “Ватан ичра сафар” ойинига амал қилингиз: Амударёдин кечиб Ҳаким Термизий мозоринда фалсафани тафаккур қилингиз. Йўлда давом этиб, Абдухалиқ Фиждувоний мадрасасинда тасаввуф адабиётин мутолаа этингиз. Сўнг Баҳоуддин Нақшбанд турбаси қошинда аларнинг тариқати дарёсига шўнғингиз. Имом Бухорий хоки пойинда ҳадис билан машғул бўлингиз, Соҳибқирон пойтахти остонасинда Имом Матуридий меросин мутолаа этингиз. Ниҳоят, Мирзо Улуғбек мадрасасига кўниб, Абу Лайс Самарқандий ҳомийлигида Куръони мажидни тафсир қилингиз. Сизга “Анжуманда хилват” лозимдур. Қалбингизда Ишқ фардин сақлангиз. Лекин таркидунё этмангиз. Имон қадар турли тоифа жамоа билан бирга бўлиб, суҳбат қурингиз. Тилингиз халойиққа эзгулик тарбиясин бермак, фикрингиз Муҳам-

мад саллаллоху алайҳи васалламга интилноқ, қалбингиз эса Яратганни ёд этмак била банд бўлсун. Сиздек шоиру мутафаккир яна қайтиб дунёга келгайму ё келмасму? Ижодингизга Оллоҳ барака бергай ва фақру фанога етиб Фоний бўлғайсиз. Ул мартабага етганда тиловати Куръон билан бу ҳақир руҳини ҳам шод этмоқни илтитижо қилурмен. Тенгри Сизга ёр бўлсин, Низомиддин Алишер Навоий!

(ШАЙХ ғойиб бўлади. Қибла томондан чиққан ёғду саҳнанинг акс томонида Улуғбек мадрасасининг тасвирини ёритади.

АЛИШЕР НАВОИЙ юриб кетади.)

Парда тушади. Пардада Ўзбекистон Миллий боғидаги Алишер Навоийнинг юриб бораётган сурати.

Инсон деб чекилган фарёд

Тарихда нурли из қолдирган барча му-тафаккирлар сингари Абдурауф Фитрат ҳам инсон болаларини то жаннат мевасини татиб кўргунига қадар бегуноҳ бўлган Одам Ота каби комил кўришни истар эди. Адиб ана шу истагини драматик асарларидаги бир талай тамсиллар (образ) воситасида ифода этишга ҳаракат қилади. Аммо, табиийки, иблишева кишиларнинг кирдикорлари ёзувчини ҳам, халқни ҳам кўп гурбатларга гирифтор этган эди. Ана шу ҳол асарларида қора рангнинг қуюқлашувига, гурбатли сахналар ва салбий тимсолларнинг кўпроқ яратилишига сабаб бўлган бўлса не ажаб?

Инсоннинг инсон устидан ҳукмронлик қилиши айниқса Фитратни кўп ташвишга солар эди. У мустамлакачилар ва мустамлакачиликка лаънат ўқийдими (“Чин севиш”, “Ҳинд ихтилолчилари”), ижтимоий тенгсизлик фожиаларини тасвир этадими (“Арслон”, “Восеъ кўзғолони”) ва ёхуд тарих сарҳадларидан ўз дардларига жавоб излайдими (“Абулфайзхон”) — барчасида ана шу адолатсизликка қарши исён туйғулари бўртиб туради.

“Арслон” пьесаси жаҳолатга фарқ бўлган даврлардаги меҳнаткашлар ҳаётини акс эттиради. Арслоннинг қуйидаги монологиде драманинг бутун моҳияти ёрқин акс этган, десак адашмаймиз: “Уф!.. Яшамок совуқ бир ҳазилмикан, билмадим! Бало устига бало. Қайғу устига қайғу!.. Биттасини талаша-талаш йўқотарсан, иккинчиси келадир. Ундан жон чекиб қутуларсан, учинчиси босадир, уни узатмайин—тўртинчиси, бешинчиси, олтинчиси!.. (Бироз кетмон чопадир.) Яна буларнинг ҳаммаси бизга, биз

камбағалларга келадир. Билмадим, бизни қайдан топиб олдилар!..” Ҳа, ёзувчи Арслоннинг тилидан арслон бўлиб фарёд чекаётир.

Адибнинг яна бир қаҳрамони Абулфайзхон ёвузлар дунёсига мансуб. У “ўртоқ қонин чоғир каби ичмақдан” (Фитрат таъбири) истиҳола қилмайди. Аммо боши қарийб дор остида турган лаҳзаларда унинг қандай нола чекишига эътибор қилинг-а: “Инсонлар, дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари! Бирингизнинг кўз ёшлари бирингизнинг шодлик боғчаларини суғорадир. Бирингизнинг мотам инграшлари яна бирингизнинг тўй чолғуларини куйлатадир. Бир-бирингизнинг борлиқларини еб, хирсларингизни тўйдурмоқдан қачонгача безмайсиз!” Юзаки қараганда, Абулфайзхондай биродаркуш золимнинг бундай сўзларни айтиши маҳолдай туюлади. Аммо адиб бу жумлаларни айнан қачонлардир бировларнинг кўз ёши билан шодлик боғчаларини суғорган, ўзгаларнинг мотам инграшлари билан тўй чолғуларини куйлатган Абулфайзхон тилидан баён этаётгани бежиз эмас. Муаллиф қаҳрамонни бақо ва фано ўртасидаги ялангликка олиб чиқиб, инсонлик ҳаётининг азалий қонуни — айнан хоннинг ўзи инкор этган қонунни эътироф этишга мажбур этмоқда. Абулфайзхон умрининг сўнгги сонияларидагина бу ҳақиқатни англаб етади, бутун умри давомида ҳақиқатга қарши иш юритганини ҳис этади. Аммо энди кеч, энди бу ҳақиқатда маъни қолмаган. Бу ҳол эса қазоси муҳаққақ банданинг изтиробларига изтироб қўшади. Айни пайтда бу фарёд Фитратнинг ҳам фарёдидир, ул зот ҳам бу

изтиробли иқрор айни ҳақиқатлигидан, бу ҳақиқат ўз қавмига дахлдорлигидан фиғон чекаётир.

Қадимги қўшиқларнинг бирида, “Дар биёбон най намохтама, хирмани гул дар гирифт, Устихонам пуда шуду, мағзи жонам дар гирифт”, дея куйланади (яъники, сахро ялангликларига чиқиб най чалган эдим, гул хирмони ёниб кетди, сўяқларим кукунга айландию жонимнинг ичигача ўт туташди).

Таъбир жоиз бўлса, инсоннинг фазлу ка-

молидан беҳад шодланган Абдурауф Фитрат унинг сиймосига соя солгувчи барча кўсурлардан адоғсиз ҳасратлар чеккан ва юрак кенгликларига чиқиб, ана шу дардларини най қилиб пуфлаган — асарлари бағрига тўкиб солган. Адибнинг жону жаҳонини ўртаган бу оғриқлар яна кўп асрлар мобайнида авлодлар қалбида акси садо бериб турса ажаб эмас.

Илҳом ҒАНИЕВ,

филология фанлари номзоди, Бухоро Давлат университетининг ректор ўринбосари

Ўттиз йиллик ҳамкорлик натижалари

XX аср адоғида дунёдаги икки ҳукмрон тизим — социализм ва капитализм ўртасидаги кураш ва “совуқ уруш” муносабатлари барҳам топгач, турлича тараққиёт йўлидаги давлатларнинг ўзаро муносабатлари янгича сифат касб этди. Бу жараёнда иккита асосий тамойил, бизнинг назаримизда, айниқса диққатга сазовордир. Биринчиси — “совуқ уруш” йилларида турли мамлакатларнинг сиёсий ва иқтисодий манфаатларини социалистик лагер хуружларидан ҳимоя этиш мақсадида тузилган давлатлараро уюшмаларнинг янгича сиёсий-иқтисодий вазият тақозосига кўра ислоҳ этилиб бораётганидир. Иккинчиси — дунёдаги ҳукмрон қарама-қарши тизимлар барҳам топганидан сўнг вужудга келган қулай шарт-шароит туфайли минтақавий ҳамкорлик тузилмаларини шакллантирган ҳолда умумий интеграция жараёнига қўшилиш жараё-

нидир. Сир эмаски, Марказий Осиё минтақасида ана шу иккинчи тамойил кўзга ташланмоқда. Ушбу минтақа мамлакатлари, жумладан Ўзбекистон ҳам, аввало шу яқин-атрофдаги давлатлар билан қалин манфаатли ҳамкорликни йўлга қўйиш сари қадам ташламоқда. Шундай интилишлар натижаси ўлароқ Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон иштирокида Марказий Осиё иттифоқи тузилди ҳамда ушбу мамлакатлар ўртасида ягона иқтисодий маконни юзага келтириш борасида талай ишлар амалга оширилди.

“Совуқ уруш” йилларида фаолият юритган давлатларнинг турли уюшмалари таркибида ҳам салмоқли ўзгаришлар юз бераётгани маълум. Чунончи, илгари “Умумий бозор” мамлакатлари деб юритилган давлатлар Оврупо иттифоқини ташкил этдилар. Яқин орада бу иттифоқнинг пул бирлигини жорий

этиш кўзда тутилмоқда. Дунёнинг энг тараққий этган етти давлати уюшмаси — еттиликнинг саккизликка айланиб бораётгани ҳақида турли фаразлар ўртага ташланмоқда ва ҳоказо...

Кейинги йилларда АСЕАНнинг минтақавий ҳамкорлик ва хавфсизликни сақлаш борасидаги саъй-ҳаракатларини халқаро ҳамжамият қўллаб-қувватламоқда. Шунинг натижаси ўлароқ, 1993 йилда АСЕАНнинг норасмий маслаҳат ташкилоти — Минтақавий форуми ташкил этилди. Унга дунёнинг 21 мамлакати аъзодир. Ушбу форум уч асосий йўналиш — ишончли муносабатларни йўлга қўйиш, тинчликсеварлик тадбирлари ва фавқулоддаги вазиятлар юзасидан ҳамкорлик бўйича расмий шахслар ҳамда техник кузатувчилар учрашувларини ўтказди.

АСЕАН борган сари минтақада давлатларни бирлаштирувчи омилга айланмоқда.

Кейинги йигирма йил мобайнида АСЕАНга аъзо мамлакатларнинг ялпи ички маҳсулоти олти фоизга кўпайди. Эндиликда унинг етти фоизга етиши кўзда тутилмоқда. Иқтисодий тараққиётдаги бундай жадал суръат ушбу уюшма мамлакатлари дунёда энг тез ривожланаётган минтақа эканидан далолат бермоқда. Айрим тадқиқотчилар ҳатто, жорий ўн йилликда юксак иқтисодий суръат Янги саноат мамлакатлари ҳиссасига эмас, АСЕАН мамлакатлари ҳиссасига тўғри келади, деган фаразни олға сурмоқдалар.

Осиё—Тинч уммони минтақасининг ўзида бир талай тараққиёт йўналишлари мавжуд. Улардан бири — Шарқий Осиёдир. У сармоя манбаи бўлган савдо салоҳиятининг кўплиги ва унинг юксак ривожлангани билан кўзга ташланади. Шарқий Осиёнинг ички минтақавий савдо фаолияти Осиё—Тинч уммони минтақаси умумий савдо ҳажмининг 43 фоизини ташкил этади. 1986 йилдан 1992 йилгача иқтисодиётга жалб этилган сармоялар-

нинг 70 фоизи минтақа мамлакатлари ҳиссасига тўғри келди. Оврупо мамлакатлари ва АҚШнинг улуши атиги 10 фоизга етди. Шарқий Осиё мамлакатлари марказий банклари бугунги кунда дунё валюта захираларининг 45 фоизига эгалик қилмоқда.

Яна бир тараққиёт йўналиши — Осиё—Тинч уммони иқтисодий ҳамкорлик ташкилотидир. Бу уюшма давлатларининг ялпи миллий маҳсулоти 13 триллион АҚШ долларига тенгдир. Бу — дунё ялпи маҳсулотининг ярми демакдир. Эндиликда Оврупо иттифоқи ва АҚШ ўзаро муносабатларидан кўра кўпроқ Осиё билан жадал олоқа боғламоқда. Шу боис Оврупо Осиёдаги манфаатларини қайтадан кўриб чиқмоқда. 1994 йилда Оврупо иттифоқи қабул қилган "Осиё борасидаги янгича стратегия" дастури шундан далолат беради.

Таъкидлаш лозимки, АСЕАН бугунги кунда бир талай муаммоларга ҳам дуч келмоқда. Шулардан бири ҳудудий можаролар ва мамлакатлар ўртасидаги ўзаро тортишувлардир. Бу келишмовчиликларни ҳал этишда асосий восита икки томонлама музокаралар бўлиб қолмоқда.

Аъзо мамлакатларда сиёсий раҳбарликнинг давомийлигига эришиш ҳам муҳим масала бўлиб келаётир. Негаки, бутун уюшмадаги барқарорлик ундаги ҳар бир давлатнинг барқарорлигига боғлиқдир. Барқарор иқтисодий ўсишни доимий таъминлаб бориш — АСЕАН мамлакатлари раҳбарлари бошини қотираётган яна бир муаммодир.

Аммо бу муаммоларнинг барчаси қай тариқа ҳал бўлиши аввало бир нарсага — уюшмадаги ўзаро иттифокнинг мустаҳкамлигига боғлиқ. Ахир, ўзбеклар ҳам бежиз, "Бирлашган — ўзар, бирлашмаган тўзар", деб таъкидламайди-да! Жанубий-Шарқий Осиёдаги бирлик — АСЕАНнинг қандай бўлишини эса ушбу минтақанинг келажак авлодлари ҳал этади.

Гулноза САИДАЗИМОВА,

*Жаҳон иқтисодиёт ва дипломатия
университети аспиранти*

Муштарак қадриятлар

Шўролар даврида “виждон эркинлиги” дейилса бас, диний амалиётдан тамомила воз кечиш англашилар эди. У замонларда ҳатто суннат тўйларида иштирок этиш ҳам зўр жазога сабаб бўлиши ҳеч гап эмасди. Диний қарашлар ва эътиқодни эркин намоён қилиш мумкин бўлган ягона муҳит оила эди. Шу сабабли оиланинг энг фаол аъзоси бўлган аёлларда диннинг рационал жиҳатлари тўлиқроқ сақланиб қолган эди. Гарчи жуда кўп исломий маросимлар бевосита эркак кишининг иштирокисиз ўтса-да, улар барибир турли шаклларда давом этиб келарди. Аммо дин ва эътиқод таълим тизимида, расмий доираларда, армияда, жамоат уюшмаларида қатъиян ман этилган эди.

Бундай сиёсат, табиийки, маданият ва диннинг қарама-қаршиликка боришига сабаб бўлар эди. Файласуф А. Валиев таъкидлаганидек, маъмурий-буйруқбозлик тизимида миллий маданиятнинг эгаменлиги ва ўзига хошлиги ҳақида ҳеч ким оғиз очолмас эди. Диний қараш кишиси қолоқ ва маданиятсиз ҳисобланарди. Бу ҳол эса кишиларнинг эътиқодини яширин тутишга мажбур қиларди. Жамиятда оммавий иккиюзламачилик муҳити вужудга келган эди. Одамлар ўйлаганда бир хил ўйлаб, гапирганда иккинчи хилда гапирар, амалда эса учинчи хилда иш юритар эди.

Шу ўринда айрим мисолларни ёдга олсак. Адабиётшунос Бегали Қосимов “Исмоилбек Гаспирали” рисоласида Симферополдаги Боғчасаройда ўзи гувоҳ бўлган бир манзарани хотирлаб ўтади. Яъни ўрта асрда Қирим хонлари бунёд этган Боғчасарой қошоналари ва кўпдан-кўп зиёлиларни тарбиялаган “Занжирли” мадрасаси ҳожатхона ҳамда жиннихонага айлантириб қўйилганини таассуф ила қайд этади. Исмоилбек ҳазратлари дафн этилган жой ва унинг теварагига эса чўчкахоналар қурилган экан. Бу не бедодлик! Советлар даврида буюк муҳаддис Имом

ат-Термизийнинг Термиз шаҳридаги қабри ёнига ҳам чўчкахона қурилганини эсласак, ислом қадриятларини топташ мустабид тузумнинг “стратегик сиёсати”га хос ёвузлик кўринишини олгани аён бўлади. Ҳа, миллий қадриятларни таҳқирлаш расмона сиёсат тусини олган эди.

Ислом динининг оммавий қувғини ҳам халқни даҳрийликка бутунлай гирифтор этолмади. Айниқса, қишлоқ жойларда динга бўлган эътиқод кўпроқ сақланиб қолди. Болани суннат қилдириш, рўза тутиш каби исломий амалларни деярли ҳар бир киши адо этар эди. Муллалар ҳам маросимларда бевосита иштирок этарди: чақалоқ дунёга келганида қулогига азон айтар, инсон оламдан ўтганда эса жаноза ўқиб, Қуръон тиловат қилар эди. Шу маънода, Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек, ислом фақат дин бўлиб қолмасдан, ҳаёт тарзига ҳам айланиб кетган эди. Диннинг кундалик ҳаётга нақадар сингиб кетганини миллий анъаналар ва маросимлар, одамларнинг дунёқарашни, ижтимоий муносабатлар мисолида кўриш мумкин.

Ватанимиз мустақилликка эришгач, 4,5 мингта диний уюшма ва жамият қайта ташкил этилди. Бугунги кунда жами 12 мингта мажид фаолият кўрсатмоқда. Дин алломалари — уламо ва шайхларнинг асарлари кўплаб нусхада чоп этилди. Қуръон, ҳадис каби муқаддас манбаларимиз эса деярли ҳар бир хонадонда ўқиб-ўрганилмоқда. Буюк муҳаддис ватандошимиз Ал-Бухорийнинг кўп жилдлик ҳадислар тўплами илк бор она тилимизда нашр этилгани мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим воқеа бўлди.

Қадим Туронзаминда дин ҳамиша маданий-маънавий дунёқарашни белгиловчи асосий мафкуравий омиллардан бири бўлиб келган. Табиий йўналишдаги илмлар ривожига ҳам, ижтимоий йўналишдаги илмлар ва бадий ижод тараққиётида ҳам диний қараш-

ларнинг таъсири мудом сезиларли бўлган. Бинобарин, дин ва маънавиятнинг ўзига хос алоқадорлиги азал-азалдан анъана сифатида камол топиб келган. Мутаассибликка берилмай, диндаги рационал ғояларга, тараққиётга давват этувчи ақидаларга таянган буюк аждодларимиз мислсиз маънавий обидаларни бунёд этганлар. Қачонки айрим манфаатпарастлар динни восита ва қуролга айлантириб, қатъий ақидалар сифатида талқин эта бошлагач, жамиятнинг илмий-ижтимоий тафаккур ривожини сусайган. Диндаги илғор ақидаларни ўзлаштирган мутафаккирлар эса ди-

ний жаҳолат билан ҳамиша мунозара қилиб қолиб келганлар.

Аён бўлмоқдаки, ислом ва маънавиятнинг моҳиятида тайин бир муштаракликлар бор. Эҳтимол, ана шу муштараклик сабаб уларнинг тақдирлари ҳам кўпда ўхшаш кечди: ислом тақиқланган замонларда маънавият ҳам ғариблашди, ислом истиқлол, эркинлик ҳавосидан баҳраманд бўлгач, миллий маънавиятимиз ҳам юксала бошлади. Истиқлол шарофатидан баробар ёруғликка чиққан бу икки қадрият, шубҳасизки, мамлакатимизнинг келажак тақдирида ҳам муҳим ўрин тутди.

Алишер МҮМИНОВ,

*фалсафа фанлари номзоди,
Тошкент Давлат университетининг
тадқиқотчиси.*

Яхшиликдан келгай яхшилик

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ахлоқий қарашларида яхшилик ва ёмонлик муаммоси, уларнинг ўзаро нисбати муҳим ўрин тутди. Хусусан, шоирнинг “Яхшилик” радибли ғазалида шоху дарвеш Бобур қалбининг изтироб, алам ва ўртанишлари жуда ёрқин акс этган:

*Ким кўрибдир, эй кўнгул,
аҳли жаҳондин яхшилиғ?
Кимки, ондин яхши йўқ,
кўз тутма ондин яхшилиғ.*

Инсоннинг ижтимоий ҳаёти яхшилик билан ёмонлик қурашидан иборат. Бобур

Мирзонинг эътиқодига кўра, яхшиликни ёмонлик мудом таъқиб этади, унга жабр етказди. Дарҳақиқат, дунёдаги ҳамма нарса ўзгаришда, ривожланишда. Бу эса қарама-қаршиликлар ила кечувчи жараёнлар натижасидир. Нимадир завол топса, нималардир пайдо бўлади. Бу ҳолат ижтимоий ҳаётда “ёмонлик” ва “яхшилик”нинг доимий ҳаракати бўлиб кўринади.

Маълумки, Бобур Мирзо кўпдан-кўп адолатсизлик, ноҳақлик ва фирромликларни бошдан кечиради, ўзи “бори элга” яхшилик қилгани ҳолда эвазига ёмонлик кўради. Шунинг боис шоир бу дунёда адолатнинг мутлақ тантанаси

си имконсиз эканини таъкидлайди:

*Яхшилик аҳли жаҳонда
истама Бобур киби,
Ким кўрубтур, эй кўнгул,
аҳли жаҳондин яхшилиг?*

Бобур Мирзо, худди Алишер Навоий каби, кишиларни ёмонлар ва яхшилар тоифасига ажратар экан, яхшилик тарқатувчи кишилар одобли, илмпарвар, камтар, халқларвар бўла-жагини; ёмон кишилар эса худбин, амалпараст, бойликка ҳирс қўйган, ахлоқий бузуқ одамлар сифатида намоён бўлишини уқтиради. Шоир кишиларни яхши хислатларни эгаллашга даъват этади:

*Хулқингни рост қилғил,
ҳар сориғаки борсанг,
Аҳсанта дер бори,
гар яхши от чиқорсанг.*

Мутафаккирнинг фикрича, инсон ҳаётий фаолиятига яхшиликни асос қилиб олоғи керак. Чунки одамдан қоладиган бирдан-бир йўқолмас мерос — яхшиликдир. Бу дунёда яхшиликдан кўра яхши йўқ. Бобур Мирзонинг эътиқоди ҳам, ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳам ана шу фалсафага асосланган.

Бобур Мирзонинг шеърляти яхшилик голялари билан сўғорилганини-ку биламиз. Аммо шоирнинг умр китоби—“Бобурнома” воқеаларидан яхшилик Бобур Мирзонинг ҳаёт дастури бўлганига ишонч ҳосил қиламиз. Ул зот ушбу асарининг бир ўрнида бундай деб ёзади: “Ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса, анинг билан амал қилмоқ керак, агар ота ёмон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак”.

Бобур Мирзонинг қалбида андиша, бечораларга қайишиш ҳисси мудом устувор бўлган. Адашганни кечериш, муслмонлик ва шариат қоидаларига қатъий амал қилиш ул зот фаолиятининг негизи ҳисобланган.

Муаллиф “Бобурнома”да турли тоифа кишиларга баҳо берар экан, аввало, ахлоқи ва одоби, юриш-туришини назарда тутади. Ростгўй, самимий, жамиятга фойдали иш қилган одамларни алқайди. Ёмон касларнинг иллатларини эса яширмасдан, холисона баён қилади.

Бобурнинг Султон Маҳмуд амирларидан бўлмиш Хисравшоҳга берган таърифи айниқса диққатга сазовордир. Худди ана шу таърифда феодал қарама-қаршиликларни кучайтирган, тож-тахт йўлида курашган амалдорларнинг ҳақиқий қиёфаси очилади. Улар ҳокимият ҳавасида ўз рақиблари бир ёқда турсин, ҳатто авлод ва аждодларини, ўғилларини қатл қилганлар. Улар ҳокимиятни дея иймон ва эътиқоддан воз кечганлар. Буюк аждодимиз “ўтар дунё” учун бундай қабих ишларга қўл уришни одамийлик шевасига мутлақо зид деб билади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг эътиқодига кўра, шохдан гадогача яхши амалларни касб этиши — ҳақиқий муслмонликнинг, инсонийликнинг шартидир. Модомики, одам боласи бу дунёга инсонлик тариқати ила ташриф буюрар экан, шу тариқат ичида ўз муродига етмоғи лозим. Йўқса, унга инсон деган ном ҳайф кетади. Инсонлик йўлини тутмоққаки курби етмаган одам бошқа бир чорани, бошқаларга зиён-заҳмат етказиб ўтгандан кўра, яшамаслик тadbирини кўргани маъқул.

Шоҳида БОБОЖОНОВА,

Тошкент Давлат университетининг аспиранти

ТАСАВВУФ ЛУГАТИ

ҲИҚМАТ

Умумий маънода панд-насихат, Ҳаққа мувофиқ сўз, гўзал илм, солиҳ амал демек. Лекин ҳикмат ниҳоятда кўп маъноли атама бўлгани боис луғатларда қуйидагича шарҳланган: маърифати ҳақойиқи мавжудот; илоҳий ахлоқ соҳиби бўлмоқ; ботилдан йироқлашиб, Оллоҳга мутлақ итоат; кинот ва яратилишдаги илоҳий ғоя; илми ладуний ва ҳоказо.

Нажмиддин Кубро бундай деганлар: “Яхши билгилки, шариат — ҳикматнинг қонунидир. Ҳикмат эса сўфийларнинг тилида қудрат маъносида қўлланган ва ҳимматнинг тамали ҳамда қонуни эрур”. Қуръони каримда йигирмага яқин ўринда ҳикмат калимаси зикр этилган бўлиб, улар мана бу тўрт маънони ифодалаган экан:

1. Насихат ва ўғит (“Бақара” сураси, 23-оят).
2. Нозиктаъблик ва илм (“Аниққи, биз Луқмонга ҳикмат ато этдик...” “Луқмон” сураси, 12-оят).
3. Пайғамбарлик салоҳияти (“Бақара” сураси, 251-оят).
4. Қуръон сирларини билиш (“У ўзи истаган кишиларга ҳикмат берур. Кимга ҳикмат берилган бўлса...” “Бақара” сураси, 269-оят).

Ҳикмат илми бир нуқтаи назар бўйича, тасаввуф илми эрур. Шунинг учун X асрдан эътиборан диний-тасаввуфий мазмундаги шеърлар “ҳикмат” деб атала бошлаган. Ва уни илк бор Хожа Аҳмад Яссавий қўллаганлар.

Ҳамдий Ёзарнинг айтишича, ҳикматнинг бошланғичи “илми назарий” эрур. Бироқ бу илм “илми амалий” учун тўлиқ асос бўла олмайди. Шу боис “фақат назарий илм савиясида қолиб, амалий ҳикматга (ҳикмати амалий) эришмаслик—шайтонга йўл бермак” деганидир.

Форобийнинг ҳукмига кўра, ҳикмат “бешиги” файласуфларнинг онги эмас (қадим даврларда файласуфлар ҳаким, уларнинг асарлари ҳикмат дейилган), пайғамбарларнинг кўнглидир. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг моҳият эътибори ила Қуръони карим ва ҳадисларга бориб боғлангани, уларда руҳ ва кўнгил ҳақиқатларини дарж айлашга муҳим эътибор берилганининг асосий сабаби ҳам ана шунда. Бу ҳақда “Девони ҳикмат”да бундай дейилган:

*Мани ҳикматларим — фармони Субҳон,
Ўқиб уқсанг, ҳама — маънийи Қуръон.
Мани ҳикматларим — оламул султон,
Қилур бир лаҳзада чўлни гулистон.
Мани ҳикматларим — шавқи муҳаббат,
Кўзин ёшига қилгай таҳорат...*

Ҳикмат яратиш Аҳмад Яссавийдан кейин ўзига хос бир ижодий анъанага айланган, шу боис Яссавийга издош шоирлар кўплаб ҳикматлар битиб қолдирганлар.

ҲОЛ

Аҳвол, ҳолат, вазият, ичида яшаётганингиз вақт, замон, муайян дамда туғилиб, сўнг ўтиб кетадиган ҳис-туйғу, ҳаяжон, эҳтирос, шавқ, зухур, важд, ғайбат, ҳузур каби ҳоллардир. Ҳол Ҳақ тухфаси ва ҳадяси эрур. Шунинг учун ҳол инсоннинг иродаси ва ҳаракатига тобе эмас. Абу Наср Саррож ҳолни “лаҳзада туғилиб, қалбда ризо, тафвиз ва шунга ўхшаш сифатларни муқимлаштирадиган аҳволдир”, дейди. Абдулкарим Қушайрийга кўра, “ҳол қулнинг (Ҳақ ошиғининг — И. Ҳ.) қасди, жалб айлаш ташаббуси, эришиш истогисиз қалбда пайдо этиладиган нашъа-ҳузун, шодлик-қайғу, ҳайбат-ҳаяжон сингари маънолар эрур”.

Нажмиддин Кубро “Фавоихуъл жамол” рисоласида ҳол, мақом, вақт ва улар орасидаги фарқлардан баҳс юритиб, жумладан, бундай деганлар: “Сўфийларга кўра, инсондаги куч, қувват ва тоқат мол ҳамда ҳол ила юзага келур. Ҳол — шаҳват, нафс ёки руҳнинг қуввати эрур. Мол эса фақат нафс ва шаҳватни таквия этувчи бир нарсадир. Табиат эътибори билан ҳол жуда қувватли бир куч ва тоқатдир. Чунки ҳол боқий бўлганидан боқий бўлганга ва боқий бўладиганга, мол эса фоний бўлганидан фоний бўлганга ва фоний бўладиганга бериладиган бир қувватдир”.

Шунинг учун руҳ ва юракнинг қувватини ифодалайдиган ҳол, тасаввуф аҳлининг наздида, энг яхши амалдан ҳам аъло ҳисобланган. Ва айни шу сабабдан тасаввуфга “илми ҳол”, “илми аҳвол” номи берилган.

Кўнгли зариф, руҳи латиф, ахлоқи гўзал, маънавий ҳаёти мукамал ва Ҳақнинг содиқ қулларига “ҳол соҳиблари” дейилган. Улардан бир қисми ҳолига маҳкум — талвин соҳиблари, яна бошқа бир тоифалари ҳолига ҳоким — саҳв ва тамкин вакиллари бўлганлар.

Нажмиддин Кубро ҳолни қушнинг икки қанотига қиёслаганлар. Зеро, “Ҳоллар Оллоҳ таолонинг жўмардлик ва лутфидан, мақомлар эса жад ва ғайратдан холи бўлур. Мақом соҳиби мақомида тамкин соҳиби эрур. Ҳол эгаси эса ҳолни ичида тинимсиз юксалиш ҳолатидадир” (А. Қушайрий).

Баъзи сўфийлар ҳоллар доимий ва боқий бўлади, агар шундай бўлмаса, уларга лавоих ва баводих номи берилур, деган фикрда бўлганлар. Лавоих ва баводих соҳиби эса ҳали тасаввуфий ҳолларини топмаган ва ҳолда камолга етиша билмаган киши демақдир. Ҳол лаҳзада туғилиб, тез фурсатда ғойиб бўла-

ди, дегувчиларга нисбатан унинг собит қолишига ишонувчиларнинг сони кўпдир. Шуларнинг қарашларини ёқлаб, Қушайрий бундай деб ёзганлар: “Ҳолларнинг маъноси (ҳол) бир кимса учун ширб (машраб, мақом) вазиятида келур-да, у кимса шу мақомда тарбия этилур. Лекин бу вазиятда бўлган ҳол соҳибининг таворик номини олган ва ширб ҳолатига етган ҳоллардан зиёд давом этмаган иккинчи даражали бир талай ҳоллари ҳам бордир”. Бирок, шунга қарамасдан, таворик туфайли сўфий янада устун ва “абодий юксалиш ҳолатига эга бўлур”.

Хавф, ражо, ҳузун, мууроқаба, убудият, истикомат, сидк, хаё, хуррият — булар тасаввуфий ҳолларга (уларнинг бир қисмига) берилган номлар. Лекин ҳол тасаввуфдаги шундай ғаройиб ҳолат ва хилма-хил маънавий, руҳий-психологик ҳодисаки, унинг барча шакл ва кўринишларини номлаш ёки таърифлашга имкон бўлмаган, албатта. Масалан, солиқ унс ва баст холидан баланд кўтарилганида борлигидан қуш саслари эшитиладиган бир ҳолатга етишар экан. “Карбало йўлида бўлганида бир дарвешдан худди шундай бир сасни эшитган эдим, — дея ҳикоя қилганлар Нажмиддин Кубро. — Лекин уни яхши кўрмаганим ва инкор айлаганим учун ушбу ҳолат маъносини унинг ўзидан сўрадим. Ул зот: “Ҳаммаси хайрли бўлур, иншооллоҳ. Аммо бу муборак бир товушдир”, деган эди. Мен у мақомга кўтарилмаганимни фаросати ила англагани учун шундан бошқа ҳеч нима демади”.

Орадан бирмунча вақт кечгач, Кубро ҳам ўша дарвеш юксалган мақомни эгаллаганлар. Ва “қуш овозларини тинглашни тажрибада ўзлаштиргандан кейин” дарвешнинг башорати нуқсонсизлигига иқрор бўлганлар. Кубро ҳикоясини давом эттириб бундай деганлар: “Ишнинг ажиб жиҳати (бундан хабардор бўлганлар мустасно) — инсонлар орасида номим Мажнун ва девонага чиқиши эди. Бу — гўзал бир ҳолдир. Аммо бундан ҳам буюкроқ ҳол бордир. Чунончи, мулкул ҳол (ҳолларга султон) бўлмоқ шулар жумласидандир”.

ҒАЙБАТ-ҲУЗУР

Солиқ қалбида ҳосил бўлган диний-илоҳий маънолар ила машғул бўлиб, моддий оламдан фориғ қолиш, халқнинг аҳволидан беҳабарлик, важд ва истиғроқ ҳоли. “Рисолаи Қушайрий”да ёзилмиш: “Ғайбат: туйғуларнинг қалбда туғилган, файз ва илҳом ила шуурнинг барҳам топиши — кўнгилдан кўчиши”. Ғайбат ҳолида қул моддий олам билан боғлайдиган ҳиссиётларни тарк этиб, илоҳий ҳузурда тажаллийларни томоша айлар экан, барча нарсани унутади. Нақл қилинишича, Жунайд Бағдодий бир куни хотини билан ўтирар экан, ҳузурига Шиблий кириб келибдилар. Ул зотни кўрган аёл ўрнидан туриб, яширинмоқчи бўлибди. Эри эса унга: “Шиблийнинг сендан мутлақо хабари йўқ (у — ғайбат ҳолидадур), жойингда ўтиравер”, дебди. Бир оз фурсатдан сўнг Жунайд Шиблий билан шундай гаплашибдики, ахийри Шиблий йиғлай бошлабдилар. Ва шунда Жунайд хотинига: “Шиблий ўзига келди, ғайбат ҳоли зоил бўлди, энди бекиनावер”, деган экан.

Ҳузур. Халқдан кечиб, Ҳаққа юз буриш. Бунда ҳузур роҳат маъносида эмас, балки Ҳақнинг ҳузурда бўлмоқ, Оллоҳ тажал-

лиётига восилликни англатади. Қушайрийнинг таъкидлашича, “Хузур холи Ҳақ зикрининг қул қалбини эгаллаш сурати ила юзага чиқур. У замон қул қалби билан улуг Раббийнинг хузурига чиқар. Қулнинг, халқдан ғайбати нисбатига қараб, Ҳақ билан бўлган хузур мукамаллашур”. Ғайбатга “хузур халқ”, хузурга “хузур Ҳақ” дейилур”.

САКР-САҲВ

Сархушлик ва хушёрлик. Ғайбат ва хузур холининг олий шакли. Сакр (ёки сукр) илоҳий ишқ майидан маст бўлиб ўзини унутган, ўзидан кечган ошиқнинг холи. Саҳв эса бунинг акси: ўзин унутганнинг ўзига келиш, хушёр бўлиш, тамкин ҳолати; ғайбат холининг зоил этилиши. Сакр ҳолисиз саҳв холи ҳам бўлмас. Шунинг учун сакри Ҳақ билан бўлганнинг саҳви ҳам Ҳақ билан бўлур. Сакри нафсоний лаззатларга қоришганнинг саҳви ҳам бошқача бўлмас, дейилмиш.

Абдулкарим Қушайрийнинг таъкидлашича, “Қул сакр ҳолида ҳол шоҳиди (маънавий бир ҳол ила хузур илоҳийдадир) биландир. Саҳв ҳолида эса илм шоҳиди (шариат илми талабларига кўра амал қилгувчи) биландир”. “Кашфул маҳжуб”даги таснифга кўра, сакр икки турлидир: 1. Муваддат (дўстлик) шаробидан тугилажак сакр. 2. Муҳаббат қадахидан ҳосил бўладиган сакр. “Муваддат сакри маълулдир. Зеро, у неъматни кўрмақдан юзага келур...Неъмат бергувчини кўрган ҳар бир киши Уни унинг-ла кўрур. Бу тақдирда ўзини кўрмас бўлур...” деганлар Хужварий. Ул зот саҳвни ҳам “ғафлат саҳви” ва “муҳаббат саҳви” дея иккига ажратиб бундай ёзганлар: “Ғафлат саҳви Ҳақ билан қул ўртасидаги энг катта ва энг қалин ҳижобдур. Муҳаббат саҳви энг очиқ кашф эрур...”.

Сакр ва саҳв орасидаги асосий фарқ эса мана бундай: сакр ҳолида инсон ўзини тамоман унутади. Ақлу ҳушни тарк айлагани учун фано ва бақога доир билим ва тушунчалардан ҳам фориг бўлади. Чунки Ҳақ қулга жамол сифати билан тажаллий этгач, у бундан сархуш ва сармаст бўлиб “мен”ликдан йироқлашади. Саҳв ҳолида эса бундай эмас, инсон ҳамма нарсга ақл нигоҳи билан қарайди, ўзлигига доир тушунчалардан ажралмайди. Фақат буларнинг барчасига “фано” кўзи ила боқади. Чунки ҳақиқатда боқий бўлган ва боқий қоладигани ёлғиз Оллоҳдир. Бошқаси ўткинчи ва йўқликка маҳкум эрур.

Сакр холи инсонни тобелик, қарамлик, маҳдудлик туйғуларидан халос айлаб, руҳий фаолликни таъмин этса-да, ақл ва иродага ён бермагани боис, Жунайд Бағдодий ва унинг издошлари сакрдан саҳвни устун қўйганлар. Ва сакр соҳибларининг ҳолатларини мақбул ҳам кўрмаганлар.

Ривоят этилишича, Мансур Ҳаллож Амр бин Усмон билан алоқани узгач, Жунайд Бағдодийнинг хузурига борибдилар. Жунайд: “Бизнинг ёнимизга нега келдинг?” деб сўраганида Ҳаллож: “Шайхнинг суҳбатидан баҳраманд бўлмоқ учун”, деб жавоб берибдилар. Жунайд эса: “Мен телбалар билан суҳбат қурмасмен. Суҳбат ақлнинг комиллигини талаб этар. Акс холда, оқибат салафларинг Маккий ва Тустарий каби бўлур”, демиш. Ҳаллож: “Устод, саҳв ва сакр қулнинг икки сифати эрур. Қул

башарий сифатларидан фориг бўлар экан, Раббисидан маъжуб қолур..." Жунайд: "Мансур, саҳв ва сакр ҳақида галат фикр-дасен. Саҳв — Оллоҳ ила саломатда бўлиш ҳоли эрур. Сакр эса шавқ ва муҳаббатнинг жўшишидир. Буларнинг иккисига ҳам қасддан ва мажбуран эриша олинмас..."

Боязид Бистомий ва ул зотнинг тарафдорлари сакрни саҳвдан юксак ҳисоблаганлар. Уларнинг ақидаси бўйича, саҳв қул билан Оллоҳ орасида қалин парда бўлган ўша башарий сифатларнинг мавжудлигини таъминлайди. Сакр эса бу сифатларни йўқотиб, ихтиёр, тадбир, тасарруф сингари ҳижобларни ҳам ўртадан кўтаришга қодирдир. Айрим сўфийлар сакрни "султоний ҳол"нинг энг юксак камолга эришуви деб билганлар. Абдуллоҳ Давалининг "Гулзори сўфия"сида "нафснинг воридати ғайбия сабаби ила завқ ва сурурдан тугилган" сакр — "сакри табиий", ишқнинг ғалабасидан юзага келган сакр — "сакри илоҳий" деб номланган.

РИЖОУЛ ҒАЙБ

Тасаввуфий маслакда дунёни бошқариш ва идора этишлари тан олинган валилар жамоаси "рижоул ғайб" деб аталган. Ва улар ғайб эранлари, рижоуллох, мардони худо, мардони ғайб, ҳукумати маънавия деб ҳам юритилган.

Оламни идора айловчи ушбу ҳукумати маънавиянинг бошида "Қутб" турган. Қутб аслида тегирмон тошининг ўқи демакдир. Тегирмон тоши бир ўқ атрофида айлангани сингари, оламнинг меҳварини ҳам қутб ташкил этади. Қутбга "ғавс" (мададкор), "ғавсул аъзам" (энг буюк ғавс), "қутбул ақтоб" ҳам дейилмиш.

Аҳли Ҳақ тасавури бўйича, қутбнинг икки томонида иккита имом бўлган. Ўнгдагиси малаклар оламини, чап томондагиси мулк оламини бошқарган. Қутб вафот этгач, сўл ёқдаги имом унинг ўрнини эгаллаган. Ундан анча кейин "автод" (тирак, таянчлар) дейилмиш тўрт валига навбат келмиш. Булар дунёнинг тўрт жиҳатига масъул этилган бўлсалар, "абдол" ёки "ахёр" отлиг етти вали етти иқлимга раҳнамолик қилган. Навбатдаги сафга мансуб ва "нужоба" дейилган қирқ вали эса халққа ёрдам кўрсатиб, оғирини енгил қилиш билан машғул бўлган. Одамларни кузатиб, амалларини текширадиган уч юз валига "нуқоба" дейилган. Халқ орасида ишлатиладиган учлар, еттилар, қирқлар ҳам шу уч юз валидандурлар. Ҳужварийга кўра, бу уч юз валидан ташқари яна тўрт минг кишилик валилар жамоаси мавжуддирки, буларнинг вали эканини ҳеч кимса, ҳатто уларнинг ўзлари ҳам билмайдилар. Агар рижоул ғайбдан бирови вафот этса, олдинги табақага мансуб валилардан бири унинг ўрнини эгаллар, унинг ўрнини бошқа табақадан яна бири олар ва ниҳоят, ўрин алмашинишида "нуқоба" ҳам иштирок этар эди.

Мазкур тушунчага кўра, дунёда доимо бир қутб мавжуд бўлар ва дунё қутбсиз қолмас эди.

Рижоул ғайб бир-бирини яхши танир, фақат ўзгалар уларни билавермас эди. Бу жиҳатдан ўзи мансуб тариқат асосчисини қутб деб эътироф этиш (унга муҳаббати тўфайли) одат тусига кирган.

Иброҳим ЧОРИ тайёрлади.

SUMMARY

Jn 1998 the jubilee of the great theologian Imam al-Bukhari will be celebrated. In this connection the magazine publishes thoughts about Imam al-Bukhari by the most celebrated Muslim scientists, as well as a photo of his tomb in the village of Khartang, Samarkand Oblast, Chelak Raion.

Jn the article "Bir jonzot, ikki mavjudot falsafasi", by Akhmadjon Eshonkulov and Abduvosit Yuldashev, the spiritual and physical essence of man is analyzed. At the Soviet time, man, according to Karl Marx's definition, was understood as the aggregate of social relations. For this reason, it was denied that man is also a part of nature, one of numerous living animals. As a result he started to violate nature. Man started to loose his spirituality

Jn their conversation, orientalist Ubaidulla Uvatov and the magazine's contributor Murtaza Karshibay reflect on the matters of preserving and studying of samples of the cultural heritage of the Uzbek people, about training of specialists-orientalists.

"Democracy is the power of people over people. In this is the essence of democracy. In democracy, the subject of power alone is not a ruler, and power's object - people also is changed. It is possible to establish democracy, which is power of people over people, not as power of one man over another, but, first of all, as power over himself, over his own life, and that is that. In other words, it is power of man over himself, it governs itself." (From journalist Karim Bakhriev's article about democracy).

Jn professor Najmiddin Komilov's article the history of forming of Sufi teaching, its philosophical essence, its great representatives are considered. The article consists of 4 parts, and in this issue the first of them is published.

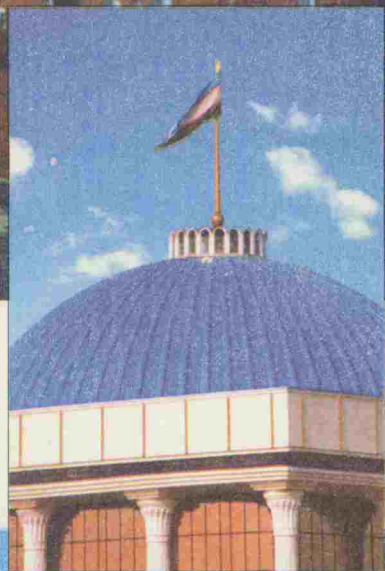
Bakhodir Khorezmiy's article "Kelajak kuprigi utmisdan utadi" ponders on consequences of the policy carried out at the time of the Soviet regime in Uzbekistan's economy, especially in the sector of agriculture, and ways of their elimination.

Jn his article "Artistic Mysteries", literary critic Dilmurad Kuronov reflects, on the basis of works by prominent Uzbek writer Chulpon, on forms of fiction and poetic skill of the author.

Jn the article "Teaching of Yoga and Sufism" similar and different sides in Yoga teaching and Sufism are analyzed.

Erkin Ibrokhimov in his article "A Journey into the Spirits' World" tells about spiritual processes occurring after man's death. He compares experiments in the sphere of studying life after death in today's modern science with conclusions given in the ayats of the sacred Koran.

Professor Abdulla A'zam in his drama "Dugokhi Khusainiy" demonstrates a new approach to the life of the great Uzbek thinker, Alisher Navoi.

*Халқимиз азалдан тенгсиз
меъморий обидалари билан дунё
аҳлини ҳайратга солиб келган.
Асрлар синовига дош берган бу
кошоналар бугун бизни буюк аجدод-
лар анъанасига содиқ қолишига—
яратувчиликка даъват этади.*

*Мустақил Ватанимизда қад-
ростлаётган кўркем бинолар
ғўзаллик ва комиллик сари интилиб
яшаган боболар орзуси бугунги
авлодлар қалбида ҳам жўш уриб
турганидан далолат беради.
Дарҳақиқат, Тошкент кўркига
кўрк бўлиб қўшилган Олий
Мажлис биноси буюк келажак
томон жадал қадам ташлаётган
халқ иродасининг тимсоли ўлароқ
юз кўрсатди. Иншооллох, биз барпо
этадиган жамият ҳам мана шу
муҳташам сарой каби мустаҳкам
пойдеворли, фусункор ва жозибали,
мукаммал бўлғай.*

1
1998

Материалы изданы в 1998 году
Бюджетное учреждение культуры Республики Беларусь

ТАФАККУР

TAFAKKUR

